

APPALANB X. A.

C (kap) 2

A 76

kap. 2923

QARA KUBUR

QARAJ OBLNASIZDAT

Mikojan-Şaxar

1935 ç.

Арсланъ Х. А.

QARA KYBYR

ROMAN

I KITAB

39841

C 40895
1 25 35
XI

Qarobinasızdat

Mikojan-Şaxar

1 9 3 5

Х. А. Аппаев

С(кар)2

Д 76

ЧЕРНЫЙ СУНДУК

РОМАН

КНИГА I

кар. 29 23

Кароблнациздаг

Микоян-Шахар

1 9 3 5

BİRİNCİ BAŞB

Zьkыl kəncegi enişge tyşe da anь tarta, bir qolu bla da vuruncuğun çənine syrte—İbrahim dersden yjyne çortub kirdi, qьjьrlarь qovuzca vugylgen, bir qanaty da sьnnan kir aptiegin da vuqu tavxasyqqa sala, anasyна: —Atam qacan kellikdi?—dev sordu.

Ana çuav eterge anasyнь zamanь çoq edi, kimni ese da qoj terilerin çalqа аьв, iraқac bla ilej tura edi. Bir kesek zamandan belin ørge solutub, bir qolu bla da vilek aқасха tajana, Mølexan çuav etdi:

— Taş ajtxan, guguruk qьсьrəqan kerti ese, vugyn-vugece keledi dev turama. Vugyn Şavajdy qьзь keliv taş salqan edi da, ol: „Busaqatda атаqьз kelmese, ikinci men taşxa qaramam“ dev ketgendi.

— Anam, sen atamь atьn ajtmaj nek çaşь-rasa, sen Temurqa degenlikge ne vollarьdu?

— Teli çaş! Sen neni vilese, men erkişivizni atьn ajtsam, tişlerim avrujdula. Tur, sen çaman, kesini qart-guna etiv gьryldaj turma da,

baş tavxada ajaq tyvynde qurmac vardь, anь al da aша.

Ataң kelginci qurmac, җырна bla kecinmesek, myrzevcygyvuz tausuladь, tirmenne eltirigi qalmaqandь.

Қаварьқнь атын ешитгенlej, Ibrahim sekiriv turdu, sora tavxada kir aқас ajaқсықда erlaj qurmacнь альв, qumda cartlaқan nartyxleden auzun tolturuv, amma-җukga ete keliv, вьјақьnlaj anasьнь qatьna сөкdy.

Ғаҗсықнь qolunda nartyx vyrtykleni eslev, ullu sarь guguruklarь, daқьda yc qozlaқan tauqlarь җаҗсыққа өшyn uruш ete, ajaққа uza-льрқа murat etiv, Ibrahimni төgereгине vasьldьla. Sarь gugurukgu, kesin өхdem etiv, qal-қan tauqladan ese alқа varьрқа kyреше edi, alaj volaқanльрқа Ibrahim anь тава qolu bla silkgenlej, өхdemligin unutuv, artьna qасьв, „siz da varьрьз alқа“ degenca tauqlanь bireм-bireм vurunu bla uruv qьсьрта edi. Dersden ac voluv kelgen Ibrahim qurmacнь kesini auzuna qujоan volmasa, tauqlaқа veriv aқьль җоқ edi.

Aq cartlaқan nartyxleni aқас ajaқdan Ibrahimni auzuna җenil-җenil varьanьn көryv, ne volsada көrejik degenca, daқьda вьјақь tauqla җerde vyrtyk izlegenca etiv, җerge uzala da viri-birine qaraj, вьјақьnlaj Ibrahimni aқас ajaқьna җuvuқ kirdile, alaj volaқanь ycyn ajaқнь icinde qalаan

eki—yc vуртык Іbrahimni auzuna тышgenin eslev, көллери qalqanca, vurunlarъ vla qoltuq tyvlerin qaşьj, bir çanьна çallav ketdile.

Bir kesek turqanlaj, gugurukgu Іbrahimge razъ volmaqanьn vildirgenca, eşik allьnda narat tomuravqa miniv, yjge ajlanьv, yc kere qьcьrdь.

Şavajdь qьzьnь ajtxanь esine тыşув, Mөlexan, kerti көly vla quanьv, işin da qojuv, „xajьr xapar ajt!“ dev çolqa qararqa eşikge savdь, alaj volqanььqqa qolu vla көzlerine ne qadar көlekge etiv qaradь ese da, Temurqanь keliv көrmedi. Gugurukgunu qьcьrqaньndan çyregine sevevlik tanьv, endi da bir kere bir qьcьrьrma edi dev, eşik artьndan aq ulaq qavcьqьcьqdan uvucu vla bir partyx alьv gugurukguqa teçej-irek, tauqlaqa atdь.

Mөlexan vosaqada өre syeliv saqlaqaнььqqa, partyxden tojqan gugurukgu virda qьcьrьr көlly volmaj, tauq vөlegin da ьzьndan tiziv, vysyrev-syz vаgуş qazarqa ketdi.

Mөlexanьn quanc etgeni da soruquv, qarav yjde Іbrahimni көrmegeninde, ol zamanda çaşcьq dersin qojuv ojarqa qacьv ketgenin esledi. Bu zatxa çyregi razъ volmasa da, qalqan zamandaca, Іbrahimni izlerge varmadь, alaj volsada acuvlu volqanьn tanьtdь: „Toxda, атаң bir kelsin, men seni qavьна çьjдьrьrma, ansь sen endi kalak itca ajlanьv tevregense“. Çumuşaq çyrekli.

çaşьп век syjgen Mөlexan ваşxa zamanda бу затлань айтьрьқ volmaz edi, выгун'а таşda да сьқьв, тауқ да қьсьгьв Temurqanь kelmegeni Mөlexanna acuv tijiv, мьдах etgen edi, ol se- bevden acuvun kimden bolsa da алырқа керек vola edi.

Temurqa Qьjамьtxa ьыл ьалоа ьараşьв ket- genli ьыл vla eki aj ozoan edi. Ol ketgenli Mөlexan ань ьальндан bir celek ajran vla bir qaq qавьрқа volmasa, ьуқ көrmegendi. ьыл vla eki ajнь ьаşьп да, kesin да vaj yjleden иş альв, kимге ьатсь eterge, urcuq иjirirge, kимге да тери ilegen vla ваşларьп alaj tutxандьла. Ol zamannь icinde Mөlexan tavxансьқьп Ibrahimge qавдьгьв, kesi көв keceni ac ьатxандь; ьаş- сьқь ac volub көзыне qarasa, ьyregи тақыр volub, көв zamannь көв көз сувларьп төkgendi. Бу затлань сьнав erini алына qараqань бирда seir tyldy. Mөlexan qаты иşlej турqанlaj, ьаşсьқпнь ьылаqан таушу, uzaqда qoзу мақырqан тауш kelgenca, qulaqьна keldi. Alaj voloqанльqqa ва- гьв qararqa турqанlaj, ьанур тиван ceget див- burnu vasxанca, ваşьп сақыş vasдь да вагьрқа unутdu да qojdu. Дақыда bir kesek zaman ketgenlej вьjaqьпlaj ьаşсьқпнь ьылаqан таушу асьқ kelgenin ешитgenlej, оqарqь ьел urub тиван- нь cacxанca, сақыşларь cасьльв, Mөlexan, ишін qojub, еşikге savдь. Arvazнь artьнда ьылаqан

tauşlanь eşitiv keliv qaraqanьnda, İbrahim arqan aqasнь tьşьna сыqoqan qьjьгьna qavlanьв сыlaj tura edi.

— Nek сыlajsa, İbrahim, ne voloqandь?— dev anasь qojununa aldь. Alaj voloqanььqoq anasь ne qadar vek erkeletse, İbrahim ol qadar vek сыlaj edi.

Ujge keliv çyregin bir kesek vasxanьnda, İbrahim xaraгьn ajtdь.

Alaj voqandь: Ujden ketgenlej, İbrahim soxda nөgerlerine qoşuluv ojnarqa varoqandь. Aşьq ojnaj tevregenlerinde, rajoa salьoqo İbrahimni aşьqlarь volmaqandь, tilegeninde, xьlikge etiv, kylyv qojoqan volmasa, kişi aşьq verirge unamaqandь. Aşьq ojnav voşaqandan sora savijle сыjьльв, xunaqo miniv, kimni көв malь voloqanьndan xaraгь ajtvь tevregendile. Bьlajqo сыjьloqan savijleden Qьjamьtnь ulanьndan tuvqandan onlu volmaqandь. Ol seveden alсыьq ol etiv turqandь. Ol savijlege alaj ajtdь: „Endi xar kim ajtьşajьq da kimni az malь var ese, ol көв malь voloqanьн сыrtьna mindiriv gardoş vasxanь bir çanьndan bir çanьna eltirge kerekdi“. Kimni көв malь voloqanь belgili voloqandan sora, көв mallarь voloqanla az mallarь neda mallarь volmaqan savijleni сыrtlarьna mindile. Qьjamьtnь ulanьndan tuvqan: „İbrahimni atasь da vizde çaldadь, men anь сыrtьna minerikme“

dev tevredi. Alaj volqanlyqqa Ibrahim mindirige unamaqandy. Ol mindirige unamaqandynda, çyly da, voju da ullu volqanlyk sebebinden Ibrahimni tyvune saly axşy tyjgendi. Ol any alaj tyje turqanlaj, ozuv vара, Ibrahimlany xonşulary, omyry çaldan çyrtmaqan Qanamat körgendi. Savy çetgendi da Ibrahimni ariv aytv yjge aşyraqandy, tögeregine qarav kişi körmegeninde, Qyjamtny ulanyndan tuvqanlyk hajda alqandy da axşy çyrtqandy.

Bu xararqa tynlyady da, Molehan bir völek zamany axşylyk, çaşçyryk vashndan sylaqan volmasa, Ibrahimge etilgen artylyklyk byzyna qajtarlyk zat ajtmady.

— Tur, igi çaş kivik, kölegini teş, bir çamajlyk, any usynden tyşyv qalady.

— Anam, meni tyjgeni usyn sen Dalxatny anasyна nek varly uruşmajsa?

— Qoj, valam, qoj, alaqa kim qatlyady, any any çer çalaqan, el aldaqan bir qatlyandy. „Aman adam etegini tutsa, etegini kes da qac“ dev söz vardy. Sen any savijleri vla ojnaj turma.

Anasylyk ajtxanyна asylyk razly da volmady, alaj bolsada Dalxatny Qanamat tyjgeni közyne körynyv, anyна çuav etmedi da qojdu.

EKİNCİ BAŞ

Tav suvla min-min çyllanь alqa kelgenlerica, ezen-özenden, qulaqla sajn vək ullu işge aş-
qıv savxanca, matıuq çumtaqlanь qavxaqdan
töneretgenca, bir-biri usyne qalanьv, çel sьz-
qıroqan tauş etiv, enişge qujuluv tyşuv, sora ullu
özende bir-birlerine qoşuluv, qar ketmegen
suvuq tavladan ьsxьnv, tenizge çetiv qujuluroqa
aşqadyla.

Elni icine kirsen, alqьvuruv qulaqьna kel-
gen tauşla—qovan suvnu, anь kивik çel uruv
parat terekleni sajqaloqan tauşlarь, ne qadar saq
tьnylasan da, alanь tauşlarьn biri-birinden ajь-
rıv tapьjallьq tylse.

Mijigirekden qarasan, topraq vaşь yjleni
oçaqlarь, auzlarь көkge asьlv, çanь atьlv
voşav tytynleri sьqa turqan asker tovlaqa
uşajdyla.

Vajьraq adam ölgen volur, muadzin çanьn-qa-
nь ajamaj, minaranь altь teşiginden da va-
şьn sьqarьv, vək көv salax tartdь. Salaxnь
eşitgenlej, çolda ketiv varqan bir qatьn, çaşь-
qıv vək syjgenca көryne edi, төgeresine qarav,
bir at palnь oramdan alьv, qav dev savijge
tişleri vla qavdьrdь. Anь көryv, bir qaum
qatьn da, ölymden saqlar ycyn temir qavdь-
rıroqa qadalьv savijlerin izlej edile.

Tav ellede salax tartıloqan neda ol adam, bu adam öldy dev eşitsele, alqьvurun vytev sanlarьнь usy bla şьvьla cьraq varoqanca qaltьraj-dьla. Ol kəzyvy ketgenlej, „taqьr dunja“, „çaloqan dunja“, „varьvьz vollar da alajdь“ dev tarьqьv tevrejdile; andan arь ol ölgeni etgen işlerin sanav tevrejdile; qatlarьnda anь çuvuqlarьndan adam çoq ese, səzny artь „qolaj adam tyl edi, alaj kesi etgenin axьratda kəryr“ dev voşaladь. Qatьnlanь bir qaumu səzny artь voşalqьncь da, kimni tavannь qavlaqan carьqь tyşe, kimni asьrь aşьqoqandan coxu casьla, xarar çetdirirge elge çajьladьla, alaj voloqanьlqoq çolda coxlarьn tyzete, gavaş carьqlarьn da qavlaroq kyreşe, neda çenil-çenil tyşerge qalsala, alanь da qoloqala ala ajlanadьla. Qalaj alaj volsada elde kim ölgenin bu tuqum tьşьrьvlanь kycynden quru bu elden sorada, qaloqan xonşu ellede da biledile. Anь ycyn „xarar oq atьloqanca atьladь“ dev səz vardь.

Tьşьndan kelgen adam mьnda taş jaşcikge tyşgenca voladь, əzen ulla əzen volmaqanlaj, tərt çanь ulla tavladьla. İcinde tuvuv çaşaqlanla, mьndan cьqьv vaşxa çerge varsala, qajrь ese da bir uzaq çerge ketdik, endi ьzьvьzoq qajtьv əzenibizge tyşge edik dev çyrekleri qorquvlu voloqanlaj turadь. Bir qaum adamnь bu əzenden cьqmaj qart voloqanlarь anь ycyn volur.

Kəzyv namaz voşaloqan volur, xalq mezgitni ar-
vazьndan cьoqьv keledi. Qojlanь erkecleri alda
varoqanca, em allarьnda afendi, anь sol çanьnda
elni starşinasь. Afendi kəm-kək kək avəsь vla,
qolunda sarь mьncaqларь, kesi da kəzlerin to-
lusu vla da acmaj, enişge qarav keledi. Alaj
voloqanьqoqa kəzlerin ne keң acxandan ese da
bek kəredi; qatь vla uzaq volmaj savijcikni qo-
lundan tutub, bir sьjdam tьşьrvьv ozqanьnda,
ьzьna vurulub, muadzinni caqьrqaн sьltav vla
sьjdam qatьnnь artьndan kəv qaradь. Afendi
enişge qaraqanlaj xar zatnь igi kərgeni andan
belgili voldu. Starşina ne zat ese da bir seir
xapar ajta volur edi, ol ajtьv sөz arasьnda qo-
lun silkgeni sajьn, afendi vaşьn qaltьrata edi.

Bu xararcь gьmьx saqal qartnь starşina
neda bir ulla onovcu voloqanьn sormaqaнlaj da
kimda tanьrьq edi. Qav-qara vuxar vərky, ulla
altьn vьsaqь, altьn qamasь, anь kivik allaj
belivavu, gəroxu, altьn xazьrlarь, imvaşьnda
çьm-çьm çьltьraj pagonларь, kəkyreginde da
bir vөlek medallarь—ol atlaqanь sajьn ala da,
saqatnь majatnigica, sajqalьv zьnьrdaj edile.
Qaraqan adamnь—vu arьq qart kişicik vu qa-
dar haznanь qalaj kəltьryv çyryjdy—dev kəlyne
kellik edi. Tav adamlanь ol muratларьna çuav
etgenca, ulla vьsaqьn teşiv, ьzьndan kelgen
qulluqcusuna verdi. Ol da, altьn vьsaqnь eki

qolu və tutxanlay, mijala saut tyşyv ualady degenca, qorqub, it iesini ьzьndan varqanca, ьzьndan taqьlv myjyşden taşajьv ketsile.

Elde adamla, qalqan zamandaca volmaj, eņişge pravlen tava kəv sarqдыla. Myjyşlede qatьnla qollarьn silkiv, bir-birlerine xapar ajta edile; ala ajtxandan ozqan adam qьjьrьn, usun anьlarqa vola edi: „Kelgendi“... „prustop“, „kəv nəgerleri vəla“..., „Qьjamьt çuav eterik volur“..., qajnajды el vaqasь kişiv“... Ullu pravlen arvazнь iсi adamdan tyq-tyqlama tolu, aralarьnda stol, anь usynde vudaj ətmek vəla tuz. Mьrtazaqla ərgе-еņişge çenil savadыla. Ullu vьsaqlarь vəla bir atьla da kişigeda tursunub vurulmaj, kartuzlarьнь tyvynnden eriniv tərt çanlarьna qarajдыla.

Bir zamanda eki mьrtazaq keliv, vasьnvьv turqan xalqnьv eki çarьv, çol asьv, ullu vьsaqlarьn sьqarьv, ekisi çolnu eki çanьnda ərgе syeldile. Uzajmaj bir kesek turqanlay, yjden, vəcke təңerev sьqqanca, kartuzu vəla bir mьjьqlьv semiz adam sьqды, kəkyregi medaldan, krestden toluv, anь ьzьndan da elni starşinasь Bijmurza, tamada afendi Muxammат-Amin, da-qьda tajaqqa tajaьna elni em vajь Qьjamьt keldi. El çьjьloqanda kəv turmaqanlay, prustop nəgerleri vəla fajtonuna miniv, starşina da bir-gesine Qьjamьtlaqa qonaqqa ketsile. Ertde

zamandan veri elde adet alajdı: ulla onovcu kelse, ol Qыямьтлақа вармај, ваşxa adamқа вармајды. El çыялоқандан сасыльв vara, adamla xar biri көрген, ешитген затларьн бир-бирlerine ajta edile: „Алоьппьдан куден қутулқан edik, endi da kelgendi bir“, „qарьпна веşli uанькнь salsan da сыьппьқды“... , teјri çasaqlanь usynden bek qatь sөleşdi“... , хаçiretlile vygece kelmesele yјdegilerin çoјарьqma dejdi“, „qoj-qoj anь kivik bir көnceksizden tuvqanь көrmegenvizmi, toxdamasa viz anь“... Bu sөzny ешитiv, bir altьn qama, vuxar vөrkly, ajtyлan zatxa razь volmaqanь көzlerin erişivurşu etgeni vla tanьtdь, alaj volqanьqqa kesi çanьndan sөz qoşxanь volmadь.

Bir zamanda „tarq-tarq“ dev Qыямьтнь yју tavadan bir xars сықды. Мында тојқа qararqa uaq ulla da bek syјedi, ol sevenden xars tauş сықqan çanьna көv adam varady, alanь icinde çyz çьl volqan qartla; savijlerin qollarьna көltyryv, eteklerin çьja qatьnla, qoşdan çanь tyşgen temir vetli sevgenleri vla, aq qavdallь çelkeleri çylыnnen çaşla vardьla. Belivavларьн tyzetgenlerine, vөrklerin qaqьv сылаqanларьна көre, ala da bir işeksiz toјqa varadyla.

Qartla toјqa kesleri xazna qoşulmasalada, yј vaşьnda olturuv qarasala, aloьпн çaş zamanларьн esge tyşyryge volady, andan sorada bir

bölek qart birge ҫыялыб олтурсала, хар kim көрген, ешитген затып айтыв ҫырегин қандырады, ерикгеңи кетеди. Ne desen da qart adamlar bir ҫerge ҫыялыб laxor eterge vek syjedile.

Tojqa ҫаҫла qartlaca va varmajдыла. Alanь aslamьсь (tajmaj elde ajlannaп xavleleni bir ҫапына сьоqarsam) qoҫda bir—eki ҫы turuv kелgendi, tojda qarav qьz sajlarьqды. Qьz sajlarьqды degen zatнь ters аныларqa kerek tyldy, ol ҫаҫлань biri qьz көрув, ань syjgenlikge, qьz алы atasьна, анасьна иги көрынмесе, ҫаҫ ol qьзнь алаqan оqaj esen, kesini ҫelkesin qalaj көрмеј ese, ань alaj көрмеј qallьqды. Ҫаҫавда ата, ана bla ҫаҫ qьzqa bir көзден qaramajдыла. Aslamьсьнда ҫаҫ сьрајлынь, ariv syeklini, xalisi иги volqanь ҫaratady. Ана, ата алаqьvurup „qujruqь, ҫаль“ qajdandy, qьзнь xaraketi көvmydy, тыnc adamьды dev vu ҫапындan qulaq tигedile.

Qalaj alaj bolsada ҫаҫла tojqa, val civinle gokga xansxa vasyнnanca, vasyنادыла. Bygyn da tojqa хар kim kesin tyzete varady. Ol adamlanь көzlerine ne vek qarasaп da, ne saqьь etgenlerin, kimni ne qajqьсь volqanьп оqujallьq tylse.

УСУНСУ БАШ

Qьjamьt vaj kiҫi bolsa da, yju alaj vek kirsiz tyldy, alaj volqanььqqa qavььqada qatara kyjzle, vөxy, тыьп tonla, tavxa uzunu көv

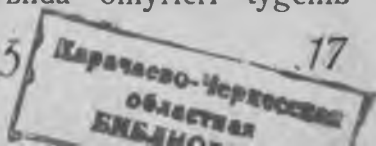
сыль мижала саут—ујны не кереклисін да есет-
мејдїле.

Қыямьтнь ертдеден вері адетіндеді, қонақ
ујге, ол кесі ана отов дејді, қонақ келген кө-
зүвде болмаса, бір җапыльнь җивермејді; кirit
салъв, асхъсьп тьпсақ вавоҗа тақъв җуҗүтеді.
Ол алај тајмај адам җаҗатақандан волур, қонақ
ујге җапыль кирген адамнь вурунуна тьль-түхүт
іјіс урадь, апы усын волур, ујге киргенлеј оқу-
нақ, Аранас дүх вүркүлген ақ қол җавлуқун
вурунундан җаллатмајды.

Орус оновсу қонақла бир қавықадан көз-
лерін алмај қарајдыла. Кертисіда не зат җоқду
анда: тырлы-тырлы ішленів алтып қамала, күмыш,
от алтып салынан ullan вьсақла, алтып вля җасалъв
есгі тав җкокла, піл сыекге алтып салыльв җкок
от қијоқан тујүзіе, вөгу, тьльп тонла. Бир қа-
вьрқада да лавдан севгенле, алтып тујме, кјамар,
оҗа җасалъв лавдан қавдalla. Орундуқ ваҗында
да бир тизгін волув җапыль есгі да вар, іс кижимле,
алапы ваҗларьнда төгерегіне дариј җавлуқ җиверилів,
Николая патсахпы suratъ. Туз stolну аллында
ујдегісі вля тырк патсахпы suratъ.

Қарт қыямьт ујүгүне көв тал, харакет җы-
қандь. Несік җымаз, қуру starҗина волув он
веҗ җыль турқандь, доверна волув елні қоу-
суз-қојсуз етів, тоқуз—он җыль турқандь. Апы
усыне апы қој қоҗларьнда өмырлері тыгенів

кар. 2923

nellaj bir çarль хаqsъz qъsdalqandъ. Bъlaj vol-sun dev Qъjamъt tajaqlъn çerge qaqsа, аnа qajtarъv kişi çuav etalmaqlandъ. Endi da qart volqan ese da, kesi хajъr tуşer işde sibirtkica ajlanadъ.

Orus onovcula Qъjamъt yjde zamanda kелerine kelgen zatlarъn tartъnъv bir-birine ajtal-maj turdula. Qъjamъt eşikge сьqoqlanj, bir çuqa qъnъr, tyksyz, vaşъ qar tavca aqara, gida val-taca ullu vurunun da kёksyl kёzyldyrevykleni ёrge enişge tarta, Aranasxa çetmej ese da, andan gitçerek onovcu volur edi—ol sёgyv vaşladъ.

— Sen, Fedor Iwanowic, qalaj tёzyv turasa, bu aziat ijisden meni qusarъm keledi. Men bu eşekle bla bir ыъqdan kёv turalmaz edim, вь-лънъ varaşkalаръ volmasa, ёzenlerine kirmez edim.

Nёgeri „varaşka“ degen sёzny saqlъnъnlanlj, Aranas kёzcyklerin çumuv, çajaqlarъn çenil-çenil qъmъldatdъ. Bir işeksiz, ol saqlatda аnъ vurununa vişgen et ijis uruv, kёzyne vişgen qozunu eti aşlavda kёrynyv auz suvlarъ kelgeni — аnъ ycyn volqandъ. Qozu etni qobusda bla vi-şiriv, tatran tuzluq çaqъv аşasan, аllъnda da rumkacъqпъ tartsan, qalaj аlamat voladъ. Da-qlъda vьlada arijan dev bir zat. vardъ...

Ol аşаръqdan харар ajtxаnъ sajъn, Aranasnъ çajaqlаръ çenil qъmъldav, ajaqlъ çer tutmaj tev-

redi. Савъв вагъв тerezeden da qaraj edi, alaj volqanьqоја хантнь ijisin eşitgen volmasa, tepsi keliv kormegeninde, qolun silkiv, qavьrqada sautlaqа qararqа vuruldu.

Apanas vьlaj kel dev negerin saqrdbь.

— Koremise, vu eşekle pravoslawnьj patcaхнь suratьn eski ic kenceklerini qatьna taqьv, keslerini aziat patcaхlarьn stolnu qatьna taq-qandьla.

Apanasнь negeri kenden oquna vurununda kozlyklerin tyzete keliv, Apanas ajtxannь kormegeninde, qojununa ot tyşgenca dьgalas etiv tevredi Altьn cyzykleri volqan varmaqlarьn kozьv-kozьv qьsьv cьqrdatьv, oрге-enişge ce-nil cyryv, alaj ajtdь: „keterge kerekdi vu yjden, pravoslawnьj patcaх samarqav volqan çerde men turallьq tylme, Fedor Iwanowic, tur vь-lajdan qorajьq, vu qart eşekni da Aqqalaqа çol salьrca eterge kerekdi“.

Apanasнь voqurdaqь, kijik tykden toloqan atçeri kəvcekca, cьqьv, kylgenden gitçe хьmil kək kəzcykleri icine tařajьv, orun etgen zamanda qatьnla quv çasdьqnь silkgenca, vьdьgь qaltь-raj keliv, negerini sьrtьndan qaqdь.

— Sen, xajvan adam koreme, men naqrda eteme ansь, qart Qьjamьt kesini pravoslawnьj patcaхьn cьntь ol oqaj esen eltiv qьvьlaqada taqqandь. Koremise, suratнь tegeregi vьla darij

çavuv çajqandь, tyrk patcahxa va ol sьjnь də etmegendi. Sen qorqma, men kɵrgen Qьjamьt pravoslawnьj patcah ucyn çanьn verlikdi.

— Fedor Iwanowic, alaj ese, ic kɵncekleni patcahьn qatьna nek taqqandьla?

— Da, alada adet alajdь, kɵncek, kɵlek ajьgьmaj, tavxanlarьn qavьroqoqa taqadьla.

Вьla vu xararoqa volub turqanlaj, eşik çartь acьlvь tytyn-tytyn ete, saxannь qьjьrь qaradь, anь eslegenlej, ekisi da qollarьn uvuv, yjde ɵrge vla eniьge çeңil varьv tevredile.

Qarav-qaraoьncь Qьjamьtnь çumuşcularь ullu stolnu aşarьqdan, icerikden tolturdula. Stolqa tov oqla syelgenca, araqь, caqьr şьşala tizildile. Alanь eslev, Aranasnь nɵgeri, kɵzyny qьjьrь vla stolqa da qarav, ne ese da bir çьrnь da muruldav tevredi, xьcьnla vla art saxan kelgenlej, Qьjamьt, anь ьzьndan Bijmurza mьrtazaq nɵgerleri vla kirdile.

Aranas vla nɵgerini şьşala vla, qozu etge çyrekleri alaj tartxan edi, kişi oltur deginci cɵgьv, qollarьna kerekli sautnu, kezlikni alьv hazьrlandьla.

Patcahьn, anь ьzьndan qonaqlanь savluqlarьna tamaqdan bir—eki rumka tigelegeninde, qaumunu da tilleri acьldь.

Aranas, erinine vurununa da çav çaqьv, şorpa vьşь çalaqan kişdikca, tişi avrив kɵvgenca, lo-

qumdan bir uvurtun toltuqanlaj ajtdь: „Men көв çerde ajlanınma, alaj bolsada Qьjамьtnь varaşkasьndan igi xant birda көrmegenme. Tartaьq varaşkanь savluqun“.

Rumkalanь tyvleri көkge ajlanьv stolqa salьnanlarьnda, Qьjамьtnь көzy eşik artьnda turqan mьrtazaqlanь birine çetdi. Ol qьjьnlьnlь, icgici adam volur, kişi eslev ana rumka tigim da etmej, kesi tilerge da ujalьv, oltuqanlanь auzlarьna rumka varsa, ol cьdajalmaj, kenke vajtalca, tevçildev turadь.

Ань alaj көгүv, Qьjамьt saqalьna ьşarьv saqьrdь: „Al, çaş, ne zat esen da, ol prostoj-cuqdan quj da tart“—dev tigimge da vөrek çartьnlь uzatdь.

„Ej amandan tuvqan, tamada tigim etse, eki qolun vla ala tur“—dev Bijmurza murtazaqqa varmaqьn silkiв çanьdь.

Qьjамьt qaraңьraq adam volsa da, elde em хьjla, durqucu adamlanь em vaşlarь volqandь. Ol өmyrynde kesine хайьr kelmezlik bir işge qatьşmaqandь, oramda tyvесе da, çuq yzmezlik adamьnlь salam vergenine da хазна çuav etmegendi. Qьzqanclьqь da, ань kivik bir adamьnlь volurqa qolundan kelmezca, alaj vek-qol volqandь. Eki—yc miң qojdan mal хaram volsa, ань syryvcy çalclьlarьna aşatьv, хalal өlgen malьnь qoşdan qoratdьrьv, vazarda satdь-

гъв турадъ. Гырҕына көв ип қорайдъ дев
қоҕда ол voloҕан кесе билатиқ volmasa, гырҕып
етдириге unamaҕандъ. Ҙун берирге дев кеса-
mat etiv җараҕдырҕан җалсыларҕна, җалларҕн берир
заманда, җун җоввуланъ иcинден мамуқларҕн
җыртъв, icлерине қој сақтақланъ қујув тоltурув
alaj берив турҕандъ.

Ertde Qыjамьtda җалда турҕан җалсыларҕ бир
auzdan alaj aјtadъla, kesini mallarҕ stavatxa
сыјпмај турҕанlaj, кесе ваҕxa syryvleden mal
urlatъв, qavхьп qazan etiv turadъ.

Prustop kelgeninde, ваҕына хажыг алырҕа
esine тыҕdy.

Kөvden veri, uzaq volmaj ana хонҕу җаҕа-
qan Qanamат dev бир җалсы җаҕны көрув vol-
maj edi. Анъ alaj ериҕи көргенини да маqanasъ
alajдъ: Qanamат мына тывеген җерде келив qal-
qanlaca eki qolu bla qolun tutuv тынсық, esen-
lik sormajдъ; бир җолда Qыjамьтнь kici җаҕы kyz
җалындан бир тымenni тыјоqанында, ana senek bla
savъв stavatdan бир qunaҗinin syryv ketgendi.
Art көzyvde da Temurqanъ хаҕкен җаҕы ycyn
уланьндан туvqаннь тыјgen etgendi. Bu zatla
варысьда Qыjамьтнь көkyregин таҕ vasxanca
vasъв турҕандъla. Ынди dert qajtarыrҕа tav
көzyv kelgeninde, анъ ысхьндыгъв qoјarҕa
syjmedi. Kefi da var edi, alaj volsada, ol pru-
stopxa til etiv, Qanamат tutulub, анъ qoluna,

ajaqlına temir vıdov salınlıv, çıvıqlarǵ da qı-
sıǵıq-xaxaj ete turqanlaj, straznikle vsaqıların
sıqlarǵv syrlykleri kızıne kızınuv, ana çıregi
quanıv, uc kere saqalıv sılav, tamaqlıv arıv-
lav, uzalıv Aranasnıv vılegın vaj etıv ajtdı:
„Men saña qırman volajım, sen meni vaqlalıv
qonaqlım. Atam xarıv da orus patcahxa kızıv
zamannıv tyz işlegendı, men da ılıgıncıv anıv
cıruqu vasıan çerge qırman-sadaqla volqanlaj
keterikme.

Qıjımtıv tambla dert çetdirilgine da quanıv,
qart adamnıv tartxanrıv da igi sıltıxan
volur edi, sekirıv qovıv, orunduqla minıv,
suratda patcahnıv eki ajaqlıv vaj etıv çıladıv.

Aranas qatında olturıv turqan nıgerın qa-
vırqasından tyrtıv, alaj volqanlıqla anıv vaş
enışge salınlıv, sılegejleri kele turqan volmasa,
xazna sız anılǵv qarıvu qalvaj, vurınu vla bıv
taşlanıv sıqlardıv: „mı... mı... aqlıq... olıq...
Aranas varmaqların vıgıv qavırqasından igi
adamısa tyrtgeninde, tıven erının da ılıge çı-
jalvaj, vaşın kılıtyrdıv.

— Qaradıv sen, Qıjımtıv patcahnıv qalaj sıj-
edi, ol igi çıregi volqan kızıdı, munıca patca-
hnıv alaj vek sıjgen kızıv orıslınuv tavmazsa.

— ... azıat, ılıs etedı... tyrk soltan... ... va-
raşka xoroş... kolson, kolson wısit... degen vol-
masa, Aranasnıv nıgerını vaşxa qarıvu qalmadıv.

Qыjамыт çол асханьн тапъqанында, Bijmur-
зань да көзу, вашь вла саqыгъв, Аранаснь
qулаqына çувуq вагъв, көlyне kelgen zatнь
төгyв теvреди.

— Biz elde Qanamat dev bir тьqыгъqсыз
хаşken vardь, ol ne qartнь, ne аfendini сыьн
көрmejdi. Bir çolda patcaхха amanla сөleşgenin
kesim qулаqым вла ешитgenme. Kesi da таşьда
işlegen bir vosjakлаqа таqыльв, ala вла quş-muş
çyrytedi. Altьn etegine ваşым qонаqдь, ань
мьндан qorat, ol мьнда volub ваşьн tutхан
tavluqа çaşav çoqdu. Маңа inanмаqанлыq ete
esen, ma Bijmurzaqа da sor, ol ань сана çezin
асаг. Murtazaqla ешитmesinle, dev Bijmurza
aузunu төgeregin eki qolu вла çавьв, Аранаснь
qулаqына: „Bizni көryв volmajдь, qorarqа ть-
jьншь adamдь“ —dev şьвьrdadь.

Aranas, kişdik etni көryв тьjaqlарьн cyjyr-
genca çavaqь vetli тьjьqlарьн cyjyryв, ne zat
ese da Bijmurзань qулаqына bir zatнь şьвьr-
dәдь. Ol ana Qыjамытха çaravlu zat ajta volur
edi, veri ajлапъв, yc kere tamaqьн da arivlav,
saqalyн da сылав, busaqatdan zakuskaqа tuzluq
ваş-ajaq keltirirge çumuş etgen çaşxa vujruq verdi.

„Tarq-tarq“ degen хars tauş, алытсьнь qь-
сьгьqь: „Oj! Maxmut, тутмаqындь“... qулаqа
kelirge qalqанында, qонаqla turub, агь-beri ава,
vişgen cygyndyrca qьzara, tojqа сыqдыла.

Ullu arvaz adamıdan tolu edi. Arvazıya zıjın-
maıan qaum da yjny emda anı bir çanında
eski vavnu vaşına miniv qaraj edile.

Arvaznı ortasında toj vara edi. Qojla yrkyv
calmanna qıyılqanca, qızla da qavırqıa qı-
sılv turadıla.

Çanıza varıan zamanda tepsegen çerleri
qoj atılqan yzgereca, tar voladı, adam køv
vasınnan çerde kim da qarav tepsegenni ajaq
vykgenin køyrge syjedi, xar kimge da tav vo-
luv qararqa onun tavılmaj, bir-birin tyrte da
alqa atıaj, tepser çer az voluv qaladı.

Альмсь bir ullu tajaqnı da alıv anı vla
adamlanı ajaqlarınlı sızıv da kyreşedi, alaj vol-
qanıyqa tajaq ajaqlınlı asıtxan amma-çukga ete
bir çanına çallajdı, qalqanla bir kesek artxa
ıxıdırsala da, daıyda bir-birin ıyıra, tögerekni
vıjıqlınlaj tar etedile.

Çanıza varıv voşalıv andan asxaqıa va-
rıyqa køvsele, tepser çer erkin voladı. Erikmej
tav adam tojda køv turadı. Bu quru bir tartıv
vla ørge-enişge varıannı ne seirliğı vardı dev,
tışından qarav ketgen adamnı kølyne kelliği,
alaj volqanıyqa vaşxa ojun volmaıan çerde
toj da igi køynedi.

Tojnu tyz vaşından qarav, çovvıcuq voluv,
oçaq çanında aslam qatınlı olturadıla; cøgelev
turadıla degen volımasa, alaıa olturadıla derge

da çararǵ tyldy. Adam tańmasǵn dev ete volurla, vetleri çavlyǵ, kózleri volmasa çuqlarǵ korynmejdi.

Burunǵı qartla, aqac qalannanlada olturadyla tepserge qatǵmaqanlyqqa, alanь kimi kelin sajlarqǵ; kimi da tyz qarav kózyn acarqa kelgendi. Ala tepsegenlege birer curum tabadyla, ala varǵsda bir auzdan çaratxan az adam tepsejdi.

Tojda tepsemej, tajmaj xars urub turqan bir qaum vardǵ, alaqa kişi haq vermejdi, alymcy kynny arasnda kir saxancyqda xьcyn synnanladan qavdarsa da, vaşxa tavxan zatlarǵ çoqdu.

Alanь birin xazna tepsev kormezse, qajsь bolsada tepserge cyqsa, altyn tyjme, lavdan sevgen qyzla burunlarǵn cyjyrgen volmasa, ala bla tepserge unamajdyla. Salam kylte kivik, zьkgyllarǵ salьna, qyz cyqoьncь qyzara-aqara, tojnu arasnda turady. Ne alaqtyaj sevgenli qyzlanь biri cyqoьv anь bla tepsev ketedi neda tepserge qyz çenil cyqmasa, artь bla, artь bla çallav, axсьnьv qyzarqan tovuqlarǵn çava vьjaqь xars uruvqa cögyv qalady.

Temir vetli sevgenli, altyn qamalь, vuxar borkly çaş cyqsa, tepserge ne qovuzcu neda oqavaş qyzlanь biri cyqady. Ol tepsev tevregenlej, anь vaşьna tutuv qaqtь bla çerlennen geroxlanь atadyla, „carq-carq“ dev xarscyla da öрге qovub, xarsnь qyzьv keltiredile.

Альмсь да, съсханы марлақан кишдикса, алтын қамалыдан бир ғыл узерге хазыр волув турадь.

Ол терсев вошав бир çанына сьоҗарҗа қызнь тьжьв, альмсь қьсьрадь: „О! ха-хаж Азамат, тутмақьнды, тутмақьнды“. Атын қама, төгерекеден да сьоҗмақьланлај, çастьқ кивик бир восхадан патсах қатын suratь вля бир ullan қарауз қақьтнь альмсьоҗа тутдурадь.

Қарауз қақьтнь вашьна тутханлај, альмсь савлај тојну төгерегине ајланадь: „О! ха-хаж çамақьат, ви он тьменлик қақьтнь Азамат верди“.

Не көв verse да, алтын қамаль альмсьоҗа не еки şaj, andan озса, бир апас вереди. Қарауз қақьт тојну вашьна төгerek ајланандан sora бьјақь вазьқ асха орунға киреди.

„Keledile, keledile“ дев бир заманда адамла бир-бирин тыртыв теbredile.

Kertida allaryнда агь-вері ава, Аранас, Бьјмурза да апы ullan алтын вьсақьн қолуна альв, Қьјамьт да қамьш guloc тajaқьн çerge қақа, келив тојну қьжьгьна çумушақ şindiklege олтурдula.

Қанамат Бьјнөгери қулақьна şьвьрдадь:

— Ој alan, иги сақан Аранасца semiz волув қacда бир ирк keser edi. Ајавсуз қуру қарьн çаву бир çьлоҗа vollar edi.

— Қажнајдь, çetgen çerinde апыса сьјланьв ајланса, zen да волур edin semiz. Ол meni вля

çыянда çаныз бир ыяқың салқы тутха edi, ань қарында не қалсада көрыг edim.

— Ej Bijnöger! ala vizge calқы tutdurluq dula, ansь kesleri qollarың suvuq suvqa da tijirir aqыllarың çoqdu.

Qartсыңа terekni usyne qonub qajsь сьв-сықың vuvajьm dev marlaqanca, Apanas da eki көзып аяғмај, қызлақа қарaj edi. Alьmсь Apanasнь төgereгине бир—eki ајланьв, tepsev varьв, қызладан usy alaj qolaj da tyl edi, alaj bolsada em ariv бир çaş қызсықың vuvunundan tutub „O! vaqalь, syjь qonaqьvьz Apanas, tutmaqьndь, tutmaqьndь, çujusxan“—dev қьсығдь.

Қызсықың eslegenlej, Apanas Bijnurzanь qu-laqьna ne zat ese da бир zatнь шыьvьrдав, ol da vaşьп axşь, axşь degen matallь silkdi.

TÖRTYNCY BAŞB

— Tur, igi çaş, Ibrahim, ot qarmalьv qalqьncь бир—eki çarqa sal, Badimat vaşьп çuvarqa otxa zuv asarьqдь.

— Vaşьп çuvarьq ese, tursun da kesi salsьn.

— Teli çaş, kişi egecine alajьmь etedi, ol tamlа tojqа varьqдь, vygece vaşьп tarav çatarqa kerekdi.

Qovarqa syjmedi, alaj bolsada qovub arvazdan qucaqь vla бир narat çarqalanь çыяғыла-çыяғыла otçaqаqа qujdu.

Mələxan çəşməyə çəyənən esləv, çu-
regi qajəyə volub sordu:

— Ne voləndə, valam, nek çəyənəsa?

Ajtəqa syjmej, İbrahim vəş təveninə qaradə, alaj bolsada ol çuq ajtmasa da, ot çarəq vələ Mələxan çarqaladan qan varmaq ızlanə esləv qarəqənədə, çəşməyə bir qolu qara kulytım volub, vır qolunu ajazənda eki uzun çaradan qan səqa tura edi.

Anasə qoluna qarav vəşləqənəyə çəşməyə kəzlerində çəlamuqla təgerek-təgerek vurulub təvredilə.

Badimat qarnaşməyə ne zamandada vek syje edi, busaqatda qolunda çaraləyə kərgenində, çəlav, qəşməyə etiv, eşikge qacdə.

Anasə İbrahimni qollarəyə kim alaj etgenin sorməqənəyə da vile edi, alaj bolsada çəşməyə vələ ne zatdan vəşləv səleşirge vilmej, „kim etgendi seni vələyə?“—dəv sordu.

İbrahimni oqutxan afəndi Muxəmmat-Amin bir—eki—uc kere da anasəna: „Çəşməyə aptieknə tavusub qurannə kəcgəndi, səyə etiv keltirirge kereksiz, alaj volmasa savij raxmusuz voladə“—dəv sezdire turəqən edi.

Mələxan dəgalas ete edi, alaj voləqənəyə Muxəmmat-Aminə saxan xəşən, xalva, qozu el-tirge qolundan kelmej edi. Kyn-kynə vələçal ete edi, atasə keliv çuq keltirgenləyə, kesibiz

aşamaj turluq esek da, sьj etiv vorcubuzdan qutulur edik dej edi, alaj voloqanьqoqa Temur-qanь allьna qaraj Mølexanь køzleri tot voloqan edile, ol'a virda keliv kørynmej edi.

Mølexan taş saldьra, kesi taş çajarqa da kyreşe, virda volmaj taş aldarqa qalqanьnda, eşikge qujub, erini allьna qaraj çarь çanьndan tojqan edi.

Sьj keltirmegenleri acuv volub, Muxammat-Amin İbrahimge ertdeden veri tiş vilej edi. Bir kyn mezigit allьnda savijle, val civinle çьzьldaqaanca, oquj turqanlaj, Muxammat-Amin afendi keliv, kim qalaj oquqanьna qarav tevredi. İbrahimni qatьna çetgenlej, qolunda da sipi valaqa vla ojnaj, vaqanaqa tajanьv qaradь.

İbrahim, ol qatьna kelgenlej, artьqsьzda qara tizginleni oң çanьndan sol çanьna tijek vla tijiv, qadalьv oquqqa kyreşe edi.

— Men saңa qurannь belinden ørge tutub oqu dev nenca ajtxanma,—dev İbrahimni qulaqьndan tartьv ørge qovardь.

— Tut veri qolunı valaqaqa,—dev keriliv çasçьqnь qoluna urama dev ol qolun artьna qasçьgv, Muxammat-Amin kesini tovuqun adamьsa qьzdьrdь.

Quturqan tuarca, køzleri qьzarьv, asьgv acuvdan sekiriv qovub, çasçьqnь avadan savijlege tutdurub, qolundan qanьn qujquncu valaqa urdu,

aq qavdalına da uaq circik-circik savij qanpı sacdı.

İbrahim bir qolundan qanpı kele, bir qolu da ot kivik çana, çılaqan da etalmaj, mujuşge vurıldı, Muxammat-Amin afendi da çuma namaz qıldırırça mezgitge kirdi. Çuma namaznı ajaqında, mihravda qoluna qurannı alev, avaz veriv başladı: „Ullu allaxnı qarvıvı køv voloqanpın andan bilirge kerekdi, Daut fajqamvar tenizden etalmaj qalqanında, ullu allaxnı qudureti vla tenizge tajaqın alev, ol zamanda teniz eki çarıllev çol volub, fajqamvar askeri vla ötyv ketgendi.

Quran birevny mylkıne zaran etme, urlama dev alaj yreledi. Birevny malı køvdy dev ana zarılq eterge çaramajdı, allax adamlanı çaratxan zamanda xar kimge ne rısxı berligin mapılaynda çazqandı, andan køv az da tavarın çoqdu. Çarıllev keslerini miskinliklerine tarıqıv etiv alaxxa assı voladıla.

Bajnı allax kesı viliv vaj etedi, çarıllev vajlaqı qulluq etgen zamanda xıjanatsız işlerge kerekdile. Birevny mylkıne xıjanat eteme desen, ol dunjada kecillik tyldı“.

Muadzin afendini qatı vla ozuv, køvıyreginde aq qavdalda qan tamqalanı eslev: „Afendi, avdezsiz namaz qalaj qıldırısa, køvıyreginde qan tamqaların ne zatladıla?“—dev qılaqına şıvırdadı.

— Qoj, sen bir qajqaly adamsa, bygyn vurnum qanaqan edi da andan casyloqan volur,— dev tьrnaqь bla qьrvьv keterirge kyreşdi, alaj voloqanlyqqa anь qan icgenligin xalqqa bildirirge turqanca, ne qьrsa da, qan tamqala vekten-vek çaqyla varqan volmasa, keterge unamadyla.

BEŞINCI BAŞ

Kyn vetde qojcu qojlanь ьzьndan ьzьqьra varady. Qojla bla vir völek ecgi volsa, ecgile xaman çyryrge tartьv, qajaqa-taşxa miniv, qalqan mallanь otlarqa qojmajdyla. Ecgile xaman alqa varьv, qojla da alanь ьzlarьndan toxdamazqa kyreşiv çovvu voladyla, vir-birin tyrt da var, uzaq çolqa varьv qojcunu çanьndan etedile. Ecgileni qojlaqa qoşarьq tyl edile, alaj voloqanlyqqa көpyrden, suvdan өtgen zamanda qoj syryvde ecgi volmasa, qojla kesleri alçьlyq etiv varьrqa unamajdyla, ol sevevden xar vir qoj syryvde vir völek alçьlyq etgen ecgi volady.

Syryvcy, uaq ьzьqьra, aсььь alqa savxan malнь taş ata da ьzьna tьja, odal capraqly vir cunurqa çetgeninde, kyn tavladan igi cьqьv, malнь adamнь da arqasьn qьzdьrdь.

Tavlada ertdennisi suvuq volub, ikinci kyn tijiv qьzdьrsa, malнь adamнь da çuqusu keliv, çerge vaur veriv qalqьrqa vek syjedi.

Qojla odaldan sireliv, çer-çerde qara çovvucuqla volub çatдыла.

Qojlada bir voz qozucıq, qalqan mallaca çatmaj, syryvny qьrьna vara da kьrdьk çьrtxan kивik ete da qojla taва vurulub çatьv turqan anasьn teplej—alajqa qaldь. Anasьnь tögereginde sekire, ajlana turdu da daqьda emcek izlev qarьnьndan tyrtdu, alaj volqanьqqa qart qoj tojub, kynçe тыңлав çatxan edi da valasь ne qadar sekiriv qavьrқasьndan tyrtse da qovarqa inamadь.

Voz qozucıq anasьndan өvgelegenca, sekire-sekire, taş çanьna vurulqanьn da, qojcu vetin kynçe veriv, xuruldav çuqlaj edi, ullu mьльксь quş qojla özenden tevregenlej bir çuq tavarmь edim dev taş vaşьna qonub, көzlerin qojladan ajьrmaj turdu.

Bir zamanda qojcu çel tauşxa ujanьnьnda, qojla da yrкуv, uzajьv ketiv vara tura edile. Çuqudan çaңь ujanьn adam ne volqanьn vilmej, bir kesek zamannь sireliv turdu. Oqarь çanьnda bir ullu көlekgeni esledi, ol көlekge da bir çerde toxdav turmaj, ketiv vara edi. „Men çatxanьmda, көkde vulut çoq edi, көlekge vulut qajdan сьqдь“ dev өрге qaraqanьnda, bir mazallь sarь quş qozucıqnu тынаqlarь vla көltyryv, mijikden-mijikge usiv сьqьv vara edi.

Qojcu qırsıyq etiv tajaqı bla silkerge kyreği, alaj volqanlyqqa quş kóz qaramdan taşajdı.

Yrkgenleri da toxdav, qojla çaraşyv otlaqan zamanda, voz qozucıqnu anası valasın izlev maqırvıv, tórt çapına sava edi. Arı vara edi da bir qozunu ijsgej edi, veri kele edi da tögerekge maqırvıv qaraj edi, alaj volqanlyqqa ol alaj izlev dıgalas etiv ajlanqan zamanda, mıllıksı quş qaja teşikde voz qozucıqnu tyvge salıv ertden azıq aşaj edi.

ALTYNSY BAŞY

Aranas kózlerini eki çapında eki ıllu sarı ximilleri bla, çavaqı vetli mıjyqları da enişge-enişge ajlanıv, majmulnu tüşyca, qalıv tyk kökyregin da qaşyj, orundan qovtaqanlaj, keliv anı vosaqasın saqlav turqan Bıjmurzanı saqırdı.

— Tynene ol maña alımsı tutmaq etgen qızın maña çoluqdura esen, ızma qajtxanlaj saña bir medal ijmej qojman, sen vıljı qadalıv qullıq etgenini keliv qaraqanlaj tanqanma. Ne madar eterik esen da, bu men ajtxan zat tolmaı madarı çoqdu.

Bıjmurza:

— Men anı qalaj tolturajım, meni elde ıltıyrıle,—dej da tevredi, alaj volsada medal

köküreginde cəqələqanь közyne көрүнүв, „sen ajtxanьь toltururma, çujusxan!“ dev Aranasьь allьnda ces veriv toxdadь.

— Нь! men көргенlej da seni igi starşına volqanььь vile edim, endi va ol zatxa artьq bek da inandьm. Sen vu zatь demenili toltur-saь, men seni ulla quandьььma, var endi işini qajqьььnda vol,—dev Bijmurzaььь voşladь.

Bijmurza onsuzlaqə oqursuz, qutsuz adam volsa da, vek qьzvaj adam edi. „Aranasxa ver-gen səzьmy tolturama da, elde anь bilgenlej, artьqьььda ol Qanamat qanь kellik tişlik etiv aşarьqđь, kesi da ol qьznь alama dev ajlanadь; etmej, tolturmaj qojarqə çararьq tyldy, anь etmej qojsam, medal vergen oqaj esen, orunumdan qьsdav çiverlikdi“ dev, veti qutu da ketiv, vaşьn ol saqьşla vaşьv, ketiv vara turqanlaj, allьna Qьjamьt cьqđьda:

— Ne ete turadьla qonaqla, igi тьncajđь-лать, Aranas maңa ne ajtadь, meni qonaqvaj-льqььь çaratamьđь?

— Qajnaj edin sen, ol seni çaratxandan da ozadь, vugyn ol meni vaşьma vek ulla qajqь salqandь, endi men ol ajtxanьь qalaj toltururoqə vilmej, vaşьmda qazan qajnav varama.

— Ne volqandь, taşa iş tyl ese, maңa da ajt, men da bir eşitejim, men çararьq çeri volur ese va!

— Senden çaşırılıq meni zатым çоқду, alaj bolsada kişi qulaqъ eşitmesin, kel bav artъna varajыq da ne voluşlusun da anda ajtырма.

Ekisida qоş-ваş volub, bav artъna ket-dile.

— Da, allax igilik ajtdыrsып, ertdenvla वो-сақасъна olturub turоқanлајыма, „Bijmurza, vылај kel! degendi da сақьроқандь. „Ne kerekdi, çyjs-xan!“ dev qатына varоқанымда, ma men seni imваşына qol salоқанса, qolun imваşыма салъ alaj ajtdь.

— Tyz ajt, Aranas seni imваşына qolun saldытмь?

— Imваşыма qol salоқandan ozub, ajtxan işin toltursam, medal ijerge ajtxандь.

Ana zarlanъв Qыjамытнъ veti alaj tyrlendi, tav Bijmurza qartнъ көlyne savъв çьоқылмақа edi dev qorqарь da keldi.

— Sen ne zamandada kesine degen volmasa, adamqa sevevni izlemezse. Qonaqvaj men volub, sen medal алырқа va çaramaz. Kesini ајоқаq etiv ајланmaj qartнъ da bir eskersena, qulluq etgenlerivizni sanasaq, patcaxxa senden ese men көв qulluq etgenme, alaj bolsada ol etillik işni bir ajтсь, eşitejim.

— Da, men da anъ ajтьрқа tevregen edim. Ol—kel vылај—dedi da сақьрдь. Kөzyme qarav vылај kesine qьsханьнда...

— Toxda-toxda! seni ol kesine nek qьsa edi, senmi ediң ань қонақвајь? Bilsen, sana мен көв игилик etgenme, endi andan ozmaj қавьнда tururmu edin.

— Da, aj yjyne, Qьjамьт, seni бу çenilligin toxdamajдь, харагьт артна deri bir ajtma qoj, ансь мана кес volадь.

— Sen kimi volqan ediң ань, ol seni kesine qьсарса. Sen игиликни vilgen adam bolsaң, seni starşinaqa salьr ycyn мен bir syryv mal çoj-қанма, ань unutuv, sen vьlajda meni vetime qarav „meni kesine qьsdь“ dev ань maxdanьv ajtmaz edin. „Ma бу Qьjамьт vьllaj, vьllaj adamдь, patcaхха көв çьlnь qulluq etdi, апа bir savqa kerek edi, çyjsxan,“ deseң sana ne volluq edi!

— Xарагьт артна çetme qoj, andan sora kesin көryrse. Da, alaj caqьrdь da: „Meni seni vьlа Qьjамьtdan vek ьşannaң adamьт çoqdu. Ne eterik esegiz da ol tynene аьтсь tutxaң qьznь мана bir çoluqdurmaj madарьqьz çoqdu. Siz ань toltursaqьz, мен sizni ekigizni da кө-kyreklerigizni medalladan çьльтратьрма dev alaj ajtdь.

Andan ol sözny eşitgenlej, Qьjамьтха тувев ань bir quандьгајьт dev kele turqanlajьтma allax vergenca kesin тувев qaldьn. Ma харагьт oldu.

Ne zatxa ese da vek saqış ete volur edi, Bijmurza xaraғыn artın ajtxan zamanda, Qыjамытны мапылајь вla qaş ortalарь, qalaçyk ызлаca сызыльв, qamiş gulocun çerge çenil-çenil qaqa edi.

Өзенде тубан васыв турув, кун тижив асыланса, мапылајьндан да qalaçyk ызларь cивин авса uаqqa ајланьв, сыра вөркун ваşын silkiv çelkesine атыв, мыјьqlарьна ызара, Bijmurзаны сьртындан qaçыв: „Allax ajtsa, iş da toltururbuz, medal da алывьз, мен endi da işge çetgen zamanda qart syeklerimi uатырма, sen xомух volmaj, tutxan işini qаты tut, kynorta namazda tyveşirbiz da raxat seleşirbiz“—dev Bijmurзаны qолun tutub, çenil atlam вla ујyne ајланьв ketdi.

Qыjамыт ујyne çetginci ajaçы tyvynde сөв сыпмај vardь.

Апы көлыне alaj keldi: „Allax verirge tebrese, eki qолu вla tolturub veredi. Endi ol aman silegeјli Bijmurza qоşulmaj qalsa, medalны da kesim алыв qалыq edim, çaşны da Аpanas kesini qатында vir onovqa салыqа vulluq edi. Tynene kete turub „ne kereklin vardь?“ dev Аpanasxa kesim sormaçаным qalaj aman volду. Alaj sor-sam, vir işeksiz, ol maңa ajtmaj qojmaz edi.

Bu iş вla, ariv tutulmaj qalsada, vilse ol xaşgen Qanamatны çyregi çарыльв өllykdy, vil-

mese va, volur voloqandan sora qart orusludan qaloqan qъznъ alsa, anъ bediş etdirte, men anъ kynyn qaraњ etdirirme.

Qalaj aльv qarasaњda, maņa tav voladъ. „Nasъvlъnlъ rъsxъsъ arva vla keledi, qъjъnlъnlъ rъsxъsъ allъna kelse, burunundan qanъ keledi“ dev anъ ycyn ajta volurla. Meni rъsxъm arva vla keledi, zъkgyл qavdal Qanamatnъ uzajmaj men burun qanъn keltirirme.

Çaşxa (Qъjamъt kesini çasъnlъ atъn ajtmajdъ) ol qъznъ atasъn busaqatda volçalъ çetgen ese da, vařъna voş etme dev bir demenili adamdan qatъ ajtdъrъrqa kerekdi. Aranasnъ quancъna tojnu etilgeni bek tav voloqandъ, vygece qatъn-laqqa toj etigiz dev etdiriv, anъ sълtavu vla Temurqa qъzъ Badimatnъ veri çъjъv, Aranasnъ qoluna tyşyryrge kerekdi. Kişini da qojmaj „ma saņa savqa“ dev kesim qolum vla eltirikme. Qart vory qozu qijruqnu bek syjyv ařajdъ. „Xa-xa-xa“ az bek quanmaz Aranas çuvuqum. Medal meni kokyregimde çыltъrsa, men andan da bek quannъqma. Temir suvuquncu çazarqqa kerekdi. Endi, Qъjamъt, olturiv turma, xantъi allъna kelgen zamanda burunundan qanъn kelmesin“ —dev kesi-kesine aqyl sөzle yretiv, tajaqъn qoltuqqa tьqъv, mъncaq tarta, ullu yjge kiriv ketdi.

ÇETINCI BAŞB

Qanamat çarlb yjden cъqъb, atasъ, anasъ ertde ɵlyb, kesi vaşьna qalbь, gitçelikden quru çalqа çyrygenden sora vaşьxa kecimi vqlmaj turqandъ.

Elni icinde kiri volqan yjleni albь qarasan, Qanamat çalcbьlq etmegen bir vaj yj volmaz. Ol igi avadan volquncu anь qarъvsuzqа, çaq-sъzqа kɵryb, qulluq etgen vajlarь ana bir karek çal vermej, quru qarъn çalcbь etiv tut-xandьla.

Igi ajaqъ usyne mine kelgeninde, çalqа dev birer xurtdak ala tevregen edi. Anь da igi qъzarъşьmasa, vajla çuq berirge unamaj turqandьla. Anь vaşьn qoruvlav tevregenin kɵryb, çalqа almaj da tevregendile, alaj volqanbьlqа işge qьbьşca demenili adam volqanbьn viliv, bir vaj almasa da, bir vaj çalqа eltiv turqandъ.

Bir vɵlek çьlnь alqа Qьjамьtda qoj çal cъqarъbь cъqqanьnda; anь kici çaşь Qanamat-xa çeterik xaqdan bir tymenni vermej tьj-qanьnda, anь usynden qьrтыr volub, Qanamat çaşьnь aqac senek vla urub, qoj vavnu çanьna çatdъrъbь ketgendi.

Qьjамьт vi zatнь xарar eterge ьjьlqъb qoj-masa, Qanamat vьgyn Qovannь suvun icmez çerge çojulluq edi.

Bajladan tajaq kɵltyre, xaq̃ aşala, art̃yql̃q kɵre, kɵv inçilgen edi da, Qanamat vaj adamqa, çerde çylyna qaraqanca, alaj qarajdỹ.

Ol anas̃na uşaqan volur edi, vek syrajlỹ çaşdỹ. Usyny amanlyq̃ volmasa, toj-ojun volqan çerde andan vek kişide kɵzyn toxdamajdỹ. S̃ymmaq aq mañylajỹ, qalam tartlyqanca uzun inicge qara qaşlar̃, bir kesek m̃дахьraq tumqara kɵzleri, saqalỹ qat̃ qylyq̃ volqanyn bildire—bir kesek ɵrge vurularaq, çañ tyklennen qarqa balaca, saqalỹna, m̃ỹqỹna qara çumuşaq tyk uruv, allaj çaşdỹ.

Əsyv kelgen tɵlyden andan kyçlyme dev qara kyçge kişi syqmaqandỹ. Bir—eki çerde tutuş volqanyñda, çaşlañ, qojlañ qyrcanca, qyrṽv ketdi.

Allaj qỹnlyqda ɵsgenlej, Qanamatca çyregi çumuşaq, qylyq̃ ariv bir adam volmaz degençadỹ.

Bir onsuzqa qỹnlyq çetgenin kɵrse, ana voluşluq etmej ne qỹnallyq volsa da, çallav keterge amalỹ çoqdu. Quşda turqan zamanda añy qolu çetmej bir iş tolmajdỹ, añy qỹnlỹ, çumuşu bla xajyrlanmaj kişi qalmajdỹ, art̃yq-syzda onsuz qart, qar̃vsuz çaş.

Qanamat Temurqalaqa qaṽrqa xonşu çaşav, atas̃y, anas̃y volmaj kire-syqa Mɵlexan bla Temurqañy, atas̃yn, anas̃yn syjlaqanca, alaj syjla-

гън көрүв турадъ. Ala da—харив, çарль көлү çарьқ—dej dile, Qanamatнь keslerini eki savijlerini birinden vaşxa көrmejdile, artьqsьzda Mөlexan yjunde bir maçal гьрçьн etilse da, Qanamatнь saqьгьв апа qavдьрмаj тьнсьлқ tavmajдъ.

Куп, kece, çьl oza Badimat da, Qanamat da өсүв авадан voloqanларьнда, biri-birine çiti qarav, biri-birin көrmegen çerde erigiv tevredile. Ala хар kim kesini yjunde biri-birini ysynden saqьş etgenlej, көз qьsmaj тап atдьгьв kete edile.

Qanamat Badimatнь atasьна, anasьна çuq saqьньroja tartьннан ete edi, Badimat'a vaşьна vaşxa тырлы aqьl kelgenlej, kesi-kesinden ujalьв, qulaqlarь ot kivik qьza edile. Alaj voloqanльqoja sөleşmegenlej, bir-birlerin kemsiz, ala kivik çetgen çaş adamla qalaj syje esele, alaj syjgenlerin ekisi da viledile.

Mөlexan, qьзь vla çaşнь bir-birlerine termilgenlerin eslev, kesi-kesine alaj sora edi „atavьz kelgenlej vьlaqo nekax etiv qojaroja kerekdi. Badimat ань qojuv ne ханңа vijge da varльq tyldy“. Alaj voloqanльqoja busaqatda eri qatьnda voloqanльqoja ol zatнь ol апа vazьв ajtallьq tyldy. „Eki qotur at da biri-birin qaşьjдьла, kesim kivik çарльqo versem igidi, çaş igi çaşдь, urusu, vөrysь çoqdu, kesi qьjьнь vla vaşьн tutarьqдъ.“ Mөlexan çьregi vla vьlaj vicse da,

qъzъ bla çaşnъ arasъnda volqan syjmeklikni alaqa virda esletmejdі. „Qъz degeniң mijala tavaq kibikdi, birev „ov“ dese, şav voladъ da qaladъ, andan ese vълanъ işlerin sozmaј çenil eterge kerek edi,“—dev bir-birde alaj saqъş etedi, alaj bolsada vaş iesi yjde volmaqanlaj turub kesi vaşъna iş eterge volalmajdъ.

Temurqa çaldan volçalъna kelmej yjdegisi inçilgenin biliv, Qanamat qolundan kelgen zat bla kereklilerine voluşub turadъ.

Mөlexan bla Badimat birge qalqan zamanda, anasъ qъzъn osmaqlav alaj ajtadъ: „allah virdi, Qanamat volmasa, viz vъjъl el bedişligi vollar edik, savqalsъn ol, kesini atasъna, anasъna qaraqanca, vizge alaj qarajdъ, vizden qajtmasa da, allaxdan qajъtsъn“. Alaj volqanlъqqa Badimat anasъnъ muratъna işek volub, tişlerin qъsъv, bir-birde acъtxъncъ kesi butundan cimdisе da bir zat bla da kesin tyrlendiriv bildirmeј turadъ.

Qanamatnъ ar vazqa kirgenin көryv, valata çuqı qollarъ bla Mөlexan Qanamatnъ allъna varъv saqъrdъ:

— Kel yjge, avruvuңu alajъm, Badimat da İbrahim da yjdedile.

— Ekiçaşarnъ suvqa eltiv kele edim da ne ete turasъz dev qajtъanma, Temurqa da qaldъ da ketdi, muni Qъjамытnъ qoşuna taqъv qojmaqan esele vilmeјme.

— Alajdı, valam, ariv anı allına qaraj soqur volqanma. Agı terge et da olıur, Badimat da otovcuqda vaşın tarajdı, busaqatdan kellikdi.

— İbrahimni da qojunına ala—kecegide vaş tarağan qajıqın qolqa nek alqandı?

— Da, avruvını alajım, Qıjımtı degen vijıviz ogus onovcu qonaqlarım toj eteme da qızıqın bir çiver dev inirli uc adam ijgendi, kecegide varallıq tyldy dev eki kelecisin qaj-tarqanma, ucuncyge qatın keliv tilev ketgendi. Qart vaş bla ol kelgenden sora çivermesek, vıljada ekinci vizni çaşarqa qojımtı.

Bir kesekden kesin tyzetiv keliv, qatı qızın Qanamatın qolun tutdu.

Badimatın kecegide tojqa varqanın sıjmej, çyregi canıdı, alaj volqanlıqqa anı usunden çiq ajıroqa ıjalıv, tıdax volıv, vaş enişge qarqanın qız eskeriv, bir—eki—uc kere axındı.

Mölexan valata qolların çuva:

— Tur, İbrahim, olturıv turma da, Badimatın Qıjımtılaqa aşıv, agı-berı çanlamaj, şaq-lav turıv, toj voşalqanlaj, ızıqızıq qajıv keligiz. Kesin tojda çanıv qıjıv ojnarqa ketsen, eşıtmedim deme—dedi.

Kec volqanın severinden çaşızıqqa ızan-maj, Qanamat turıv kesi aşıroqa da tevredı, alaj bolsada Mölexanın kölyne agı-berı kelme-

sin dev, Badimat İbrahimni qolun tutub cыq-
qanьnda, otcaqada olturub, vaşьn saqьş va-
sьv qaldь.

Mөlexan sөz nөger volurqa kyreşe edi,
alaj volqanььqqa Qanamatьnь vaşьn qara tuban
vasьv turqan volmasa, bir sөz qoşarqa da cу-
regi acьq volmadь.

Sьncьrda uşxuvur etilirge taqьlqan cojunnu
suvü az volub cьlav tauş eterge qaldь da, Qa-
namatьnь cыregin andanda vek qajqьь etdi.

Beş—altь cьlnь mьndan alqa Qanamat
Qьjамьtxa qoj çalqa kirgen kynden veri anь
kөgьv volmaqandь, anь atь ajьlqan çerde,
bezgek tutarnь allь vla suvuqsuraqanca, vy-
tev sanlarьna suvuq urub; bezgekdeca qaltь-
rav turqandь.

Qanamat andan qorqub qaltьramaqandь.
Exidna dev bir gitçe çanvar voladь, ol, adam
qatьna kele tevregenlej, adam tөzmez bir ijis
cьqarьv, aman ijisi vla kişini qatьna qojmajdь—
tamam mьna qaraqanca, Qanamat Qьjамьtnь
kesin da, vytev anь yjyryn da alaj көrgendi.

Alaj volub turqanlaj, taza cыregi vla syjgen
qьzь turub kecegide ol syjmegen yjge ketgeninde
cыregi ullu qьjnaldь. Cыregi qьjnaldqanьn Mө-
lexanna viljirmej, qьsxac vla otnu ьşьra turur-
qa kyreşdi, alaj volqanььqqa olturqan çerinde
tьncьqь, sarь cьqanaqqa olturub turqanca edi.

Birda olturub sьdajalmaqanьnda, Mөlexan-na asьrarqa vergen qara qamasьn da aььv, anь da belivavuna kijdire,—aşxь keceli vol—dev at kyterge varqan sьltav bla yjden sьqььv ketdi.

Temurqanь arvazьndan arь ozqanlaj Axmat, Batal, Toqal, Qasьm, Bijnөger,—veşisi da Qanamatnь syjgen nөgerleri aььna sьqььla. Qanamat, eslemegen kivik etiv, ozuv keterge murat etdi, alaj volqanььqqa, Bijnөger, nөgerlerin da veri munu tava viruluv, çolun kesiv aььna sьqanьnda, çallajalmadь.

— Oj alan, qajrь çallav varasa, çyr vizni bla tojqqa qararqa varajьq!—dev Qanamatnь ten adet bla belinden buvdu.

— Oqaj men varalььq tylme, otunda bir vek arьqanma da varьv bir tajannasam, ajaqьmь usynde turalmajma.

Qalqanla da qoşuluv, Qasьm ajtdь:

— Tejri ne eseda vaşxa qajqьn volur ansь, men seni tapьqanь seni arьv kormegenme.

— Tejri varьv tajannandan sora bir qajqьm da çoqdu.

— Da ne etejik, kelsen, allax bla razььvьz, arьqan esen, var da tajannan, ertdenblaqqa sav sьqsaq, tuveşirviz,—dev Qanamatdan ajьrььv ketdile.

Arь igi uzajqandan sora Axmat: „Qanamatnь avazьn qolaj kormedim, avrumaqa edi xajьrsьz“—dedi.

Qыямьтлань арвазларьна тувра волқанларьнда, Тоғал айтды „Qанаматнь уждегиси волув да қарар адамь чоғду, тождан сасықанлај вағьв көрырге керекди, kim vilsin, bir çuq кереклиси volsa va, viriviz ань вla vугесе қалмај vоллуq tyldy“.

Ol ајтханна кишини оқај дегени volмај, Qыямьтлань ullu yjге çetiv, toј qызыv vара турқанлај kiriv қошулуv, vosaqadan оқунақ харs ura tevredile.

— Çantemir qызы veri kel,—dev Qыямьт qатыньн bir çанына алыv таşатын ајтды,—turma ol silegejli Bijmurza keliv qalqыncь qonaqlaqa ашағьқ eltgen сыtav vla Badimatнь otovqa çiver, men anda vоллуqma,—dev bir çанына çallav tevregenlej, tyz allyндan Bijmurza сықды.

Qыямьтнь allyндan sarыvvek сықsa da, alaj bir tartыпньқ volmaz edi, Bijmurzaqa tyvev andan артына турақлақанса, alaj volsada qыsxa tyvegenden sora çallav keterge qarыvu volmaj toxdady.

— Strazniklege vutev tartдырқанма da ala qығылқандьла, мыртazaqladan da еşik ysynde birinden qaloqанын yjlerine voşлақанма, endi, Qыямьт, uşata esen, vaşlar zaman volқандь.

„Tartысын sen silegejlini еşigin, adamнь ызындан, qојқа mant vaşь çavyşханса, taqылыv ајлана esen“—dev icinden dunjanь amanьн quja,

kel-kel, xazыr volqan esen“ dev ekisi da bir-biri ызындан otovqa ketdile.

Çantemir qызъ, İbrahimni egecinden aýrılmaqanь eslev, „var yjgyzge, Badımatnъ men kesim aşырма“ dev bir—eki çolda loqum çartъ veriv, ariv aýtъv da kyreşdi, alaj volqan-lyqqa çaşыq loqumnu alqan zamanda „ketejim“ dej edi, ketgen'a etmej edi, vilek-aqasнъ artъna çaşыlv turuv loqumnu voşaqahıaj da-ıyda cыlv keliv syele edi.

„Bu vuala tıjerik arъ nek qoramajdъ“—dev Çantemir qызъ icinden qarqaj edi, alaj volqan-lyqqa İbrahimni, vory valacыqca, qarav turqan volmasa, virda keter aqыlv çoq edi.

Çaşыqнъ uylarine aşыrmaj ne madarнъ da tausuv toxdaqanьnda, „tur omyryң qыsxa volıuq“ dedida çaşыqqa bir—eki erşi qaradъda san etmegen kivik etiv qojdu. Çantemir qызъ, semiz vegeçenca, eki çanьna avnaj, vaşыnda da, tav qalanmaqan kapnaca, qara сохu vla tylkыca uzun sarъ at tişlerin ыşarta, qыzlanь artlarъ vla keliv Badımatnъ vileginden tartъv, ca-qыlv aйтъ:

— Qызыm, xar kim, çumuş etgenle birer sыltav vla cacыloqandъla da ketgendile, kesimi xar zatxa qolum çetmejdi, qart volqanma, ajhaj alqыn zamanьm volqa edi, meni qonaqladan vedişlik etmeda alanь aşlarьna-suvlarьna

qararğa mana bir voluş. Qalğan qızla da vardyla, alaj volğanlıqqa seni kesi adamğa kerguv saqrğanma. Men bastağa tuvne ketmesin qaraj turajm sen, igi valamca, ol ullu yjde tevsini otovğa qonaqlağa elt da kesibizni yjly adamğvzca, alanь kereklilerine bir qara.

Badimat anasından erkinlik volmaj çumuxa qatşırğa da tartırdь, alaj volsada qart qatınpь xatersiz etmejim dev, bileklerin öрге etiv, xant tevsini otovğa keltiryuv ketdi. İbrahim da, maskecikca ьzından savьv vardь.

Badimat otovda qaldь, İbrahimni Qьjamьt: „var, tojğa qara, sen ullulanь icine kiriv ne etese“—dev otovdan tyrtuv sьqarğv eşik usyn de turğan mьrtazaqnь qulaqьna: „Berі adam çiverme, sen adamğca igi saqlasan, men tambla seni quandırmьma“—dev şьvьrдав, eşikni qatь etdi.

Qanamat, yjne keliv, elden sьqьv at kyterge atьna çer salьv, bavdan sьqardь, alaj volğanlıqqa, bir zat eteginden tartxanca, çyregi Badimatxa hoş volmaj, atnь çerin alьv. yjge atьv, çenil-çenil atlav, tojğa keliv, çaşьrtьn eşik usyne keliv qarav, qızlanь icinde Badimatnь kormedi. Çyregi asьğ urqandan qьsьğv, kesimi vildireme dev qorquv, artьna turuv, ьzьna qaraqanьnda, İbrahim çьlamsьrarь, keliv, eteginden tartьv ajlana edi.

Çаşсықна алај көргенлеј, сырегі ат савағына
алында қалтырағанса, алај қалтырады, алај воһса-
да тішлерін авруқунсу қысып, çаşсықна қојуну-
на алып, бир çапына çаллап сорду:

— Қайдады Бадимат, нек çылајса?

— Бадимат отовқа кетгенди, мені андан
Қыямат қојмай қысдап іјгенди,—деп Ібраһим
çылапсырај харап ајтды.

— Ким варды отовда?

— Уллу мырза вазық орусла, Биймурза, да-
қьда Қыямат.

Çаşсық алај ајтханлај, Қыямат деген қарт
итні не уллу зор етерге тебрегенін билди.

Сырегі асып қыпналып сақып етгенден çаş-
сықна қолундан ысхандығып, топ деп çерге ту-
луға тышырды.

Қанаматны екі көзы отовқа аралып, екі атла-
қанлај ешике çетди.

Бир заманда кесін ескеріп қарақаньда,
воһақаға өрге сыелип, мыртазақ ешике шы-
қон көнделен салып тура еди.

— „Бері кирге мадар çоқду“ — деп бир қолу
вла Қанаматны көкырегінден тырты.

Қанамат аңа çуап етгінци, отовдан бир ды-
қьдақан, воһурдақ хырыдақан таушла қула-
қына келип, бир ирқанлај мыртазақна уј çа-
пына қығып, ирив ешикіні сыжын қоварып, ісине
кирди.

Kiriv tögeregine qaraqanlaj, Badimatnъ çavluqu imvaşlarına tuşuv, caxъ tozurav, çyav eki közyda tuluq kibik көvuv, myjyşge qъsylv turqanyn көrdy. Anъ allyna da Bijmurza vla Qъjamyt syjeliv, birini qolunda caqyr stakanъ, birini uvucunda altyn acxalarъ vla, Aranas da orunduqqa tajanъv tura edi.

Qanamat alaj kirgenlej kişi turqan çerinden qъmydamaj, ne söz ajtxanъ volmaj, bir kesek turqanlaj, qъsyrq etiv, Badimat kesin Qanamatnъ usyne atdy.

Badimatnъ usynden arъ atъv qamasъna uzalqanyn bildi, andan sora ne zat volqanyn, Badimatnъ qolundan tutuv eşik xavaqa cъqqynсъ, bir zat vilmegendi. Badimatnъ көkyregine qatъ qъsъv, „men tavlaqa qonaqqa varajm“ dev anъ da yjlerine çiveriv, qaramdan taşajъv ketdi.

SEGIZINCI BAŞ

Erttenvla kyn tijginci mijik tavlanъ virine miniv qarasan, kyn cъqqan çanъ alqъvurup sarqala, anъ ьzъndan qъzqan temir kibik qъzarъv, çartъ gъrçynca, kynny çartъсъ көrynedi. Tөven çanъna qarasan, ceget çavxan çerle көzyne asker tajanъv kelgenca көrynedile.

Qulaqladan, ezenleden kelgen tav suvla, vygylgen kymyş cъvъqca aqaradyla. Ne acъq kyn-

de da mijikden qarasan, özenlede, көк çyn ca-
qьlqanca, cars savxanlaj turadь. Oqarь çanьn-
da bir quş, vaşьnda butaqlarь urulqan çanьz narat
terekge miniv, zamansьz ertden aзыqнь vaşla-
qandь. Tьrnaqlarьнь tyvunde bir qaraldьdan
tartxanь sajьn butaqdan çьqььььqqa çetiv, bir
çanьna ava tevregenlej. qanatlarьn aсьv daoşь-
da alqьnca terekge tyz qonadь. Quş vurunu
vla aşarьqьna uzalqanlaj, çuq tyşermi edi dev
murat etiv uaq qanatlyla төgereginde butaqla-
qqa miniv anь ertden aзыqьna çuvuqlanьr-
qqa kyreşedile, alaj volqanlyqqa quş vaşьn ala
tava vurqanlaj, yrylyv ucuv, vaşxa çerge qo-
nadьla.

Quşdan tigim tavmazlyqlarьn biliv, alaj vol-
sada ketiv da qalalmaj, vojunlarьn bir çanьna
çiveriv, anь viştuqlaqaqьna qarajьla.

Birda çallarqqa unamaj bir qarqqa çyryjdy,
ol terekge minerge da vazmaj, terekni төgere-
ginde san etmej çerge uzalqan kivik etse da,
közleri quşnu ajaqьнь tyvunde edile.

Aşaj turqanьn qojuv, quş төben çanьnda tav-
xa qajacьqqa çiti-çiti qaradь. Kөzleri arь ajlanьv
turqanlaj, xantьna da bir—eki uzalьv, şuvuldav
çetiv kynde çuqlarqqa cьqqaqan bir mazalь talqьr
çьlannь tьrnaqь vla vojunundan vasdь.

Vojununa quş tьrnaqla kiriv turqanlaj, uzalьv
kesine artьqlyq etgenni ajaqьn ururqqa kyreşdi.

alaj volqanьqoя anь vojunundan vasxan çiti tьrnaqla çivermedile. Vojunun qьmydataлма-
qanьnda, cьrmaльв qujruoqu vla qajanь tyjув
tevredi. Alaj vla qujruoqu uaq-uaq sьnda var,
sьпьв veline çuvuqoя deri çetiv, çьlannь qajь-
гььг qarьvu qalmaј toxdadь.

Quş çьlanda qarьv qalmaqanьп tanьв, alaj
bolsada tьrnaqнь vojunundan çivermegenlej,
вьяqь orununa keldi.

Kelse, allajoя kelsin, aşarьoяna elni tyrly-
tyrly qanatь qonaqь vasьпьв, munu kelgenin da
eslemegen kivik etiv tura edile. Alaqa acьvlanьв
avadan tauş etiv, qanatь vla silkgeninde, bir
qamtu çerge qujuldu, qaloqan völegi da vaşь
qaloqan çerge ucuv çalladьla.

Saqьгьлмаqan qonaqlanь adevsizliklerine
sejirsiniв, bir völek zamannь allьnda xantьп
aşajalmaj turdu...

Temurqanь ertden sajьп qojla vla mijik
sьrtxa cьqqandan syjgeni çoqdu. Sьrtнь vaşьna
cьqsa, ol tanьqan çerle varьsьda qol ajazdaca
kөrynedile. Qojla da çiti tav kьrdьkнь çьrta ol
da tajaqьna tajanьв, özenden salqьп ajaz ura,
xar bir qajqьsьda ketiv, көzleri uzaqoя ara-
льв, bir çerge qaraqanьndan vaşxa çerge qa-
ramazoя kyreşiv bir kesekni turadь.

Adamнь allaj bir kesek zamanь voladь:
көzleri bir çerge cьraq varьв, vaşьndan qaj-

оуьсь саоуьсь да кетив, esirgen adamca volub, qaraqan çerçiginden vaşxa çerге qarajalmaj bir kesek zamannъ turadъ. Ol көzyvde adamоја çuq sөleşgenini da eşitmejdі, vьlaj bir kesek turоја edim dev turоjan халън vuzmaj turur-оја kyreşedi.

Temurqa qojla vla mijik sьrtxa cьoуьv by-гyn ertden vla tamam vu хalda tura edi. Al kynynde yjge keterini usynden Qьjамьтнъ ça-şь Qandaur vla sөleşiv, çyregi vek qьjnаlъv tura edi; ol yjyny qarъvsuz turоjanъn viliv, çaşьcьoуьn alъv keterge allanъv edi, Qandaur'a allъnda voşlarоја sөz veriv turоjanlaj volçalъ çetgen kyn unamaj, Temurqanъ qaşьna salъv qojqandъ. Ana sөleşgen kynyны kecesinde qara saçыşla vasъv, көz qьsmaqanlaj cьoqanadъ.

Kyn igi cьoуьv qьzdьrоjanъnda, vaş qaqа keliv, vaşьn suvuq taşxa salъv qalqьrоја kyreşgeni anъ usyn volur edi, alaj volоjanlьqоја çuqusu ne vek vөlynnen ese da, çuqlajalmadъ. Çitçeliginden bygyn adam ortasъ volоqumcu velin solutmaj işledi, alaj volоjanlьqоја çarlьdan-çarlъ vola varоjan volmasa, bir zamanda bir çarьq kyny volmaj, bygynne çetgendi. Bygyn da çaşavnu qaranъdan-qaranъсь cьoуьv kelgen volmasa, bir çarьq urоjan çer көrynmejdі.

Çaş, qarьvlu çьllarъ, vatmaqоја vata suvuqda qala, acьoуь, çalannaçьoуь көltyre ketdi-

le, endi va qara saqaly aqarъv tevregendi, al-qъnca qъjъnlъqъnъ çuncuvnu da kelturalmajdъ. „Çaş zamanьmda ov-şav ete, qallaj voldu eseda vaşъmъ tutarqъa kyreşdim, endi qartlъqъmъda qalaj eterikme“—dev çaşaqan dunjasъ kёzyne kёrynuv, vaşъn saqъş kycedi.

Taşxa tajanъv saqъş ete aslam turqan volur edi, kytgen qojlarъ cauldan ёtuv, sьrtъ em mijik divburuna sьqъv tura edile. Temurqanъ bu divburqъa miniv qaraqandan syjgeni çoqdu. Vьlajda vuzlanъ uzaq volmaqanъnъ sebebinden, qojla da issilemej igi turadyla.

Temurqa, esgi sьpra vёrkyn tajaqъna can-sъv, ana tajanъv, tёrt çanъna qarav, kёv turady. Vьlajqъa sьqsa, inçiliv çaşaqan dunjasъndan vaşъna voş volub bir çanъna sьrqanca volub, kesini esgi çyrek çaralarъn unutub, ьzъna qajtmaj ёmyry vьlaj qallъqca kёryv, igi kesek zamanъ saqъşlanъv turady.

Alaj turqanlaj, velivavu voş volub qojunundan tuar qaiş tyşuv, Temurqanъ vaşъndan tatlъ saqъşlarъn, vulutnu çel syrgenca, syryv cacdъ. Kerti turqan, çaşaqan xalъna qajtvъ, uzalъv qaişni alъv, vileklerin ёrge etiv, qъzv uvuv vaşlady.

Qandaur kesine altъn at kerek etdirgendi da, anъ qaiş keregine bir ycly uanъkъnъ sojub syryvde voş turmaqъz dev xar bir syryvcyge ilerge birer-ekişer qaiş tutdurqandy.

— Qorqma, xomux, nek qorqasa allaj bir, ne eterikdi ol sana, allax kesi bergen çapъn kesi alqъncъ bir zat volmajdъ.

— Qoşnu artъnda sojlannan ne zatdъ?— dev Qandaur tiri-tiri atlaj kele edi.—Çaş, kimni syryvndendi?—dev Xamidni qavьrқasъndan qamci vla tyrtdu.

Maqa çъlandan çъjьгылqanca, çъjьгыльв, artъna-artъna varьв, Temurqaja qъsъla:

— Menikidi, vugyn caulda taş tijgendi,—dev Xamid mugur çuav eterge kyreşdi.

— Qojqa tijmej, taş sana tijse va, arьqan qazanъ,—dev keriliv vaşъna qamci vla urdu.

Temurqa:

— Aj yjyne! Tuarnъ urqanca çaşъn alaj qalaj urasa.

— Toxda, qart eşek, sen da anъ çapъndamъ volasa,—dev ciruқunu virunu vla qavьrқasъna uruv, qojlanъ da yrkyte, vabuşxa çьqdъ.

— Men sizni koryrme, arьqan itle, veri vaşъnъv siz meni malsъz eterge tevregensiz,—dev tavxan amapъn ajta, qoşxa kiriv ketdi.

Ol kece qoşxa kiriv anъ vetine qaramaz usun, ekisi da qalqan syryvcylege ajtъv, esgi çatъsъlarъn çьqarьv, qavьrқalarъna meşxut suv öte, viri-birinden uzaq volmaj, qojlanъ qъjьrlaгъnda çatdъla.

Bir kesek turqanlaj, Xamid keliv, ylam-
syray, Temurqan atyna cökdy.

— Men vylada qoj alda turqanly tørt yl
tausuluv ozqan ajda veş ylqa kirgendi. Ol za-
mannı icinde itni, bitni qulluqun etiv ajlan-
lajma da, men tajaq költürmej bir ıyıq ara-
dan ketmejdı; qasv ketermi edim, almy da
vylaqa qojuv, ansy vylaj vla kecinalmajma.

— Men körgenni qatnda sen ne körgense,
men da turama, sen da turuqa kyreş. Kyc
alada, mylk alada, viz alaqa ne zat etallyqvbyz,
artyqlıq etgenlerine allax kesi qarav turady, bir
kyn etdirmese da, bir kyn etdirlik volur. 1

— Vyladan ese it da igi volur, vaşxa vaj-
qa alqa kirirmi edim?

— Qoj, igi aş, qoj, toquznu alasy, qarasy
volmajdy, ala varıda bir itni voqudula. Vaj-
lada vu igidi da, vu amandy dev ajırlıqlıy
oqudu.

Men da seni kivik aş zamanymda birinde
bir yl turqanlajma, vu igi volur edi dej da
birin qoja da birine vara, virda alada igi körm-
genimde, xonşu vetden vu igi volurmu edi dev
em arda ma vu Qıjamytxa tuar alqa kirdim.
alcylyq etgen ajmda oqupa vızovlanı emiz-
gense dev Qıjamyt qalqan alcyларына tutdu-
ruv kesi qaty aqac kylny asv qolumu otxa
ruv ırtılandırdı.

Ma, igi çaş, tut da kör, men andan beriş calıq tutalmajma,—dev sevgen çeninden cıqarğv tykgyc kibik qolun Xamidge uzatdı.

Menden özge adam anı, qart vavasın, çurtuna da vasmaz edi, alaj volıanlıqqa ne qı-sırlıq etgin, qalaj çaşaqın, qajrğ varqın. Ujdegin ac volub közyne qarasa, közyñ qaranı etedi da etmezlik zatın etese da, „sırtı kicigen vaj eşigine“, degenlej kesine artıqlıq etgen qallı çavlarğna vojununı uzatasa da kelese, ala da seni qarıvsuzluqıñı bilib, sıygenlerica artıqlıq ete turadıla.

Temurqa xarağın ajtın voşarqa, Xamidni cılaqan da toxdav, kesi qıjlılıqın unutub, Temurqan vək çazyqsın, ajtxanına ullu seir volub tıñladı.

— Menden көв qıjlılıq kim көрген volur dev tura edim, alaj volıanlıqqa seni xarağın eşitgenlej kesimikin unutdım.

— Seni da volur qıjlılıqın, Qıjамытха zauqdan kelib turmaqanın men da vileme. „Ac qarın toq vilmez, avruqanın sav vilmez“ dev vizde söz vardı. Ne etejik, vu dıñjada qıjnalsaq da, afendile ajtxanca axıratıvız igi vollar volur dev kölymy basarqa kyreşib turama.

— Temurqa, bir-birde allax camlanı dev da qorqama, alaj volsada kölyme bir zat keledi. Biz varıvızda allaxın qulları esek, söz ucun,

ekiviz vit-qurt kesiv, bir vajqa qulluq etiv ajlan-
nanlaj daqda ol bizge tajaq keltirteci, kesi va
suvuq suvqa qolun tijirmej, igi aşav, igi kijiv,
at belinde ajlanadı, bu vylaj nek voladı, men
anь igi ajralmajma? Allah onsuznu, çarlnь
çanьnda voluqa kerek tylmydy? Bygyn Qan-
daur meni da, seni da urqanlaj allax anь qol-
lağn quruşduruv qojsa va, qolundan kelmejm
qallıq edi, bizge zor, artıqlıq etdire nek turadı?

— Igi çaş, allaxxa assь volmazqa kerekci,
„bir adam korygyn kormeј koryne kirmez“ dev
söz vardь.

Tur әrge, arьqanvьz vugynly, taңna da көv
qalmaqandь, bir qalqьrqa kyreşejik.

Xamid çatcьsьn syrej Temurqadan ajьry-
qanьnda, өksyzle çanьnda çulduzla çenil-çenil
kөz qьsa tevrev көkny ol çanь sarqala tevrev
gen edi.

Tөven çanьnda qulaqdan „guv-guv“ dev
taң alasьna ujanьan tylky qьsьradь.

Anasьn açaşdьrqa qozu qojlanь arasьna
kirirge kyreşiv maqьradь.

Şapa ertderek qovuv, ot etgen volur edi,
qoş oçaqdan çiltinle cartlav sьqьv, uca varьv,
xavada çuqlanadıla.

Bir kesek turqanlaj, qojlanь soluqan tauş-
lağna Temurqanь xuruldaqanь, Xamidni vuruv
sьzqьrqa qoşuldu.

Ertenvla Temurqa öрге qovxanьnda, incigi cancaqqa qaldь, „aravij savxьnytmь tutxandь“ dev otçaqada savьrlarьn, şьmlarьn teşiv qaraqanьnda, aşьoqьnь төven çanь azcьq qaralьv tura edi.

Xamid:

— Vьlajь caulqa çuvuqdu da bir çьlanь stavatdь, tynene da sarь inekni emcegin çьlan urqandь, seni çьlan urmaqa edi.

Bir kesek turqanlaj, ajaqьnь көvgeni kerti çьlan urqanьn bildirdi.

— Mallaqa qaramaj qoşxa nek vasьnnanьsьz?—dev Qandaur qoşxa kirmegenlej arbazdan qьcьrdь.

Ertdeden veri Qьjamьtlada çalda turqan qart Tavlan ijiliv vaşьn qoşnu eşiginden qarattьv çuav etdi:

— Temurqanь ajaqьn çьlan qavxandь da aqa bir madar etermi edik dev turavьz.

— Əlse—vasdьrьrla, çenil oquna qoşdan cьqьv mallaqa qaraqьz,—dev acuvlanьv vujruq etdi.

— Vagьqьz-vagьqьz, çanьm, meni ycun dev ajьv almaqьz. Xamid, sen ajaqcьq vla qatьma ajran sal, anь çaqarqa kyreşe tururma, sora kesin da igi çaş kivik meni syryvymy da ala var da ullu qavьroqqa tajandьrьv tuvralarьndan qaraj tursan, uzaq ketmezle, meni da ajaqьm

bir—eki kynden асылық болур дев murat eteme. Kymuş bla tykyrylse bek igi vollar edi, alaj volqanlyqqa tögerekde tykyre bilgen adam çoqdu.

Qandaur eşikden kire:

— Sen qojlanь onovun etme da yjyne qora, sen mьnda сытындан туşув, seni асырав турлуқ adam çoqdu.

— Da, ne etejim, allaxdan sana qajtsьn, men da it tyl edim, itni qьsdaqanca qьsdajsa, хақсықтык ver keterme, өlseм da çolda өlyr-me, nedi madarьm.

— Sen mende qarьnyнь асырав турqanlyqqa men ne хақ verlikme, var tynene өlgen qojnu mьllyғыn еşegine çykle da ket.

— Men sana çы bla yc аjнь qoj mьllykga dev turmaqanma, vere esen, атаң bla kesamat etgenivizca, маңа verillik хақтык ver da ketme qoj, vermej esen, men da dunjanь vaşьnda төre var ese, маңылаj qьjьnyть izlerge kyreşirikme.

— Ха-ха-ха, qara vu qart хajvanна, vu da meni төre bla qorquturqa kyreşedi.

— Qandaur! төre, çol volmasa da, men sizge uruna qart voldum, endi vьlaj çazyq volub атыльв qalqanьmda da sen meni qanьть icgenca хақтык асарqa kyreşese, menden qorqmaj esen da, allax camlanьr dev qorqsaп'a, meni çыlatьв tolu stavatyндан nek сыqarasa?

— Bar allaxxa, ol haqña malla verir. Ne vaj allax bolsada, seni kiviğe mal vere tevrese, eki çыль icinde quru stavatxa qarav toxdar. Bыlajda көв yre turma da, men ызма иирге qajтырма, qoşdan qorav tur.

Temurqoqa alaj vek acuv voloan edi, ajaqь tuluq kiviк көвув turqanlaj, sekiriv qovuv, vutun syrej, көк eşegine eski çaurluqnu qavlav, yjune qulaqнь enişge ajlanьv tevredi.

Qoş tuvrasьndan taşaja tevregenlej, ызна viruluv: „Ej sizge, qan icgen qanьla, meni bir көлым keñsin“, dev зькгыл cevgen çeni vla көзlerin syrte, eşegini ызьndan tajaqqa tajana ketdi.

Ajaqь ot kiviк qьza edi, alaj volqanьlqqa, çyregi auruqanь sanь auruqandan ese aur vovuv, ajaqь avruqanьn eslemej, ne zatxa ese da bir zatxa aşьqqanca, eşegin da syruv qatь kelirge kyreşe edi.

Qaracivin acьq çaraqqa qonnanca, tajmaj vaşьndan ketmej eki zat inçite edile. Biri Qandaurnu acьq zalimligi, ekincisi da çыь vla uc ajqa derici qullanьv, çarь yjune quru qollarь vla varqanьna savijleri, qatьнь kenden көгүv allyna savarьqlarь көзыне көrynse, çyregi qьjnaloqandan çarьq kyn qaranь vola edi.

Bara-vara esine: „men vu tuqum inçiliv çaşaqandan ese dunjaqqa tuvmaь qaloqa edim“ dev

alaj kele edi. Avruqan butu sarqa tevregeninde, avruqanь tatьv, eşekden artxa qala tevredi. Butu avruqandan-avruv, toxdaj da butun soluta, suvuq suvni vaşьna sevevge көre da qulaq suvlaqa sala, көlyne çeterge çetiv, qara terlev ulla çolqa cьqьv, çoldan bir çanьna çallav toxdadь.

Temurqanь qatь bla açirlege miniv, kimi qoj, tuar syruv, kimi arqьş arbala bla elge oza edile.

Kөk eşek, iesi ьzьndan kelmegecin көryv, төrt çanьna ajlanьv, oquv, Temurqanь suv çaqada eslev, çortuv qatьna keliv, eşek cьqanaqa turuv toxdadь.

„Menden çazyq kim volur, xar kim yjyne mal, arqьş eltgen zamanda, men quru qolum bla vecel voluv varama“—dev elge varqan ulla çolqa qarav, zьkьyl qavdalьnь kir көkyregin çьlamiqdan çivitdi.

Butu da terek kivik көvuv, ulla voluv, çyryrge qarьvu volmaj төgeregine qarav kişi көrmegeninde, көkge qarav alaj ajtdь: „Allax, kesin qarav turqanlaj, men çarьnь nek sojasa, maңa bir onov et“—dev avruqan ajaqьn cөgelev allyna tutxanlaj, vilgen dualarьn oquv, kьn tavlaqa qьsьlqьncь, көv namaz etdi. Namaz etiv voşaqanlaj, „vaşьmь tutarca maңa bir rьsxь ver“ dev dua etiv, көv tiledi.

Ajaqın sıjrej, çol çanь sarь sьqanadan sь-
qıv, ıllu çolnu öge eşegin sıyuv tevredi.

„Allax meni duamь eşitiv, çarıь yjdegimi
quandьrğoıa çolda vocxa vla bir altın asxa tav-
dьrıq volur“ dev allına qaraqanlaj, aşxam
vola elni qьjьrına kirdi. Vocxa tuşgen da tav-
maj, bir zamanda qaraqanında, eşegi ketiv tu-
ra edi. Qьlqsz xajvan yjge köv qalmaqanın
kørgeninde, iesi da anь çenil çetiv kelmejin
artxa turaqlaqanında, çortuvnu salıv, Temur-
qanь qojuv, yjge qasv ketdi.

TOQUZUNCU BAŞ

Mølexan, tutuluv vavıa atılv turqan qız
savijine çılaj, eki køzy tuluq kivik køvuv, art
eşikni vosaqasna olturuv, pravlen tava qarav
turqanlaj, „anam, anam, aq vurun keliv arvaz-
da turadı“ dev savv çaş anasna xapar ajtdь.

„Temurqa kelmej eşek nek kelgendi, men
çarınь vaşta qara qan çavıan volurmu?“
dev eşekge da qarav, savv qavxaq vaşna
sьqanında, Temurqa bir ajaqından aur asxav
kele tura edi.

Anь alaj kørgenlej, savv vağv, qoltuqun-
dan tutuv: „Ne volqandь, men çarıь, çaşsьqın
atasь?“ dev sordu, alaj volqanıqqa Temurqanь
søleşir qatvu volmaj, çolda çьqılv qalmaj

арь ујуме четив өлге edim, өллык esem da degen murat vla arvazьна çанып атьв kele edi.

„Auzun qandan tolsa da, qallьна bildirine“ degenca, Temurqa da çolda çьoьььв turqanlaj, Qьjамьtladan adam көryryn syjmedi.

Tegaran çаны kyсden четив yjge kirgenlej, usyne eski kijiz атьoqan volçar salam murçaroqa avnadь.

Erine ne voloqанып vilmej, çarль qатып дьgalas etiv төgereгине ajlana edi.

Ibrahim da, atasьна ne voluşluq eterge vilmej, çьlaqan da etalmaj, çьларь kelgeni vojuncuqun vuvuv, тьдах voluv, еşik artьndan атасьна qaraj edi.

Eri vla qатыпь biri-birine çuq soradь dev qorquv, bir-biri көzlerine qarajalmaj, xar kim көrgen qьjьпьoьп çаşьгьв bir kesek turdula.

Temurqa qarav yjde qьзып көrmegeninde, çerge qaraqanlaj: „Badimat qajdadь?“ dev sordu.

Irin vişiv vuzulurqa xazьrlаныв turqanса, eri alaj sorqanlaj, Mөlexan төzalmaj, qьсьььq etiv, çьлав, еşikge qacдь, daoьda anda da сьdajalmaj, keliv allьndan vaşlav erine xараны ajtdь:

— Eşigim çavyloqандь, otum көmylgendi. Qьзсььq ycyn kyreşeme degendi da ol çarль Qanamat da tavda qacьв ajlanadь, vьgyn ertdenvla viz qovxuncu keliv yjny da dardaqan

etiv, qızcaqñ da tutuv tyrmege alıv ketgendile.

Qızcaqñ sıyrama dev kyreşgeninde, çarlı Qanamat urqandı da Aranasñ da Bijmurza qanı kellikni da, ajtxanlarından, aur çaralı etgendi da qızcaqñ qutxarqandı, kesini va öksüz vaş tas volub ajlanadı“.

Qatıñ çılav, vetin sojub, alından artına derici xapar ajtxan zamanda Temurqa kesini avruqanı ketiv, teli adamca aqarılav qaldı.

Orunundan qova keliv:

— Aj gjaur qan icgenle, men sizge kölym kenmej, men köryme kirmejim,—dev butun költire, sekiriv qovdu.

— Çaşcaqñ atası ne etejik, allax bergen qıyılcaqñ költirmej amalavız çoqdu.

— Allahñ eşiği tersine acılatıdı ne qıyılcaqñ da viz çarlılaqa teşev turmaj, arı Qıjıatıñ yjıne da bir kesegin ajlandırsa!

— Ov! men çarlı, otıu aşıqansa, alaj durussuz sözlenni ajtma, allax camlanır.

— Atasıñ aman közyne ucurama, toxdasa, birda ajamaj ol maña etallıqñ etiv voşıqandı,—dev turuv eşikge sıqılav ketdi.

Ibrahim atasıñ ızından savıv:

— Atam, atam, Qanamatıñ turqan çerin men vileme, dev atasına qısbılav şıvırdadı.

— Gıgukca qırsıra turma da, var da Axmatnı, daqıda Bijnögerni da saqr da kel, dev çasın aşırıtıv, kesi arbazda narat tomuravlaqa olturıv, saqrıt etıv turqanlaj, Toqal vla Qasım keldile da qaldıla.

— Sav kel, xariv Temurqa!—dev qol tutıv, ekisi eki çanında olturdula.

Qasım Temurqanı qulaqına qırsılıv ajtdı:

— Bu qan icgen qara qurtlaqa seni alaj tyvlerine salıva qojarıtı tyvıyz, alaj kesin kelıv, Qanamat da qajda ese da, anı da tabıv, bir betge qararmı edik dev turavız ansı, çanıvız savdan alaj qarav turluq tyvıyz.

Alaj sölşe turqanlaj, şvırtıvız Axmat vla Bijnöger kelıv, Temurqaqa qol verıv olturdula.

— Kecegi söz kenne varadı, turuqız, çasla, yjge varajıtıv,—dev Temurqa asxaj-asxaj allarında, qalqanla da anı ızından yjge kirıv, xar kim qoluna tyşgen zatnı tyvıne tartıv olturdula.

Alqıvırın Bijnöger sordu:—Ajaqına ne volqandı?

— Ajaqım ov, vaşım şav volqandı, sizge, varıqızında vetigizge qarav çetgen qıjınlaqtım ajıtıv, siz bir onov etermisiz dev saqrıqanma.

Köresiz, qızım alqın xlıkge etıv, endi tyrmege salıv turadıla, kesimi çıl vla uc ajnı

çegiv, Qьjamyт ulu vecel etiv qьsdady, ol øk-syz çaş da alanь pitnalarь amalyн tavlada qac-xьncь volub ajlanady. İşim, qajorym, qol ajaz-daca, acьqdy, kesim kivik siz da çarьь xonşu-larьmsьz, siz voluşmaqannь mana kişi voluşu-ruqu çoqdu,—dev çaşlaqə qarav toxdadь.

Bijnøger ot çarьqə tutub tajaqььь vaşьn çona, qalqanlaqə qaraj ajtdь:

— Qalaj vola ese da çenil oquna Qana-matьььь turqan çerin tavьь, andan sora Badimatьььь tyrmeden voşlar çanьndan volurqə kerekdi.

— Tejri, çanьm sav volub men Badimatьььь orus qolunda qojсам men vaşьma vørk kijmej, bir esgi qatьn xotanь qьsarma“—dev Qasьm qoşuldu.

— Bir işeksiz, Badimatxa vi elde volma-qan adetni etdirgen Qьjamytdь, viz anь savььь vaşьna voş eteviz dev kyreşsek, Qьjamyт ikinci vizge qovannь suvun icirmez,—dev Toqal sөz qoşxanlaj, arь deri tьңlav turqan Axmat qovub:

— Seni ne zamandada matuxdan çanьn cь-qady, qorqə esen, var da gardoş uruqə kir da vaşььь çavdyr, viz vьlajda turqanlaj onsuzu-vuznu tişletiv aşatmazvьz. Kesibizni qolubuz-dan kelmese, vytev elni çarьььь qovarygvьz,—dev alaj qatь sөleşgenine da ujalaraq volub, vørkyn maңlajьna vasa eşik artьna çallady.

Махорка сьгаркасьн отха ата, шндигин вери от çарьқоға тarta, Batal:

— Тоғал оңуна солуна да urdurur, kesi da вьлажда турадь, көлыне çуқ келмесин, мен қаумиқуздан да çаşма, alaj bolsada meni da қалқанладан ақылма дев айтханьм tyldy, мен ala çiberген çerge otxa, қajaға kir desele da вағьма, бу işni ваşлақьнсь Qanamatнь турқан çerin bilirge kerekdi...

— Men vileme, Qazqan ваşь qaja dorvundadь,—dev Ibrahim vilekaqac artьndan qьсьrdь.

— Ma, aperim, vek kerekli zatнь, çaş volsada, Ibrahim viledi. Qalaj bolsada, Badimatнь allax Qanamatxa çazqan volur, alaj volmasa, ala бу tuqum işlege da qalььq volmaz edile, axьь мен айтхан volsa, Badimatнь veri keltirmej, tyrmeden ваşьна воş etgenlej ysyn-ваşьн вегитив, Qanamatxa eltirge kerekdi. Qanamat tiri çaşдь, ань аqac ваşьна mindirse da tutarььqдь. Tyrmeden сьqарьв elde qojавьз desek, Qьjamьтнь çyz көзы vardь, qojmaj tavар, ol zamanda işiviz хьlikgelik volur,—dev Batal sözyn toxdatдь.

— Çaşla, sav voluquz, meni qьjьнльqда атьв qojmaqанььqьzоға. Çaş volsada, Batal çaşavlu volsun, мен da ol айтхан onovnu tav көreme,—dev beti çьjььла, Temurqа avruqan vitun murçarqа çьjьв toxdadь.

ONUNCU BAŞ

Qыянық, bilmeј turqanlaj oçaqdan qurum tyşgenca, yslerin basxandan verici, Mөlexan qalajqa qarasa da, temir sautlanь çiti volub көre turdu, alaj volqanлықqa vaşxa qajqla vaşьn vaşьv, sautlanь kim vilegenini tyvyn tavarqa kyreşmedi. Orunda çatьv turqan Temurqa turub vьsaqlanь, tişleni vilemezligin sormaqanlaj da bile edi.

Bir kyn tazнь төgerge art eşikge сыққанында, İbrahim qara ter vaşьv, ertdeden tot kesiv atьlv qalqan qamanь xyğь taşxa vilej turqanьn көrdy.

„Ne etese, çaşьcь?“ dev sorqanьnda, İbrahim vilegenin da toxdatmaj, vurulub imvaşььv bla qarav: „Qыjамьt bla Muxammat-Aminni qarynlarьn tartarьqma“ dev çuav etdi.

— Sen çaşsa alqьn, allaj zatlanь qoj da men ilennen terileni Çummaqlaqa eltiv qajtхьncь, var da атаң qatьnda tur,—dedi.

İbrahimni vytev elni icinde Muxammat-Amin bla Qыjамьtdan syjmegeni çoqdu. Qolundan kelse, tişi bla vojunlarьndan qьсьv qanlarьn icerikdi.

Alqьncа dersge varadь, alaj volqanлықqa ders oquqanьndan ese, afendige qalaj dert çetdirejim dev vek saqlьь oldu. Çaş aqlьv bla

saqıfş etiv, kəv zat esine kelgendi, alaj volqan-lyqqa, alanь taşa etalmazlyqyn biliv, çaratmajyn qojuv, ne zat tavar edim dev vek saqıfşly voldu.

Dersden qajtv kele, eki savij biri yj vaşnda oçaq çannda, biri da calmanna qıssılv, bir-birine taş ata turqanlaryn kərdu. Olsaqtadan oquna savıv keliv, quranyn yjge salıv, eki xurçunun taşdan tolturuv, afendi namazqa ozaqan çolnu çannda, bir eski yjny oçaqly çanına vıdıv saqladı.

Qaramaqanlaj da, İbrahim tamaqyn arıtxanından Muxammat-Aminni kelgenin vile edi.

Igi kəv taşn da oçaq çanına qalav etiv turqanlaj, bir zamanda kertida tamaqyn arıvlaj, guloc tajaqly qınyyn imvaşsına ilindiriv, çasil avas çel ete kele edi.

İbrahim tögeregine qarav, ajygv alyv em ullu taşlarly birin çiverdi, aururaq voluv taş enişgemi çendi da, İbrahim tutxanca vaşna tijmej, vilek qoşuna tijiv, gulocu dıqırdav bir çanına tuşdy.

Ol eskeriv tögeregine qaraqlyncı, bir völek taş vaşna, sırtına tijiv, qalajqa qararqa vilmej, afendi sıqana salınan xıpanı vaş bla tuşyv etegini da çartıyn sıqanada qojuv, vaş enişge ajlanıv, muqut voluv qasıv ketdi.

Olsaqtada quannanyn İbrahim atası sav voluv, egeci tyrmeden sıqsa da, andan vek qua-

nallyq bolmaz edi. Asyry quannandan adam eslejdı dev da qorqmajyn, afendini qacxapna qarapn tutuv kylyv, oŭaq ƙapna ƙoqylıv avnadı. Endi da kerek bolurla dev atymaj qalqan taŭların oŭaq ƙapna qalav etiv ketdi.

Ibrahim ikinci kynunde medirsege oqurqa kelgeninde, Muxammat-Amin qadalıv mezgit allında olturqan xaçilege xapar ajta edi: „Sıraq ƙandymaj gøzenne kireme degenme da, eslemej gardoŭ uruqa ƙoqylıv bolqanymı teŭgenme“ dev bir qolu bla køzyne uzalıv tajqan vajlavnu tyzetti.

Xaçile, vaŭların silkiiv, bir auzdan anı alaj asıqapna vuŭuv etgenlerin bildirdile.

Alaqa søleŭe turqanlaj, esletmegen kivik etiv, uzaq bolmaj olturuv ders oquj turqan Ibrahimge qaradı, alaj bolqanlyqqa ol da tijekni ondan solqa tartıv, dersge kyreŭgenca etiv turqan bolmasa, virda kesin bildirmedi. Ol oqaj esen afendini kølyne ƙuq kelmesin dev oqurqa vile turqanlaj, tijek bla qurannı bir ƙerın tutuv keliv: „Afendi, vılayın bir ajtdıv, kesim teçivyt bla oqujalmajma“ dev qatna cøkdy.

Muxammat-Amin ne vek sımavlav qaraqanında da Ibrahimni veti tyrlendi dev tapmaj, kørgyzgen ƙerın ajtdırv, „var medirsege kir“ dev qatından qısdav ƙıberdi.

Afendini çyregi „bu itlik İbrahimden sьqqan volur“ dev işekli bolsa da, alaj volqanlyqqa ьzьndan qarav, gitçe korynneinde, „çapьla volurmatъ“ dev biraz kelyne işeklik kelgeni toxdadь, alaj bolsada çyregi xoş volmaqanlaj qaldь.

Muxammat-Amin bla olturqan qartlanь biri tajaqqa tajana, ьrge qovub, tavlanь vugyn kьrgenca, tьgeregine kьv qarav turub, gulocu bla uzalьv sьrtьn qaşьj:

— Kьkden tamcь tammaqanly tolu bir aj voladь, qarajma da tavlaqa bir bulut qovub kьrmejme, ьylaj vola ese, bir işeksiz, ьicensiz qalьv keteviz, afendi, bir madar çoqmudu?— dev sordu.

— Qajdan voladь çaңur, elni çartьsь namazqa çyumejdi, sadaqanь, ьitirni unutxandьla, çaңur bergen oqaj esen, allax bu tar ьzenne bir qan çavdurmaqanьna da şukur eterge kerkti.

Meni kelyme alaj keliv turadь: bir kyn ьytev çamaqatnь ullusun gitçesin da çьjьv, mijik dьvburlanь birine tajanьv, zikir etiv, qurmanlyq etiv, allaxdan tilesek, ьizni tilegibizni eşitiv çaңur çiberirge vollarqdu.

— Da, afendi, savan ьzсьqlagььz kьjyv qalqьncь çavqaj edi çaңur,—dev bir qьңьr vel qart sөz qoşdu.

Tavlada көв qar erigen volur, Qovan qaralьв, таş, аqас тавханьн keltiriv, көрүрny ара веçенине qalajдь. Keliv çañь аqас urub тохда-қанлај арqавлағь сьqьрдajдьла, алaj volsada көрүр kesin qatдьгьqа kyреşedi. Oqartьн сувда bir qaralqan keledi, endi ol ара веçende тохдај ese, bir işeksiz, көрүр keterikdi.

Kөрүрden өtalмај qorquv, eki qulaqьнда көрүр vla сувnu kyреşgenlerine seirsiniв көв adam saqlajдь. Alaj turqanлај bir atь keliv көрүрге kiredi.

Suv tauşun xorlarqа kyреşiv kirme-kirme dev eki çañьndanda qьсьra turqanлај kiriv atь ортасьна çetgenlej, xar kimni көзы atьqа qatьв turqan zamanda mazallь өgyz аqас keliv орта веçenni urdu. Kөрүр qaltьрав төzerge da kyреşdi, алaj volqanььqа сув, ань vla erişiv kyреşgenca, таş, аqас тавханьн da keltiriv urub, qarav-qaralqьncь көрүрny orunundan qovarьв tevredi.

Basьньв qarav turqan xalq tilleniв ахсьн-панса ахсьньв, сувnu ьзын еnişge savдьла.

Atь көрүрny usynde vara-варьв şorqaqа çetgenlej, көрүр casььв eki kere atь qaraldьсь көрүрny көzden таşajдь.

Arada көрүр volмај сувnu bir çañьнда анась bir çañьндada gььvnu qalьв, ekisida сув çaqada өрге-еnişge varьв, vaşlarьн өрге tutub oquj edile.

Quvuqunna başınan xalq, suvda barqan ölykden artxa qalmaj suv çaqañ vaxırda kyreş-dile, alaj volqanlyqqa quturub kelgen suv şorqalaqa çetgenlej ölykny öрге-öрге ata, suv vojununda kelgenleden uzajta edi.

Ölgen atıñ anası volur edi, adam ortasından ozqan bir qatın, cası tozurav, çavluqun ajaqları bla vasa da öрге çıja, bet dıvıuşlarıñdan qan kele, közleri suvqa aralqanlaj, qalqanladan ese alqa vara edi. Cava vaxır ölykny tuvrasına çetse, qolların alqa uzatıv, suvqa kirirge cava edi, alaj volqanlyqqa ızından kelgen aqsaqal kişi eteginden tutub çıvermej edi.

Ölyk şorqalaqa tuşuv, suvni başında körynmej toxdadı. Ne qadar cavıv dıgalas etdi ese da, anası tamırla, aqac kesikle barqan bolmasa, suvqa ketgen valasın ölygyn көrmedi.

Butlarıñ tujuv, betin sojuv çılaqanlyqqa, suv şuvuldav turqan bolmasa, birevny savijin qajrı suqqañ көrgyzmedi.

Ölykge qararqa kelgen xalqdan biri: „Suv anası sıvızdı tauşsuz berlik tyldy, sıvızdıсыñ сақырды“ dev qırsıv vörkyn da qoluna alqanlaj alqa cıqdı.

Mukgur aq saqal soqur sıvızdıсы, sıvızdıñ tartıv bir qızcıq da eteginden tutub, suv çaqañ xalqın da ızından tiziv, öрге-enişge

vəgə edı, ələj vələqanlıqqa suv çəşıroqan çerın əjıtroqə unaməj edı.

Bır zamanda „mındadı, mındadı“ dəv tərvasıv, kəncek avcıoıı vutlarına tıje da avına, İbrahim çetdı. Sıvızqırsın da kesın çəqada qojıv, İbrahimni ızından savıv kelsele, əjımkanda əlykny bır əjaqın suv ura da qaltırata tura eı.

Çəşın kəzynden kəruv, qart qatın kəzlerın əjımkanna araltıanləj, İbrahimni qojununa qırsıv, vəşıroqın çılamıqdan çıbitıv: „amma sana qırman volsun eslı valəsıroqə“ dəv əjımkanda çatıan çəşına çetəlməj, ana sıjmeklıgın İbrahimge vərə edı.

Çıçım vıa belınden vəjıav əlykny suvoqə salqanlarında, qolumdan ızxınlıv ketedı dəv kyreşgenca, quturoqan suv, narat cegetde çel urqanca, şıvıldav demleşgenca şorqalar ərgə-ərgə sınav, çıçımın bır qıjın tutıanlanı tartıv qollarından sıjıroqə kyreşdı, ələj vələqanlıqqa „mən eterımı etgenmə, endı sıznı volsun“ degenca əlykny çəqasına taşladı.

Çaralı vələqan əjı qatında oq tıjgen valəsına mıllyk atıanca, zamansız suv əzıroq vələqan savıjıne qavlanıv qart anası kəz suvların təkdy.

Endı va kım tışedı qoluma degenca, çəj voqlannan suv taşlanı bır-bırıne urıv, qurləj əjlannan tırmenca, dəqırdaqanın toxdatməj turdu.

ONBIRINCI BAŞB

Qanamat qara ter vasıv, elden aıyırılav dub-
bur vaşına sıqıqanında, çuregi, çav saıqalqan
gıvıtca, ura edi. Bytev sanlar, otta qızqanca,
qızv, qolu vla çuregin vasıv, allın elge ajlan-
dırv, taşxa olturuv, aj çarqıv vla yjleni kölek-
gelerine qarav toxdadı.

„Tuş köremi turama, oqese kerti vola tur-
qan zatmıv“ dev vazıq vutundan asıqıncı
cimdidi.

Soluqan da etiv, kece ajaz esin orununa
salqanında, çajaıv vla qol ajazına tajanıv,
aşxamdan veri volqan zatnı aqılına keltiriv
qaradı. Xar volqan zat esine tuşuv, ol Qıja-
mıtlaıca çanı kirgen zamanda Badimatnı çılam-
sıraj, cası tozurav turqanı esine tuşuv, bezgek
tutxanca qaltırav, tışlerin bir-birine uruv, bir
kesekni turdu.

Qama vla ekevlenni sermev, biri orunduq
tıvıne qasıv kirgeni esine tuşuv, „suvoıa kir-
sen, sıqdan ırslama“ degenca, „axırda da vı
xılmtıl işge qatıxandan arı virda qurusada
ullı gıvıt oruslu vla Qıjamıt ölv kölym kenne
edi“ dev alaj kölyne keldi. Kesine kelgen qı-
jılqıv eskeriv, anı qajıvıv volmaj, çaralıv
ajıle savxanca savıv, ol qan icgen itle Badi-
matxa neda anı yjıne bir zarar salmaqı edile

dev çyregine ulla qorquv kirdi. Bu saqıslanıp ete turqanlaj, ne volub tura esele da varıv bir qarajım, ansı kişdik qujruqu vla ot salqanca, meni vıljaj etiv turqanım erkişini işi tyldy,— dev qarxaqdan enişge tyşe da tevredi, alaj volqanlıqqa soquranıv ızna qajıv, anda elde qalqanlaqqa meni usyn dev bir tabsız volmasın dev ızna tajanıv vıjaqı suvuq taşxa olturdu.

Vaşın enişge tutıv, qollarına tajanıv, saqışxa kiriv turqanlaj, İbrahimge qalajqa varlıqın ajtxan, xalal kesi kivik çarlı çönerleri ıznda qalqanlar esine tyşyv, qışxı kynde oqarqı çel urqanca, çyregin çıltı.

Vıslaq çıkgırnıv tuzluq taş vasxanca, qajqı vaşın vasıv, köly saqışxa ketiv turqanlaj, vıgıuna tytyn işis keliv, ertenni ajaz qaqıv zıvuqsuratıv, vaşın öрге költırv qarajandı, töven çandıdan kök sarqalıv tañ atıv kele edi. Sekiriv qovıv, ulla vısaqnıv auzundaca, qıjnılda turqan esine tyşyv, kece qarandı avın asıv, ajqaq volub qalmajım dev qolların çenlerine suqıv, cegetni qıjnından kirdi.

Axsınıv, ızna elge ajlanıv qarajandı uzaq çulduzlaca, bir qaım yjde çarqı çıltırav, elni töven qıjnında itle qızın qızın yrdyle.

Mijikge bir kesek örlaj da toxdaj, Qanamat ceget eteginden sıqıv Qazqan-vaş tavlaqqa kirdi. Vıljajdan qarasañ, elle varıvıda qol ajaz-

daca korynedile. Suv uzaq, tóven qalv, şuvul-
daqanь veri syqmajdь. Ullu çolda arva, adam
varqanь, terezeni mijalasьnda civin çyrygenca
korynedi. Tógerekte uaq syryь vla tav ьşxyl-
dь volmasa, ьzьna enişge tyşmej avadan aqas
çoqdu.

Tört çanьna qarav, suvuqdan, çanurdan qь-
сььrca çer tavmaj, bir gitçe ecgi çolcuqnu va-
rьv, qajanь ortasьna kiriv qaraqanьnda, qaja-
nь oqarь çanь bir dorvundan kóv qanatlyla
çel ete ucdula. „Eşda qanatlyla, ьlajda dor-
vun ьşanь volmaj vasьnmaqandyла, ne vola
ese da vaşьna tajanьrqa kerekdi“, dev kólyne
keliv, carьqlarьn teşiv bir çanьna salьv, çalan
ajaq órlerge kyreşdi, alaj volqanlyrqa ajaqla-
rьn taşla kesiv, tajьv turqan volmasa, birda
órlenjalmadь. ьzьna tyşyv qarav mьsxal etiv,
вьqьсьz syqallyq volmam dev alaj kólyne ke-
liv, tóven çanьnda aqasxa eniv, qamasь vla
uaq-uaq kerkiv, bir paratnь avduruv, kóv kyre-
şiv, anь qajaqa syqarьv, tyvun vegitdi.

Qanamat enişge tyşgenli qajtخان volurla,
„qajdan syqдь vi saqььlmaqan qonaq“ dev
qanatlyla qaja rannь çer-çerine cögyv anь
kóv qarav turdula.

Uaq-uaq ьqьnь bir butaqьndan bir buta-
qьna mine, atlaqanь sajnь ьqь da eki çanь-
na sajqalqanlaj vaşьna syqьv qaraqanьnda,

tyz qajanь ortasьnda biri-birinden ullu volub uc teşik. Ortada dorvunnu icine kiriv көв ајланьнда, alaj көлыне keldi: „Berі vaşьna сьқ-қандан sora askerni сьјsaң da сьјпньқ көreme“. Alaj volqanььқа otun, suv сьқарььқа вьрьдан sora çolu volmaj, ol tavсьzлььқь velgili voldu. Dorvunnu icine kiriv qarasaң, elle көрүпненден sorada, seni тьşьndan adam көrmegenlej, төгerekde ne volqanьп sen qarav көрүв turasa.

Dorvunnu daььда Qanamatxa vaşьxa tavлььқь, andan sora вьлајьп kişi vilmegeni edi. Ertdelede virevny ecgilerin kyte tajanьв вьлајьқа kelse, qajanь mijikligine seirsinnen volmasa, вьлајьда dorvun vardь dev vugynңe derici virda esine kelgeni volmaqandь.

Qьјпньқ çetiv keliv, қьјnalmaqanlaj, vu хазьр qalanь tavханьна quanьв, endi munu icinde qalaj çaşar madarьп etiv tevredi.

Erlaj ot сақдыгьв, qaja қьјрларьнда vitgen salamнь гьртьк etiv, çандьгьв, апь çарььқь вla dorvunna uzaq. kiriv qaraqanьнда, dorvunnu artь tausulqan çerde suv tamсь ete turqanьп көрды.

Endi suv qajььь da volmaj, вьјаьқь вьрь вla ьзьна тыşув vir—eki kere da qajtьв сьмьрта otunlanь velivavu вla қьсьв, dorvunnu alьна-альна qalav, kişi көзы eslemesin dev qa-

janь qьjьgьna keliv, tartьv vьqьpь vaşьna cь-
qarьv dorvunnu taşasьna salьv, cьmьrtalaqь ta-
janьv olturdu.

Sanь, çyregi qьjnaqanь da, vir-birine qo-
şuluv, dev sanlarьn xorlaqan volur edi, kəv
turmaqanlaj anda-mьnda qanatlyanь çьrlaqa-
larьna Qanamatnь xuruldaqanь qoşuldu.

Bir zamanda kecenі aurluqu ketiv, tavidan
urqan suvuq ujadь. Qajaqь tijgen on çanьn-
da, çьjьgьlьv çatxanьna volur edi, tovuqlarь
da quruşuv, çiqudan çanь qajtخانьna qajda tur-
qanьn unutuv, kəzlerin uva, qaja erinne keliv
toxdadь. Eslemej bir—eki atlaqanlaj cьnьlnь ty-
vune ajran gьvьtca tyşuv vizulluq edi, alaj
volqanlyqqa qaranьda tyrtyle keliv qanatlyanь
ujalarьna kiriv, ala tauş etgenlerinde, ol za-
manda qanatlylaqь xonşu volqanьn biliv, allь-
na kəv varmaj anь vla toxdadь.

Artьqsьzda dorvundan acьqqa cьqoqanьnda,
ajaz uruv suvuq volqanьn keterir ycyn, qaja
erininiden dorvunnu ici tava çallav qьmьldasam
bir kesek qьzar edim dev çanьzoqь tepsedi, alaj
volqanlyqqa ol tepsegen zamanda qьzoqanlyq-
qa toxdav bir kesek turqanlaj daqьda vьja-
qьnlaj suvuq voluv tevredi.

„Men ne xajvan adamma, qatьnda qurmac
kivik cьmьrtala turqanlaj, men tekeca ørge-
enişge sekire turama“ dev kesi-kesine ajьv etiv,

erlaj otluq taşın saqдырды, dorvunda şınqart ot etiv, vaurun çыльтыv olturdu.

Bu тынсыздыз қонақ kelgenine razь vol-
maqanların дысырдыларь bla bildiriv, otxa, ty-
tynne yrenmegen ullu, gitçe qanatlyla da, qan-
natlarь bla çel tauş ete, bir-bir dorvundan qo-
radyla, vьlanь biri Qanamatxa çuvuqtu ucdu,
qanatь avadan volubtu çetdi da, „tur vьlaj,
kesin otxa cök da“ degenca vörkyn uruv al-
lyna тыşуруv ketdi.

Otnu қызыvu төгылgeninde, sanlarь da çы-
льпыv, „aj! endi vu қызыv otxa ne semiz qav-
vьroqa kerek edi“ dev qavьrqanь сығыдав çavu
aqa, otda қыzoqanь esine тыşуv, auz suvlarь
keldi.

Qajdy etmej unutxan kivik etiv qojsa da,
eki sutkany aşamaj turqanь kesin bildire tev-
redi, alaj volsada ertdenvlaqa derici aзыqlь vol-
mazlyqьp viliv, ajaqlarьn otnu çanь bla ыza-
тыv, сымыrtalarьna tajanyv turqanlaj, dorvunnu
qavьrqasьnda salamda vir aqarqanla көrdy.

„Ne zatladyla“ dev qaraqanьnda, yc—tөrt
ujada көv quş gакгыла. „Sav voluquz, munu
mana qojuv ketgen qonaqvajla“ dev gакгыlanь
сыьппань саqlь virin vörkyne qujub, otçaqaq
cөгув gitçe zamanьnda anasь etgenca, „atьlv
сыntasьnla“ dev xar virine virer тыкуруv,
көмуv çaqьv, çanь тыşgen kylge көмды.

Aşarğa tuz kerekli bolğanın da qulaqına almaj, vek çaratıv gakğıladan voşadı. Aş çanıdan çel eltmezlej volub, narat otdan igi çıyınanında, vaş qaqa keliv, kəsövlə da küje keliv kəsöv bolsala qurmac cartlaqanca cartlaj, bir qolu vla otıu ışıra turqanlaj, quş tüşekge avnaqanca, ot allına avnav tatlı çuquqa kirdi.

Ertidenvla kyn ajaqına tijiv turqanlaj qovub tögerekge qaraqanında, dorvunnu allına, vaj ölykge vasyınan mollalaca, tyrlı-tyrlı qanatlıla vasyınıv, vojınları mugur volub, dorvunna kirirge qorquv tura edile.

Alanı alaj yjsyz, kynsyz volub turqanların kergeninde, kesi esine tuşuv, çyregi avrıv, arıv ajtıv dorvunna saqırgıqa murat etdi, alaj volqanlıqqa ala anı, taqlanı saqırqanca, qolun uzatıv saqırqanından qorquv, ne ese da bir valax eterge tevregendi dev köllerine keliv guruşa volqanların tyrlı-tyrlı qısqıqla vla bildiriv, völek-völek ucıv ketdile.

Çanı mekатында aşıp-sıvun qalaj çaraşdırgıqa vilmej, qaja qıyına olturıv turqanlaj, vasyınıv bir syıv kижik ecgile sekire-sekire dorvunnu tyvıne kele edile.

Çanı soquqlan kuıyzca, ala qajıqsız çiti tav kırdıknı otlaqanların qarav, qımydamaj bir kesekni turdu.

„Kijik et tatlı voladı“ dev eşite tursa da tuvev aşarqanь volmaqandь, alaj bolsada aqr-tyн qovuv, qajadan qovxan bir ullu taşnь keltуruv, qalıniarь vьlajьdь degen çerge çiverdi.

Qanamat vьqьsьn aьv sьqoьncь ecgileni qaloqanlarь qacьv, biri sьrtьndan tuşuv qaltьraj tura edi. Erlaj vьqьnь tuvyn ornaltьv, tuşuv qaraqanьnda, bir çaş ecgini beli sьnьv, kòzleri aqarьv, çan tarta tura edi.

Qamasьn sьqarьv keserge tevregeninde, vaşьn kòltуruv, „nek etdiң vьlaj, ne xatamь kòrgen edin“ degenca tyz Qanamatnь vetine, ter savxan mijalaca, mutxuz kòzlerin acьv qaradь. Qamasьn sьqarьv turqanlaj, bir kesek murukgu bolsada, ecgini vojupun tartьv, imvaşьna atxanlaj vьjaqь vьqь vьla ølev dorvunna sьqoьdь.

Quru qajань ьşьqьndan sorada, endi dorvunda aşarqa eti, icerge suvu, kyjdyryrge otuни volqanьlьqqa, qarьnьna aş, suv varmaj, qar çummaq øsgenca, qajqьsь øsgenden-øsyv tevredi.

Qanamat qacxanьlьqqa, elde Badimat qalqandь. Qьjамьt çanь sьqoьncь, Qanamatnь tavmasa da, elde turqan Temurqanь çarьlь yjyne artьqlьq çetdirmeј qojmazlьqьn aьlaj edi. Qalaj volsa da elge kiriv bir xapar biliv, ana kòre eterge tьnьsьz voluv tevredi, alaj bolsada elde kyndyzgy kyn varsa, kim bolsada bir kò-

губ, andan сьқоһънсь, сьвсьқнъ ав вля тутхан-
са, тутув қалль çавларъ таваларъқларън билів му-
рукгу etdi.

Busaқatda сьвсьқ volub, вагъв elge qarav
qajtvъ kelirge tavsa, Qanamat dunjanъ гьсхъ-
сьндан syjerik edi. Анъ muratън аңылав qozu-
qınca, bir aq vojun qanatльсьқ qaja çitige qo-
nub bir kesek çьrlaқanlaj, daқьда ucub вагъв
qajanъ bir myjuşyne qonub, вьјақь çьгън Qa-
namatxa ajlanъв çьrladъ.

Сьвсьқнъ халисине көв qarav turub, eki ete-
gin çanъна qajъгъв, кун qamatxandan көзlerin
saqlar усун, вөркун маңылаjna tartъв ақьртън-
ақьртън вьқьнъ вутақларъндан атлаj, тувуне
туşув, tiri-tiri атлав el тава ajlanъв tevredi.

Arlaқdan qarasan, Temurqanъ yju, beli sanc-
хан qart qatънца, avub keterge bir çanъна
mukgur volқanlaj turadъ. Çamala da turқandъ,
alaj volқanльқа topraq vaş yjunу çer-çeri oju-
la da tuşe, oқаръ eki myjuşynden kyndyz çа-
гьқ uradъ, kece va, esgi, çav syrtylmegen ar-
vasa, çьзьldaj, aқac orunduқа сьртъндан ту-
şув qarasan, yj vaşьnda teşikleden qarav, bir
völek çulduznu sanarқа voladъ.

Qar, çanur çavқan kece aқac orunduқda
çatxan adam (anda tajmaj elde volқan көзyv-
ynde Temurqa çatadъ), çanur qurtlaca, şьnta-
гьларъ сьқьв turқan esgi icirgi çuvurқanнь

ysyne çavъv, yj vaşь teşikden qujulqan çanur çivitmesin dev namazьqьqь etgen esgi teke terini ysyne qavljadь da alaj çatadь.

Orunduqnu tyvynde da gardoş qujarqa dev etilgen ullu uru vardь. Temurqa çatarьnь allь bla tuar vaş teriden etilgen eki savьrьna çarak salam salьv çaraşdьrьv, orunduq allьna salьv alaj çatadь. Bygyn ertdenbla qovxanьnda, qarav savьrlarьn tavmaj көv tentirev, ojnajma dev kişdik tyşyrgen volur, Temurqa atlaqanь sajьn asxaq vitundan çьjьrьla, gardoş uruqa kiriv savьrlarьn alaj tavxandь.

Uruqa qalaj-alaj tyşdy ese da, ikinci ьzьna сьqarqa murat etiv көv dьgalaslanьv kyreşdi, alaj volqanьlьqqa vir ajaqь qoşulmaj vir ajaqь bla tьrnaqlarqa kyreşgeni virda xajьr vermegeninde: „A qatьn, qajdasa, xajьrsьz, veri vir kel!“ dev qьсьrьqqa da kyreşdi, alaj volqanьlьqqa Mөlexan ertенvla Çummaqlaqa suv alьrqa ketgenli qajtmaqandь.

Qaranь, muxut ijis etgen uruda qьсьra-qьсьra, erigiv olturiv, çanь savlaj qavьrqa kirgen adamca, urunu vir çanьna tajanьv qalqьrqa kyreşdi, alaj volsada көzy qalqьvqa vara tevrev, tarda tyvyne vasxan ajaqь avruj tevrese, sekiriv qova edi; daqьda avruqan ajaqь sarqьv vьjaqьnlaj qьсьrьq etiv, qatьnьn саqьra turqanlaj, qolunda vir tavaqь bla, qoltuqu-

na uaq kir busxulladan tyjymcekleni qьsьb Mə-
lexan vosaqadan kirdi.

„Çaratьloqanь meni qol qьjьnьmdan tojma-
qan vegeçenle, meni xaqьtь vermej qьzoqana
esegiz, tolu mylkygyzden quru cьqoqa edigiz“
dev kimden ese da çyregi qьjnaoqan volur edi,
yjge kirgenden sorada tyv tavxada cojunlanь
zьnьrdata, Temurqa anь tauşun eşitiv qьcьr-
qьncь kesi-kesi bla sөleşe turdu.

„Qajdan qьcьrasa, çaşcьqnь atasь“, dev
orun tava tevregenlej, daqьda tyz allьndan bir
qьcьrьb, Temurqa qajda turqanьn bildirdi.

Ov! men çarь, men xariv, ne voloqandь,
beri nek tyşgense?—dev orunduq tyvune ijiliv,
uruda turqan erine qaradь.

— Sen sydevna tylse, menden soruv ala
turma da, orunduqnu artxa tever da qolunu
beri uzat da meni aрь cьqmaqqa qoj,—dev qa-
tьnьnь qolundan tutxanlaj vaurana, urunu va-
şьna cьqdь.

Nasьbьn alaj volsun, ol kəv gardoşun uru
kerekli uşymej qalqa edi, savьrlarьtь izlejme
dev ketgenme da, alaj kelmesen, ölyv syjme-
genleribizge bir vedişlik vola edim,—dev mь-
lь uruda turqanь tatьoqan volur edi, cьqьrdata
aqac orunduqqa tajandь.

— Men da vusaqatda Çumnaqlarь çelma-
uzlaqa varьb, ijirgen urcuqlarьtь eltiv keleme.

Kimda bolsun vajoğa ʃannan adamoğa palat bolsun. Dunjanь saña xaznasьn-xoçasьn eterbiz dev vьltьrdan qalqan çynlerin ijirtiv, soqurqo soxda tutdurqanca, maña eki uvuc tarьbь tyj-cyk qujuv, eki gьrtdam kөгergen çьkgyr vьş-laq veriv qoşqandьla. Bizden xariv kim volur, işlejsе da qьjьnyь tavmajsa, işlemejsе da ac-dan ölv qallьqsa, qalaj eterge villigin çoqdu.

Ej! qatьn, sen vusaqatda ajtxan tarьqьvla-nь men kөгgenli eki çьjьrma çьl voladь. Allaj bir zaman bir adamnь ömyrydy, ol zamannь icinde meni çyregim bir vajdan çьlnmaqan-dь. Alaqa urunqan toñuznu qavьrqasьna quj-ruq çav syrtgen kivikdi. Durqucula vu taş özen-ne kiriv elni çarьbьsьnь usyne minnenlej tura-dьla. Vaşьvьzнь atar bir çer volsa, mьndan kece-kyn demej, qasьv keterge kerekdi.

Ov! men çarьbь çaşьqьnь atasь, alaj necik ajtasal atamь, anamь qavьr topraqьn atьv qaj-ry keterikme? Taş çalav tursam da çurtumda tururqo syjeme. Sen avruqanь kereklini ke-reksizni da ajtasal. Çurtundan cьqoqannь vөry aşajdь, alaj ajtma.

— Birda ajama da atañь topraqьn saqla da tur, Qьjamьtla, Çummaqla sav volsala, ala se-ni atañь çanьna vek çenil aşьrьrla. Ala vizni kivik kөvleni etlerin aşav, terilerin kijiv, em artьnda vitge kesdiriv öltыrgendile.

Mөlexаннь вигунуну çанынада қазан қара
çaқыльв, каксық вулоқай турқанлај, Темурқала-
нь хоншұларь Тавқан, ешikден ваşьп қаратьв,
Темурқань отчақада көргенінде киррге ујальв,
Mөlexаннь сақырды.

— Bir tavşьz zamanьmda keldin, Tavқан,
kakсық көмүрsev қалықды, sen uјальг adam
çoqdu, men çаşьықнь atasьна хant салқыньсь ve-
ri kir da oltura tur,—dev varmaqьп қьпыг etiv
vişgenin көгырге kakdan çалав, сојунну сьп-
сьрдан туşурув, ајақ, қаşьық қажыль вольду.

Сојунсуқ отдан туşгенлеј, Темурқань бут-
ларь қьзоқан волур edi, тувуне салқан esgi ешек
çаurlуқну артьна тarta, Tavқан тава ајланьв
sordu:

— Senda vit vaşьnlaj tas volub ketese, qaj-
dasa, көрынмејse da? Eki qotur at bir-birin
qaşьyдыда, sen vьlaj vizni kivik қьјьпыльқ
çetgen çарль хоншұлақа kire tursaң ne volluq-
du. Men vьlaj çuncuқанль ешikge сьқмајма,
çamaқatда, elde ne xapar vardь?

— Това meni ullu көllylygьm da çoqdu,
kişiviz vьla (alқып eri Çantemirni атьп çаşьыьв
ajtханльқды) қьгмыг волқанль tijrege kelirge
da көлым tartmaj turқанма.

— Eki çарль bir-birine vojun veriv turuқа
kerekdi, toқuz—on çьльп birge turub, sizni
aјьыльв ketgenigizge vek ullu seir volқанма,

alaj volqanlyqqa, „at vasxannъ çer biledi,“ kimni çyreginde ne volqanyn qajdan vilgin. Entda çaraşyqqa kereksiz, ol senden, sen andan igi tavъv çaşaгъqыз çoqdu.

Alaj bolsada çamaqatda vizni vaşъvъzoqa bu Qъjamyт saloqan qъjъnlyqqa ne ajtadyla?— dev sordu.

— Bajla qan kekirge edile, ala myjъq tyvunde kylgen volmasa, vizni kivik çarlylaqqa tursunuv da qaramajdyla. Sizni işigizni eşitgen çarlyla acьq ajtyqqa kел tavmajdyla, ansъ icleri qara da kyjedi. Kerti ese ajtxanlarъ, qatъnla alaj quş muş etedile, Qъjamyтnъ çanъ sav voluv Qanamat tutulmaj Badimatnъ tyrmeden ijdirlik tyldy dev ol xaparla çyryjdyle. Qъjamyтlaqqa çumuşxa çyrygen qatъnla mana kesilikleri vla alaj ajtadyla: „tъşyгъv savijni tyrmege uruv tursaq elde qajqъ cъqar dev qajqъly da volqandyла, alaj bolsada Badimatnъ tutsaq, Qanamat qacъv ajlanьqqa ьjьoqьr da qajtyr degen murat vla turadyла“.

Çanъ onovcudu dejdile, men işibizge auz sydge pravlenne varoqanьmda kordym, bir vatъq vurun çijirgenşli, busaqatxa deri Qanamat nek tutulmaqandy dev ajaqlarъn qaoqъv Bijnurzanъ onununa olturoqan Myrtaznъ çajaoqъna bir aman-aman urdu. Qurusunla vizni erkişileribiz, xomuxdan öledile, keslerin qajarъ itden tuvqan-

na tyjdyre turqan bolmasa, anь tajaqьn ьzь-
na qajtaralmajдыла. Anь alaj kəryv təzalmaj, „qa-
tьn əltyrgenne qan çoqdu“ dejdi, ol tonuz xam-
xotnu taşnь aьv vaşьn çarьroa tevredim, alaj
bolqanьlьqqa, gytdy usyne qalac dev endi da vu
çarь elge bir qan çavmasьn dev dojqanma.

Elni çarьsьndan çasaq çьjqan zamanda vi-
cimsiz Mьrtaz tuta-tuta qatьnlanь qazansьz et-
genligine, maңa vurun sarь, çajaqlarьn qьz-
dьroqanьnda, vitlarь qaltьrav turqan bolmasa,
vaşьn bir çanьna da tutalmady.

Busaqatxa deri seir volub tьңьlav turqan
Temurqa, qaşьqnь aьv, kesin aşarqa çaraşdь-
ra ajtdь:

— Bizni zalimle vizni tevlerge çigit bolqan-
ьqlarьna, keslerinden zalimge tybesele, çuaş
volub qaladyla.

Seni səzyң volub kelgen volursa, men bir
auzlanajьm, maңa qaramaqьzda siz işigizni eti-
giz,—dev Temurqa suv qoşulqan ajran bla
kakga çaraşdь.

Tavçan ujalqandan şьntagь çavluqunu ca-
caqlarь bla çubana, çerge qaraqanlaj ajtdь:

— Siz busaqatda meni qajqьlь da tylsyz,
alaj bolsada toquz—ən çьlnь bir yjny icindeca
bir-biribizge avruv-talav demegenlej çaşadyq,
sen ajtxanna qarar edi dev murat ete edim,
vizni kişige sen bir auz çetdirsen edi. Xapar-

laqa qarajma da, ol da xaram talax salqanına soqurannanca koreme, alaj volqanıqqa kesı vaşlav çuq ajtxan çoqdu. Aşygyle çete esele, viz vylaj casyılv yjsyz-kynsyz volub ajlannanly tolu bir çyl volady. Çaşavlu vol, vıjaqında kesin çaraşırqa kereksiz dev ajtdın, andan igisi ana da, maña da çoqdu. Siz, erkişile qatı kolly adamlasız, men öle-qala esem da, anı qulaqına kire volmaz, ol ağı-berı ozub anı çaqasız kir volub neda sevgeninden çamavu qovxanın korseme, çyregim qyjnalqandan toxdatıv çamav ijejim degenca volama, alaj volqanıqqa ol meni taıa qaramaj, qıgım tauqca, kesin køvduyub, vaş enişge qarav, ozub tevrese, vaşımdan suvuq suv qujqanca volama da qalama.

Tavçan xaragın ajtxan zamanda, Mølexan køv çıllan erı vla tatıv çaşaqanları esine tyşub, vaşxa qyjnlıqları volsada erı vla igi çaşaqanına çyregi qanıv „endi da bir kesek qavartı edın“ dev Temurqanı tögeregine ajlandı.

— Da, egecim,—dev qolunu sırtı vla mıjqların sırtı, allında ørge turub turqan Mølexanına çalannan aqac ajaqın uzata ajtdı:

— Men çaratılqan kışige kelecı da volmaqanma, alaj volsada meni auz çelim sana çaragıq ese, Çantemirge tybegenden ozmaqan-

İaj vylaj nek etiv ajlanasa dev çaqasından alıv ajtırma.

Mölexan qıjrlarında gugurukgu suratlar vıa bir çañavluqqa aqac ajaqqa tevlev kaktan salıv sırtav, qıjırna da emilgen kir şeker gırtcıqnı tujuv xazırlav, Tavçandan tiledi.

— Ol qanıçgenleni qoluna tuşgen çarlı savij auzuna suv salmaqanlı eki kın voladı. Men barsam, ekivizda çylarqa volavız da, ol çuq aşamajdı da qaladı, meni da mırtazaqla synıny közıme tutadıla da qısdajdıla da çıberedile. Men körynmej sen barsan, bir çuq auzlanırmı edi dev kölyme kele edi, daqıda ne desenda men anasıma, arı-berı ajtırıq var ese da, menden ujaladı da ajtmajdı, çyregine tujylgen zatı var ese, sana ajtır edi, andan qıjınlıq körmegin, bu tujymcekni ana bir elt,— dev Tavçanqa gugurukgu suratlı çañavluq sırtalqanlı uzatdı.

Ala eşik usynde ol sözge volub turqanlaj, İbrahim yjge savıv kiriv gözenne sılıçradı.

Ne zatı ese da çerge tuşyrgen volur edi, gözende dıqar-duqur etdiriv, bir kesek turqanlaj, volçar salanlı qoltuquna qısbıv gözenden sıqıv, eşiklerin da qajtarmaj, anası vıa Tavçanlı ortası vıa sılıçrav arbazqa sıqıv ketdi.

Тавҳаннъ ашғъв уйге киргенінде, Мөлекан:

— Badimat қыялыға бу қара кун келген-
лі бу аман җаһық вери көрунүв тас волув кет-
ген волмаса, уйде тохдамайдь. Мухаммат-
Амин афенди да мен сувдан кеке алма ты-
вев, ел вля бир тарьқды, җаһықъз хатаь җаһды,
dersge җурыгенін да тохдатхандь, kesinden та-
mada бир җуқ айтханлај қажыгыльв тохдақан вол-
маса, веті җивимейди, җашнь қолуқузқа алмаса-
қъз, җојулурқа тебригенди дев артықсызда век
seni војунуна салқандь. Мен айтханлыққа қорқ-
майдь, sen урушман, volluқ tyldy, amanna
yreniv қураньн, келамьн билмеј қаллықды,—дев
Temurqaқа қарады.

Temurqa ажақтынь вайлавун ит тил җапрақ вля
җаһырта турқанлај, ваһып өрге tutuv айтды:

— Meni da gitçe zamanьнда, мен mezir-
teden, valaqadan valaqьm қызқань сайьн қасьв
atam харив да тујув ьзьма қайтарьв, җалқа кел-
тирген визовлу инегин верив қуран сьқартды.
Men ань оқуқанлықтыма ажақтыма савыг вав
қьсхандан вери адам ортасындан озоқунсу бир
тынлық көрмеј, „ақаснь пасьвсьзь тирменне
қаққьс волур“ degenca, vajlanь stavatlarьнда
„сыртьм тижген қова, ваһьм тижген ова“, волув ај-
ланнанма. Ань оқуқаньндан есе, бир җерге
җараһдыгьв аз-көв болса да җал сьқарыға
қојарға керекди.

— Ov! men andan ese ölejim. Tartъв воjунumu kessen da oquvun вошатmaj eşikge сьqарлыq da tylme. Oquv adam bolsa, ol da bir meзgitge çараşыр da vizni da, kesin da tutar, ansь çalqa çyrygen qajnasa, viz da vöker edik.

— Bizni tuqumubuzda ömyrynde afendi сьqmaqandy, vizni çашьвьз volluqu da ötyrykdy, andan ese, kereksiz zatlanь çанşaj turma da var da Çummaq vla sөleş da, virda qurusada, çашьсьqnь vizovcuqa çараşдыр. Ne desen da, Çummaq vaj ese da, kesi alqьn çarлыьq vla kelgen adamdy, Qьjamьtlarьca çьlan voluq volmaz. Al көzyvde көv хажьr etmese da, çашьqdan işge сьньqьr, mal хalisi bilir, vizov тьjarqa çarasa, vizge ullu хажьrь volmasa da, caldьşlaqa kijimlerin çьrtdьra ajlanьandan ese volqan qoşda virda volmasada qarьньn asьrar.

— Qoj-qoj, vir—eki da ajtma, Çummaq-laqa uruna men tynkemi tausxanma, гьвьr, хalisis adamlanь qollarьna men savijimi ijallyq tylme,—dev Mөlexan celekleni dьңьrdata, suv aльrqa ketdi.

ONEKINCI BAŞЬ

Qараць volub, көz vajlanьv voşaqandy. Qalqan zamandaca, elde kalak itle kereksiz, „saq voluquz kec volqandy“ dev bir-birlerine xapar

bergenca, tijre-tijrede yredile. Ot tamьзыг да sernegi volmaqan yj volur, bir тьсыгьв көсөvny qoluna tutxanlaj, temirci aq qьzqan temirni uruv çiltinlerin qujqanca, allьndan ajaz urqanь sajn çiltinle cacьla da xavada çuqlana, ajaz uruv көсөvny çannan çercikleri çolnu çarьta, tijre çolnu kesiv myjuşge taşajdь.

Taşkөmyr qazьlqan teşikde fonarla çanьв çьltьraoqanca, çer-çerde çьltьrauq qurtcuqla çьltьrav taşajadyla. Stavatxa qajtmaj kecirek qalqan inekleni çelinleri qьzьв, çenil-çenil өkyre aşьoьв keledile.

Elni qьjьгьnda bir qazaq yjny allьnda-qatьnda adam volmaj veşikde bir savij, qojununa ot tyşgenca, qьсыгьв çьlajdь.

Bijnöger ьzьna ajlanьв qarav Toqalнь көrmej alaj ajtdь:

— Ol aman vizni vla cьoьв qajsь тьoьгььq-qa ese da kiriv, bir işeksiz, vuqub qaldь. Bizni işbizden varьв adamqa çuq saoьnsa, men anь gьгьmk eterme. Ol çarьсь vla ol adam volamьdь, kyndyz oramda vara turqanlaj çuqlaj turadь.

Şьтvavu voşlanqanьн tartьв, nögerlerini ьzlarьndan çete, Axmat ajtdь:

— Qoj-qoj Toqalнь adamqa sanav da sөleşme, ol „xada xьjda da çoqdu“, kimni voza sajqam-dьсь volsa, ol anьqьdь. Ol vygece qorqoqandan

eşikge sьqar dev men birda murat etmejme, alaj bolsada voş vojun adamь da qarььна qarav, voza ajaqнь tutdurub çavlaгьььzdan ana sora vilgen adam volsa, ajтьь qojarqа da oqaj demez.

Ахматнь Тоqалнь usynden ajтхань нөгерlerine çаннан otxa сув byrkgen kivik көргенин eslev, Bijнөгер çoldan тvir çajaqlav toxдав, Qasьмнь imваşьндan tu uv ajтдь:

— Bygece viz aslam çolovcu volluq volur-vuz, aqac etgen zamanda valta çetgen çарандan sьнсьqlaқanca көrynese, qalqan çaşla razь esele, sen qajt da, ььlaj kelgenlejine ol aman Тоqalqа da bytev vizni atьььz ьla palat ver, sora Qьjamьtlaqа zatxa тьqьььv ketmesin, ariv anь usyn gөzet eterik esen da, ertdenblaqа deri qatььндan arь-beri çivermegenlej tur.

Qasьm qьjnalsa da, нөгерлеринден ажьрылапнь asьрь uşatmadь, alaj bolsada qaumu da bir auz volub ajтханларьнда, alanь razь eter usyn elge qajtдь.

Qasьm qajtханьнда, bir kesek turub Bijнөгер ajтдь:

— Kөremisiz, „aman arьa çol sьzar, aman kişi el vuzar“ degenca, aman Тоqалнь tiline gөzet eterge kerek volub, qalaj igi нөгеривiz işden çallarqа kerek voldu. Ne etejik, qajdada voladь aman, elde virgebizge taqьloқаньна adam-льqь volur dev tura edim.

— Qoj-qoj, Bijnøger, aman Toqalнь atь uş-xuvur artьnda ajьtsьn,—dev Axmat alqaraq cь-qьv, ijiliv allьna qarav,—Ibrahim ajtxan çerge cьqarqa vьlajdan çol ьşan tevrej volurmu dev qarajma, çolnu vilmej kecegide açaşьv tersejmezge kerekviz.

Ibrahim, atь saqьnylqanlaj, eşekge tajaqнь çetdiriv allьna quva, alqa ötyv ajtdь:

— Tyz ma vi aqac tartьlqan sьzoqanь öрге varьv qaja sekirtmege çetgenlej, sol qolqa vuruliv, qoj çolnu öрге tajansaq, ullu qajalanь usyne varьqьvьz, Qanamatнь maңa ajtxanь vla, ol tögerekde volmaj amаль çoqdu,—dev allarьna ötyv, çolqa kesin salьv, eşegin guzavalatьv tajanьv tevredi.

Batal tajaqqa tajanьv, soluvun aьrqa toxdav, nøgerlerine ajtdь:

— Çaşasьn xariv vi çaşcьq, ansь vi vek ullu onlu adam volmasa, vurunumu çьrdьrьma. Kөremisiz, savij vaşь vla qaumivuzdan da ol tiri çyryjdy.

Ceget qulaqqa kirgenden sora tauşumu adam eşitedi dev da tartьnmaj, Axmat Batalнь sьrtьndan qaqьv kyldy:

— Vurunuңu çьrdьrsaң, ьjьqmaj men seni vla tojoqa varmam, syjgen qьzьn da sana qarasa, syjgen oqaj, kece tyşymde көreme dev qorqar, andan ese sav vurun teşiklerin vla qalsan,

burun kirini tьjarqа da ol igidi,—degeninde Bij-neger da ana qоşulub kyldy.

Köly vla ajtxan zatyна nөgerleri cam etiv kylgenleri çyregine aur tijiv, Batal bir kesekni sөleşmej varьв, çel urub vulutnu qulaqdan сьqарqанса, köly qalqань ketiv toxdav ajtdь:

— Alanla, ol çarль Badimat vusaqatda ne ete tura volur, viz vьlaj qajqьсьн etiv ajlanна-пьвьзнь çyregi vile ese quana volur,—dev nөgerleri da ana çuav etginci atlav tevregenlej, alqа uzajьв varqан Ibrahim ьзьна savьв qajтьв, icin urqandan soluvun alalmaj, qolcuqun qajala tava tutub ajtdь:

— Ma ol qajadan eki kere ot çarьq сьqьв çuqlandь, bir işeksiz, Qanamat alajdadь,—dev xарарьн ajть-ajtmaz varьсьда Ibrahim көrgyзgen qaja tava tevredile.

ОНУСУНСУ БАШЬ

Qanamat çаşaqan çerini төgereginde ne volqаньна qarav çoluna, taşьна, aqасьна şaqrej volub, elge tyşerge kesin çараşдыьььqа ot etiv savьrlарьн tize turqанlaj kölyne keldi: „Kecegide ot çarьq uzaqqa varadь, kenden көгyв keliv tutub qojmasьnla, ertdenvlaqа sav сьqа esem, dorvunnu allьна хuna etmej qojmam“.

Adam qatъndan aъrъlъv bir vølek kynny turqanъna erigiv, adam volmaj çanvar bolsada ullu qana edi. Ol savъrlarъna volub turqanlaj, eki съсхансъq bir vølek kere otçaqaja kelgenlerinde, menden sorada qaja dorvunda çanъ volqanla vardыla dev kølyne keliv qanъv, kesi allъna ыъardъ. Baъxa zamanda volsa, alanъ ølturyrge kyreşirik edi, busaqatda va съсхансъqla elgeniv qacadыla dev qorquv съk eterge qolun qъmъldatmaj bir kesekni turdu.

Eki kynden veri, artъqsъzda vugyn ertden-bladan veri saqъş etiv tavxanъ ol voldu, ne tuqum bolsada keç volqanlaj elge varъv tenlerini qajsъ bolsada birin tavъv, tyz xapar viliv işin ana køre eterge dev ol aqыlda toxdaşdъ.

Erlej otnu çuqlatъv, vъqъnъ syerge alyv qaja qъjъrъna kelgenlej, qajanъ tyvunde bir qaraldыlanъ qъmъldaqanlarъn køryv, tøgeregimi aldыla dev kølyne keliv, ыъna toxdadъ. „Şkogum volsa, men sizge eterni bilir edim, qan icgen gъvъla“, dev acıvdan tişlerin qъsъv qajanъ qucaqladъ. Køkge qarav, varmaqларъ aсъqъncъ qollarъn qъsъv, tartъv køkyrek tyjmelerin yzyv, oq tijgen ajuca, ne zatdan qan alyrqa vilmej dъgalas etiv turqanlaj otçaqada yjuv bir çanъna salъnъv turqan ecgi vaъxa avъnъv, ecgini ølturygeni esine tyşyv, endi sizni men køyirme dev çyregi quandъ. „Bolluq virdi, men sizge qanъ-

мъ алaj воѣ, erkin төkdürmem“ dev avnaj-avnaj dorvundan сьдѣв, төgeregin сусхив, қадан доухан mazallъ таънъ көлтырды. Ахьрдada kelgenleni erkes qaumuna tijge edi dev қajanъ қььььна варьв қарaldьlanъ ortalаръ вьлаььдъ degen çerge ьъан etiv қарав, алқан таън атарқа kesini ваъьнъ mijikligi bir сьқарқанлаj, „Qanamat, Qanamat!“ degen çaş adam tauş eşitdi.

„Альньв ete tura volurma ansъ men Ibrahimni tauşun nek eşiteme“ dev көлтырген таън қaja қььььна салъв тьңьладъ. Bir kesek турқанлаj дақьда eşitdi „Qanamat, men Ibrahimme, Bijnöger zat da sana kelgenbiz, veri сьқ“ dev eşitgeninde, eki бутuna da қара kyltym салқьнсь симdiv, Ibrahim kelgenin taza bildi.

Варььда өрлев сьқоқандан sora qaumuda Qanamatнъ көзыв-көзыв qucaqlav, bir вөлек заманъ турдula, артьқсьзда Ibrahim қоjununa kiriv, воjunundan qucaqlav, отни асьв, çарьқ etiv, хапар ваşланънсь турду.

Qanamat нөгерlerin көгьв қуанқанъ soruққаньнда, çараль adam suvsav volub сувқа termilgenca, elden хапар айтъьььларьна termildi.

Bijnöger анъ izlegenin bilgenca vaşladъ:

— Sen ol қьз savijni namъььь saqlar ьсун ваъьнъ otxa saloqan esen da, adamльқь voloqan erkişi etgen işni etgense. Хапарьнъ eşitiv, tenle bir çerge сььььлақаньқда, seni etgen işini сөкген

adam volmaj varьvьzda bir auzdan igige tanь-
qanьvьz, alaj volsada qьjьnьn alqьn allьndadь.

Bijnöger alaj ajtxanlaj, Qanamatнь çy-
regi işek volub, veti aqarьv, nögerlerine ne
ajtadьla dev, çiti-çiti qaradь.

... ne etejik, sana çetgen qьjьnlьq varьvьz-
qa da çetgendi, bu işde seni tenlerin seni atьv
qojarьq tyldyle...

Qanamatнь көzleri төgerek-tөгerek ajlanьv
sordu:

— Tilev ajtama, Bijnöger, төzalmajma, ne zat
volqan ese da, çenil ajt,—dev Bijnögerni көz-
lerine çiti qaradь.

Bijnöger sözynu toxdaqan çerinden vaşlav
tevretди:

— ... Aranas vla Bijnurza çaralь volqanlaj,
vytev onovcu, mьrtazaq volqan ajaqь usyne
miniv, bekişaj çьkьgьrca, Qьjамьt da allarьnda
seni izlev tintivyl etiv çetmegen çerleri qalmaj ajlan-
pandьla. Ertidenblasьnda vьjaqь Qьjамьt mьrta-
zaqlanь alьv keliv, yjynу icin suv vla çuvqanca
etiv ketgendile. Andan Temurqalaqa kiriv...

Temurqanь atь saqьnylqanlaj, Qanamat issi
kylge olturqanca, çenil-çenil qьmьldadь.

— ... volqanlarьn vaşьn tyvune ajlandьrqa-
ca etiv, allarьnda Qьjамьt qaraj keliv orunduq-
nu çanьnda seni at çerini көrgeninde, „aman-
lьqсьнь siz vasdьrьv turasьz“ dev Temurqanь

da bir—eki kere gulocu bla urub, anda ol et-
megen artıqlıq qalmaqandı. „Qızvızın vere-
viz dev siz anı çaşırqan“ etesiz dev Badimatın
mırtazaqlaqa tutdurub, tyrmege alıv ketgendi.

Qıl qovuznu qıl vək tartılv uzylyrge xa-
zır volub turqanca, Qanamat anı eşıngenlej
kızleri cartlarqa çetiv, sekiriv qovub qısrıdı:

— Tav suvla enişge varmaj, öрге varsala-
da, bu tar ezenne qan çavub toltursa da, men
vugece anı tyrmede qojmam,—dev sermev vı-
qın alıv tevredi.

— Qanamat, çenillik etme, viz da saña anı
uscun kelgenbiz,—dev Bijnöger sermev etegin-
den tutub tıjdı.

— Itden tuvqan qart vörü etgen artıqlı-
qım azdı dev endi quturqanında, tışırılın
tyrmege saldırıv tevregendi,—dev qamasına
çavışır dorvundan sıraqqa tevredi, alaj vol-
qanlıqqa ye teñi da alına sırtav volub çiver-
medile.

Olturqan adam volmaj, varıyda dorvunnu
allında öre turqanlaj, Bijnöger çolda nögerleri
bla vicim etiv kelgen onovun ajtdı:

— Endi qızv, „teli Çanvək Segemge var-
qanca“, varqandan xajır çoqdu, alaj varqanlaj
—ma elt—dev veriv ijerik tyldyle, kece-kyn
sautlar vıla qaravlla saqlav turadıla. Andan ese,
xar biriviz ne zat eterigivizni biliv varıqa ke-

Асыгь қуаннандан варьсыда вытев бир-бирине
çetdirmej çашьқынь келтырув, көзлерин ивва етдиле,

Алқьвирин çашьқынь çerge çиверив—Қайда
тавханса şkokну?—дев Қанамат сорду.

Ібраһим, керекли заманда çарақаньн еслев,
—сен वोсақада syelgen мыртazaқынь urub қыр-
қаньнда, şkogu бир çаньна cortлақаньнда мен
да sermeв алқан edim,—дев ьşара-ьşара айтдь.

Ne zat ese da бир ullu zat volub, murатьна
çetgen adam қуаннанса қуаньв, Batal Qana-
mat тава ажаньв айтдь:

—Бери кеде, мен ви çашьқь аламан адам
volluқду degenimde, вьла мені хьликге etив
kyldyle. Meni tyz volқаньм вьлажда выгесе
асьқь volду,—дев Қанаматха „kertidi, Batal tyz
ajtady“ der degenca қарадь, алaj volқанььрқа
ана ауз вьла çуав eter оғунна қатьна қьсььв
турқан Ібраһимни келтырув қојунна қьсдь. Ань
алaj көргенінде Batal „çyrygyz alanla“ дев еки
қолун çан syeklerine салқанлај, Bijnøger вьла
Ахматха хьликге etgenca etив қьньг қарақанлај
дорвундан сьқдь.

ONTӨRTYNCY BAŞB

Қасьм ьзьна elge қайтханьн ушатмаса да,
elge қайтвь kirgenlej, Тоқалнь yjyne савдь.
Ағвазқа kirgenlej, ваşьн वोсақа ysyne сальв

çatıv turqan bir mazallı itni koryv turaqlasa da, tajaqı volmaqan ısyn belıvavun qoluna alıv, it da anı eslev, vaşın koltırmegenlej, qıyldaj turqanlaj arbaznı arasına deri vağv, Toqalnı atnı ajıv qısrıd.

Erincek volqan ıvildire, kim bilsin qartlıqdan ete ese da, alaj Qasım anı tışine qararqa zamanı volmadı, aqırtın vaşın koltıryv ırge qovarqa da tursunmaj vorcun telegenca ıyırge kyreşdi.

Bir kesek turqanlaj tauşxa, anası volur edi, bir tışırın vaşın eşikge qaradıv sordu:

— Kimse, ne izlejse?

İtni qaravun da biliv, qatın eşikden vaşın qaraxanından kıl tabıv, çıvıvıqıraq vağv sordu:

— Men Qasımna, Toqal ıydemidi? Mana ol vek kerek volub sorama.

Qasım atnı ajıv kesin tanıtıxanında da çıvıvışamaj:

— Toqal ıyde çıqdu, qajrı ketgenin da vilmejme. Kecegide, dunja mekatına çıyılqan zamanda Toqalnı izlev ajlanma da, sen da ıyunde tura bil, sizge taqılqan ıxavle volub ajlanıv volmasa, ıyune bir çarqa otun keltirmejdi,—dev qatın ızna ajlanıv taşajdı.

Qara it da iesi Qasımna arbazqa kelgenin sıymegenin vilgenca, ırge qovıv ıyırge kyreşdi.

Başxa zaman bolsa, Qasım qatınıca çuav eterik volur edi, busaqatda va Toqalın qajda tavama dev ana saqış etgen volmasa, qatını gıyldaqlanı qulaqlına almaj, belıvavın qısa, arvazdan sıqlıv, oramnı öрге ajlandı.

Toqalın xavle tojcu volqlanı biliv, busaqatda kim qatın keltirgendi, kimni qatını çaq tavxandı degen saqış vla „amanlanı nıqlışna“ sıqlı, alajda da Toqaldan xapar vilmej: „Ol qart almasdı aldav ijgen volur, yjunde vuqlıvıv tura volur“ dev ızına qajtıv kelgenlej, allında eki adamnı ketiv varqlan qaraldıların kerdı. Kesse qarań edi da asıq tanırca da volmadı, alaj volsada tejri çarıq vla ijiliv qaraqanında, avnav atlaqlanı Toqalqa uşatıv, aqrıtın ızlarından qısa kirdi.

Bir kesek varqlanlaj, tajaqlı taşlaqla tijgen tauşundan, tamaql arıtıxanıdan Qıjamtı volqlanı eslev, igi ızlarından çıvuql kiriv, şıvırt-sız atlarqla kyreşiv tıqladı. Mujsıden vurula tevregenlej qulaqlına keldi: ...Sen bir çarlısa, elni amanlıqsızına taqlımaj, vaşını saqlarqla kerekse... atam xariv ölgeninde, Qıjamtı etek tıvıne qısla tur, ol saqa...

Qasım ızından ajaql tauşla kelgenni eşitiv, allında varqlanlaqla ijiliv tıqlav varqlanı toxdatıv, qolların sırtına calışdırvıv, san etmej varqlanca etdi.

Kimle esele da ekevlen, curuq tauş ete, ana da qaramaj guzavalanьv ozdula. Sözlerini qьjьrьп eşitgenlej, ajaqьна сьqanaq kirgenca, Qьjамьт, bir işeksiz, Toqalqa iciriv taxsa vilirge eltgenin, анылав дьgalas etiv, tiri atlav, çetiv ьzlarьndan qьsxa kirdi, alaj volqanььqqa Qьjамьтлань арвазларьна çetgenleri ycyn yjge kirirni allьnda ьzларьна аjланьv qarav eslemesinle dev ala yjge kirginci caldьş çаньна qьsьldь.

„Icgi icdegin ajtdьradь“ dejdi, voza sajqamdь urtlatьv aman Toqalь vilgenin ajtdьrьv vaşlaqan işlerin tersejtedi dev çyregine ullu qorquv kirdi. „Men kirejim da varajьm Qьjамьtlaqqa, meni kørse, qorqar da çuq ajtmaz“ dev kəlyne da keldi, alaj volqanььqqa kecegide ne zat ajtьv varьrqa vilmedi. alaj tyz „kece aşxь volsun“ dev kiriv varsa, Qьjамьтнь işek vollarun biliv, ne eterge vilmej, saqьş etiv toxdadь.

Kəv zatla kəlyne keliv, virinde da toxdamaj urlarqa kelgen guducuca, qavьrqaqqa qьsьla keliv асьльv turqan eşikden qaradь.

Qьjамьт tərge olturuv gulocu vla çerni sьza, Toqal da ань qatьnda alaşa şindikge cəgьv, qьsxac qьzqьncь vozanь icerge saqlav turra edi. Bir kesek turqanlaj, voza ajaqнь vaşьnda, qajnaqan соjunnu vaşьп асхан tytyny сьqanьca, qьzqan qьsxac kirgenlej şьvьrdaqan tauş etiv vozanь tytyny сьqдь.

Başxa zaman bolsa, Qasym qatynna çuav eterik volur edi, busaqatda va Toqalнь qajda tavama dev ana saqьş etgen volmasa, qatynь gьgьldaqanь qulaqьna almaj, velivavun qьsa, arvazdan сыqьв, oramнь øge ajlandь.

Toqalнь xavle tojcu volqanь biliv, busaqatda kim qatyn keltirgendi, kimni qatynь çaş tavxandь degen saqьş vla „amanlanь ньoqьşьna“ сыqьдь, alajda da Toqaldan xapar vilmej: „Ol qart almasдь aldav ijgen volur, yjunde vuoquniv tura volur“ dev ьzьna qajtьв kelgenlej, allьnda eki adamнь ketiv varqan qaraldьlarьn kørdu. Kесе qaranь edi da acьq tapьrsa da volmadь, alaj bolsada tejri çarьq vla ijiliv qaraqanьnda, avnav atlaqanь Toqalqa uşatьв, aqьrtьn ьzlarьndan qьsxa kirdi.

Bir kesek varqanlaj, tajaqнь taşlaqa tijgen tauşundan, tamaq arьtxanьndan Qьjamьt volqanьn eslev, igi ьzlarьndan çuvuq kiriv, şьvьrt-sьz atlarqa kyreşiv tьңladь. Myjyşden vurula tevregenlej qulaqьna keldi: ...Sen bir çarьlsa, elni amanььqcьsьna taqьlmaj, vaşьңь saqlarqa kerekse... atam xariv ølgeninde, Qьjamьtнь etek tuvьne qьsьla tur, ol saqa...

Qasym ьzьndan ajaq tauşla kelgenni eşitiv, allьnda varqanlaqa ijiliv tьңlav varqanьn toxdatьв, qollarьn сыrtьna calьşdьgьв, san etmej varqanca etdi.

Kimle esele da ekeven, curuq tauş ete, aña da qaramaj guzavalanьv ozdula. Sөzlerini qьjьrьn eşitgenlej, ajaqьna cьqanaq kirgenca, Qьjамьt, bir işeksiz, Toqalqa iciriv taxsa bilirge eltgenin, aңызlav dьgalas etiv, tiri atlav, çetiv ьzlarьndan qьsxa kirdi, alaj volqanььqqa Qьjамьtlanь arvazlarьna çetgenleri ycyn yjge kirirni allьnda ьzlarьna ajlanьv qaraveslemesinle dev ala yjge kirginci caldьş çanьna qьsьldь.

„Icgi icdegin ajtdьradь“ dejdi, voza cаяqamдь urtlatьv aman Toqalь vilgenin ajtdьrьv vaşlaqan işlerin tersejtedi dev çyregine ullu qorquv kirdi. „Men kirejim da varajьm Qьjамьtlaqja, meni kөrse, qorqar da çuq ajtmaz“ dev kөlyne da keldi, alaj volqanььqqa kecegide ne zat ajtьv varьqja vilmedi. alaj tyz „kece aşxь volsun“ dev kiriv varsa, Qьjамьtнь işek volluqun biliv, ne eterge vilmej, saqьş etiv toxdadь.

Kөv zatla kөlyne keliv, virinde da toxdamaj urlarqja kelgen guducuca, qavьrqaqja qьsьla keliv acььv turqan eşikden qaradь.

Qьjамьt terge olturuv gulocu vla çerni sьza, Toqal da anь qatьnda alaşa şindikge cөгyв, qьsxac qьzqьncь vozanь icerge saqlav turra edi. Bir kesek turqanlaj, voza ajaqнь vaşьnda, qajnaqan cojunnu vaşьn acxan tytyny cьqanca, qьzqan qьsxac kirgenlej şьvьrdaqan tauş etiv vozanь tytyny cьqdь.

Qыямът tazgekni qatъnda olturoqanca çijirgeniv, Batal tava qыпыr qarav ajtdъ:

— Sen erkişi tylmyse anь komygyn nege yre turasa, kызlerini qыs da tart da qoj.

Tajaqъn otçaqaaça çenil qaqъv, virununa çenil uzalъv, tamaqъn arivlaqandan Qыямъtnь ne zatxa ese da aşьrqanь belgili edi.

Toqaldan ne zat ese da bir vek kerekli zatnь izlev itge ariv ajtvъ aş vergenca, anь ysyn cokdyrgendi ansъ, vaşxa zamanda volsa, ol Toqalnь arvazъnada qojarъq tyl edi.

Bir kesek zaman ketiv voza sinendi degen-den sora, Toqalqa ajlanъv tylky kivik ыşara:

— Siz, çaş tely çetgenli vilmejsiz ansъ, men seni ataң xarivge da kев çaraqanma. Tьşьrv-laqa da—kesi çaşdъ, anasъ qartdъ, alaqa igi qaraj tur—dev bir—eki çolda ajtxanma, alaj volqanlьqqa sen kesin suvuq adamsa da, çallav ajlanъn volmasa, xajьr volur çerge qыsyla vilmejsе. Bygynden arь ujalmaј meni yjymy kesinи yjynca kев,—dev itni vaşьndan sьlaqanca etdi.

Qasъm eşik ysynde syeliv: „Endi bir kesek tura ese, vozadan çьlъnъv aman Toqal Qыямъtxa vetsinнен kivik etiv, vaşlanъn işni tyvyn ajtdъ“, dev qorquv, Toqalnь voş auzun ne vla tьjarqa vilmej төgeregine qaradъ.

Kөzleri gьlъn quşnuqulaca volub, şьvьrdarqa murat etiv Qыямъtnь qulaq çanьna qыsyla

qanlaj, Qasım tamaqın ajamaj qısqırdı: „O xaxaj! Toqalın yju kujdu“. Sora artın qasv, mujuşge çallav toxdadı.

Köv turmaqanlaj, çarv vörkyn da qojuv, çalan vaşlaj, Toqal sıqıv Qasımın qatv vla çortuv ozarqa murat etdi, alaj volqanlıqqa tuvrasına sıqqanlaj sermev çaqasından tutuv, Qasım emilik uanıkın tartıv tuşyrgenca suv çaqıqqa sıjrev tuşyrdı. Bir-biri vetlerine qarav bir kesek turqanlaj, Qasım sordu:

— Manquş! Seni vaşxa amanlıqından sorada til etiv nögerlerini satxan qılyqın volur dejme?

Ertendide suvuq suvdan ötgen atın vutlarv qaltıraqanca, çuav etalmaj qaltıradı.

— Men saña sorama, sıj vıdır, ajaq viljamıqqa kimni sata tura edin?

— Men... men... çarlılıqımdan sölüşe edim... sizden çuq ajtmaqan...

— Çarlılıq sölüşirge ne igi adamın tavxan edin! Nartıx tuluqnu toqmaq vla urqanca, çelkesine qaqıv, çyr dev allına sıruv elden tışına sıqardı.

ONBEŞİNCİ BAŞ

Qanamat allarında, beşisi da tiziliv, aq vurun eşekni da allarına quvuv elge tuşgenlerinde, kın vatxan tavnu aj tijiv, qovxan suv az

bolub enişge tarqajqanca, beline çetgen edi. Eşek elge kiriv yjge çeterge, çuvuq bolqanьn esker-genlej oqurqa vurun teşiklerin keriv tevredi, alaj bolqanььqqa İbrahim сьмьрта vla vaşьna qaqьv сььь vurunundan qьsxaпьnda, bir amanььq eterge tevrev birev eslev ujaltxanca, oqur qajqьsьn qojub, qujruqun da bir—eki silkiь, vaşьn enişge tutub çoluna çaraşьdь.

— Alanla! aj tijiv keledi,—dev Bijnöger silkiniv Qanamatьn allьna сьqдь. Elge çetgen zamanda, arь deri qaumunu da allьnda kelgen Qanamat, kesi eslemegenlej çyregi saqьşxa ketiv artxa qaldь. Bijnögerni aşьqдырqan sөzyp eşitgeninde, qatь çuqlaqan adamьn ujaltxanca, vaşьn silkiь, төgeregine qaradь, sora guzava bolub nögerlerini allьnda pravlen arvazoqa kiriv, İbrahimni toxdatьv ajtdь:

— Sen gitçecikse, endi seni vьlajda eterin çoqdu,—dev qojununa kəltуryv vaşьndan сьladь, alaj bolqanььqqa İbrahim anь gitçege sanav alaj ajtxanь çyregine kyc tijiv, sekiriv qojunundan tyşdy da, savьv qalqan nögerlerin çetiv alaqa qoşuldu.

Çaşььqпь çanьna tijgenin eslev, çetiv ariv ajtdьv qajtarььqqa murat etdi, alaj bolqanььqqa Qanamatьn qolu tijgen imvaşьsьn silkiь bir çanьna qarav toxdaqan volmasa, ajtxanьn qulaqьna alььoqa unamadь.

Keñtin tyrmeni tögeregine qarav, Bijnöger nögerlerin qatъna çыъв ajtdь:

— Вьлајда виз murat etgenca tyldy, tyrmeni tørt myjuşynde tørt çasavaj syeliv turadyла, pravlende eki tereze qаңаңь ortasъndan çаръq da сьqадь, çuqlaj volmazla, meni kelyme kelgeni: vu işni vaşlaqъncь viribiz ölgen çerde viribiz da ölyrca, kim bilsin, viribiz vu qаң icgen itleni qollarъna tyşgen zamanda, auzu qаңdan tolsa da çuq ajtmazca, tajaq tyvynden tizilirge kerekviz.

Вьлај ajтв uzun çавьşmaq tajaqъ Ivrahimni qoluna tutdurdu.

Вьлаqа qararqа ашьqоqанca, aj da сьqыъ çаръqъ qавьглаqа çetdi.

Nögerleni, qajоъ sözge kelgen adamlaca, birini da auzundan söz сьqоqаңь volmaqanlaj, Ivrahim tajaqъ көndelen tutub, qalqanla, qazla tizilgenca, vaş enişge ijiliv tajaq tyvynden өtdyle.

„Çeñil voluqуз“ dev ашьqдыrқанca, qovxan suv şuvulдав, bir-birde taşлаңь bir-birine urub, gözende atьlqаң şkokca tauş ete edi, nögerle çаşсьqпъ арvazda qојub, eki qaum volub calдыşdan taşajоqanlarъnda, Ivrahim kesi çаңъz qalyв, „Meni adamqа sanamaj qојub varadyла“ dev kelyne keliv, qъгъm tauqca kesin көvdyгуб, bir kesek da sireldi, alaj volqanьqоqа

egeci esine tuşgeninde, qolcuqun silkiv, prav-
lenden ot çarьq urqanь kəzyne kərynyv, tauş
etmejim dev ajaq vurunu vla tiri-tiri atlav prav-
lenni vosaqasьna çetdi.

Taş vasxьclanь ortasьna çeterge „qь—qь—
qь“ degen tauşlanь eşitiv ьzьna vuruluv qara-
qanьnda, arvazнь төben çanьnda bir qaraldь
qazlanь quva ajlana edi. Qazlanь tauşlarьn eşi-
tivmi, oqese vaşxa zatxa qajqьль volundu eseda
pravlenni icinden şindikle qьmьldaqan tauşla
keldile. Sermev eşikni qadaun salьv, savьv qaz-
laqqa varqanьnda, Batal tьrvuvun cьqaralmaj
qazlanь quvuv ajlana edi.

— Boş qallьqla, orunlarьль qatь vla ozuv
varqanlajьma, alььma çasavaj cьqьv kərgyncy
qaz orunna kireme dev eşiklerin acxanlajьma,
yrylyv tьşьna cьqoqandьla da, endi ьzlarьna cьjal-
maj ajlanama.

— Qazla qajqьль volma da, sen işini et,
men alanь orunlarьn tavdььrma,—dev İbra-
him vurunu çerge çetginci ijiliv aqьrtьn taja-
qь vla uzala da bir çanьna cьqoqan qazнь veri
tьja vaşladь; ala da, acь qьcьrьqlarь toxdav,
andan-mьndan viri-bir tauş ete, qoj syryv gə-
zenekge kirgenca, orunlarьna kirdile.

Ajaq tauşdan elgeniv bir çanьna qaraqanьn-
da, tyz usyne bir çovvu qaraldь kele tura
edi. Qumqqa suv qujulqanlaj taşajьv ketgenca,

təvbesindən ijne canıqlanca çzyldav tavan-na deri çetdi, alaj volqanlyqqa qasv qutulalmazlyqn viliv, qaz onunu çşigine qyslyv toxday.

Nəgerleri kele-keliv, ala da İbrahimca qaz onunu qyslyla.

„Oj!“ dev qojununa ot tyşgenca, Batal qavryqadan allyna sekiriv, nəgerlerin sesgekendiriv ızna qaraqannda, İbrahim qarncşyqna çavşyv kyle tura edi.

— Qajdan cşqdy, xajrsyz, sen da vylajdamysa?—dev alqvburun Bijnəger sordu.

— Da men da kərgenigizca, qazlan allyn saqlav turama. Meni vylajda turqanmda xata çoqdu, alaj'a siz vylaj „çigit“ volsaqyz, Badimat vylajda kəv zamann turluqdu.

Batal alaj kereksiz elgenneninden ujalv, vaşn arivlarqa kyreşiv ajtd:

— Vylaj keliv qavryqqa tajannaj, on ajaqym tyvu qymldady da ne volqanyn...

— Da, Batal, keliv qatxan savyla vla ajaqym vassan, on ajaqym tyvu qymldaqqan oqaj ese, eki ajaqyn da qymldar. Men sizni kim volqanlyqzn vilmej çallav qavryqqa qyslyv turqanaj, Batal qavryqqa qyslama dev ajaqym vasy, qoj bir elgenmesin dev ajaqym asv men da təzyv turdum, alaj volqanlyqqa, Batal ajyca vir çerden qymdamazlyqn viliv,

ақыртн ажақты ысхындьrama degenlejime, аль-
пъв кете еди. Мен...

Bijnöger Batalnъ çuncuqanъn eslev, sözny
vaşxa çanъna burdurdu.

— Endi turmazqa kerekdi, ajnъ çarъoqъ sa-
lъnъv qavъrladan ozqandъ. Mъndan aqъ muruk-
gu etsek, aj cъoqъv bir zat da etalmaj qallъq-
vъz.

Qanamat nögerlerini artlarъndan veri cъoqъ
ajtdъ:

— Anъ murukgusu çoqdu, men aloqъn ajtxan-
ca ekişer volub, tyrmeni eki myjyşynden cъ-
oqъv allъvъzqa tybegen çasavajlanъ tauşsuz
urub çoqъv, tyrmeni eşiğın cасъv, Badimatnъ
vaşъna alaj voş eterikviz.

— Qanamat! Seni ajtxanъnъ vaqъvъzda eşi-
genviz, alaj volqanlъqqa sen ajtxan vla iş vol-
majdъ. Biz çetiv eki myjyşde çasavajnъ urqan-
laj, eşik ysyn saqlaqan çasavaj anъ көryv, vaş-
xa zat etalmasa da, qъcъrmaј qoјarъq tyldy, ol
sebevden ne zat volsada eşik ysyndegine bir
tav madar eterge kerekdi.

Aşъoqъv, işni çenil volmaqanъ acuv tijiv ete
volur edi, Qanamat qollarъn artъna salqanlaj,
eki vutuna көzyv tajanъv ajtdъ:

— Qaz orunnu allъna keliv el vergen ço-
maq ajta tursaq, tyrmeni eşiklerin keçine acъv,
„ma kirigiz da eltigiz“ dev vizge kişida verlik

tyldy, andan ese bolqan voluşlusuca eterge kerekdi. „Bolalmaqan tojdan сьқ“ dev söz var-
ды, ваşьна qorqqan meni ьзьндан kelmesin.

Ылај ајтыв алына urub tevredi.

Ань алај сөleşgeni acuv tijiv, qalqanla da ань ьзьндан, kelin qасырға tijrege varqanca, çovvu volub tevregenlerinde, İbrahim, Qana-
matнь алына савьв, velivavundan tuta ajtdь:

— Meni kolyme bir zat keledi, çaramasa qojarsьz, ань bir eşite varьqьz. Siz tertygyz eki myjyşde çasavajqa volluqsuz, men da eşik usyn-
de syelgenni siz eşik acxan zamanda tauş et-
dirmej tutarqa vojnuma alama. Mana Bijnø-
gerni qara sevgeninden sora vaşxa zat kerek
tyldy.

Qaumu da çaşьqнь ајtxaньна qulaq tigiv
toxdadьla.

— Men sevgenimi versem ne eterikse?—
dev Bijnøger sordu.

— Başxa zat eterim çoqdu. Caldьş vla tyr-
meni vaşьна miniv, eşik usynde syelgen çasa-
vajнь tuvrasьна keliv, aqьvurun sevgeni атьв
vaşьна qavlarьqma, sora kesim da usyne sekir-
likme. Andan sora sen sevgenini mana ver-
sen, vutlarьна сьgmala ajlanmaz da, erkin çy-
gyrse.

Bijnøgerni sevgenini çaqasьndan tutub, Ba-
tal ajtdь:

— Мен бу җаҗсыҗ вагъвѣзнь ваҗавѣз вар-
дѣ дев алоҗн да ајтханма.

Bijnöger İbrahimni etgen onovu tavmьdь
dev saҗьҗxa ketiv turҗanlaj, ysynden sevgenin
сьдѣгѣв İbrahimni qoluna tutdurdu.

Nögerleri tyvynde qarav turҗanlaj, uzun
sevgenni imvaҗьna atьv, kiҗdik qavьrҗaҗa ть-
naqlav örlengenca, İbrahim yj caldьҗxa örlöv va-
җьna сьqдѣ.

Ғаҗсыҗны tiriligin көгүв, bir-birlerine söz
ajtmasala da, xar kim kesi-kesine ајѣв etiv,
tyrmeni eki myjyҗьne ајланѣв, tiri atlav tevre-
dile.

ONALTьNCь BAҒь

Pravlende, qonaq yjde adam alaj көв tyl-
dy. Yjny tyz arasьna taҗьлѣв, көвgen sarьn
көмыкса, vazьq lampa җanadь. Aq geten җавuv
җajьlҗan stol yjny arasьnda quralьv, anь төge-
reginde, civinle valҗa vasьnнанca, bir vөlek
adam olturadь.

Qulluq etgen bir җаҗ тьҗьгѣвсидь aq көзle
tyҗьgen көк хотasьna көзүв-көзүвде qollarьn
syрте, tytyn etdire tabaqlanь keltiriv stolҗa sa-
лѣв, voҗalҗan-voҗalҗanьн ьзьna qajtaradь. Ol
aҗ yjny eҗigin acxanь saҗьn, andan veri soxan
kyjgen ijis uruv, Murtazнь auz suvlarьn keltiredi.

Асыгь чагьгь верив хажьрларь да чоқду, алај bolsada tereze tyvunde stolda төрт çавсырақ çа-
надьла, ала çана келив, көзуне сохан савхан
адамса, ериген çавларь çыламуqlaca төгerek
волув тоlsала, қижулув сыраxtаннь tyvуне тышув
сисхурда сув тамсь визлақанса, визлав тохдај-
дыла. Қошұла да визлај, çавсырақнь төвен çань
ахијул келтирив қалақан визқа ушайды.

Stolnu bir çанында војуну көкырегине де-
ги асылъв, дивburда етилген карнаса, сась тыз
төввesine таралъв, аузуну еки қыжьгьнда еки ал-
тън тиши çыльтрај, бир қатын олтурув, кумыш тиш
вла, тауқ вагушда вуртык излегенса, табақнь
сисхујду. Qaza ketiv, gardoш вла et tuvralқан-
дан бир et kesekni тиши вurununa санысьв, хам-
xotuna tutuv ијисгеv ајтды:

— Дашақа, не зат туврагьгь есен да etni
қој ијисин кетер дев ненса кере ајтханма, алај
волқанлыққа бир ајтханьнь етерге унамайды.
Qaracь, мен бу etni қалај ашай ем, Kostja!
Auzuma elte tevregenlej қој ијис uradь да теv-
rejdi.

Irinne қарақан адам сыжьгылақанса, еки ери-
ни қыжьқьна çиверив қатында олтурқан қав ва-
нь вurununa tutdu.

Kesi qozu etni тькам тькам çивере турқан-
лај, гевен ваш қатыньнь көлыне çетеме дев
Kostja:

— Kertida, aman ijis ete koreme, seni bu ijisli tavlulada aşdan inçilligini biliv, cemedan-na aşarьq saldırgan edim, aşarьq esen, keltirtejimmi?—dev eki хьmil gitçe көzcygyn çandьгьв qaradь.

— Qoj-qoj, uzaq çerge çolovcu volqanla maqanь çьlannь da aşajdьla dev kitablada da çazadьla, viz da bu qaja teşikde көv turluq volmazvьz, ne inçillik esem da, seni çyregin qьj-nalmaz ycyn aşarqа kyreşejim.

Sөzny artь volquncu qozu etni ijisinden çijirgennen geven vaş, „aşamazdan tana vaşь qurutdu“ degenlej, tavaqнь arivlav bir çanьna tyrtidy.

Bir kesek turuv saqlanьan caqьr, qan kivik qьzara, allьna kelgeninde, eki qolu vla vaşьnda kapnasьna uzala:

— Daşa! Daşa! Men qьjnalsam da Kostja-qa aşarma dev söz vergenme, entda mana qozu etden keltir,—dev qьсьrdь, sora kapna qalar-qa hazьr volqan calqьсьca, tişni qoluna aьv hazьrlanьv toxdadь.

Aranas çaralь volqanьnda, bu stolnu çanьnda хаçi qavca vaşь aqara olturoqan tavlanь vaşlarьn tyvlerine ajlandьrgьma dev kelgendi. Ol saldatlarь vla elge tyşuv, Qanamatнь mana tavьvqьz dev elni çarьсьсьn volqanьn qurutuv turqanьn tolu ьjьq voladь. Tav qojlanь etleri

ijis etedi dese da, xar kynçe eki—yc mal kesil-mese, daurvaz qarqanca, eki ajaqın çerge urub, ajtmaqanь qalmajdь. Tөгeregine ajlanңan adamladan biri qatьnda volsa, uruqqa anь xam-xotun izlev tevrejdi. Eşik artьna syeliv turqan Murtaz, Bijmurza çaralь volqanь anь orununa qalьv, qav vaşnь ajtxanь çenil tolmasa, anь al-тьн çyzykly çumduuruqlarьndan xamxotu көv kere qьzqandь. Alaj volqanьqqa kesini xam-xotu qьzvь elni oңsuzuna tyvесе, ol da көzyv-yn qajtaradь. Qulluq etiv tevregenli Murtaznь çasaqqa taz, qazan tutub, sora alanь ьzlarьndan inirde qazanlanь ieleri ne qoltuq vla neda тьvьna-qa qoj taqьv arvazьna kirgenden syjgeni çoqdu.

Anь ycyn volur, tijrelege ajlanьv, qazanla-nь, соjunlanь tutub, alanь da mьrtazaqlaqa көl-tyrtyv sьrtlarьnda zьңьrdata allarьnda pravlen тава ajlansa, melte сьrmaqlan ullu ььсаqьna bir qolu vla tajanьv, çavaqьqqa uşaqan vuru-nunu tyvynde eki ustukgunu da өрге qajьr-qa kyreşiv, asker tamada askerni allьnda var-qanca, varadь.

Qatьnla көv qarqajdьla, alaj volqanьqqa Murtaznь qarьnь vekden-vek өsyv varqan vol-masa, virda qulaqьna almajdь. „Tykyryk vaş çarmaz, nalat көz сьqarmaz“ dev munu kivik adamqa ajta volurla, ansь aman söz eşitgen-den vu da bir çuncuruq volur edi.

Bir künny icinde Murtaz bir völek tyrly şyfath kiredi: bir şyfath—kesinden tamada onovcu, artıqsızda tötentin kelgen onovcu aıtханьт çenil volmajdъ dev çumduıuq vla хатхотун qъzдыrsa, itni ura turqanlajьна arlaqqa çallav qajtvъ qatьна keliv, quıruqun bulqav kesin erkeletgenca, qulaqlarъ qъv-qъzьl qъzarъv, хатхотu ась turqanlaj, kesin ыşartьrqa kyreşiv, ces vere turadъ. Ekinci şyfath ne tazir tutarqa сыqsa neda çarlv adamqa sөleşse keledi; ol zamanda çanьnda melte сьrmaqan vьсаqъ, usynde vicimlerine saxtijan tigilgen temir vetli sevgeni volmasa, bu Murtazdъ dev adam tapьmaz, caldъşda çaqalaşхан kişdikca, mьjьq atlv eki çavaqъ usdukgusun öрге cyjyryv, çamсыdan yrkgen аçırca, воjunun qьньr etiv, көkyregin yrylgen гьvьtca allyна сыqarьrqa kyreşiv, qazanna taş atlv tөneretgenca, alaj sөleşedi. Arъ-veri ozuv, kyn turuşda ana öрге turmaqan qatьннь eslese, ьzьна qajtvъ, anь keregin vermej qojmajdъ.

— Egecim, çerge cyjlenivmi qaloqansa, arvazьn vla onovcu ozoqan zamanda öрге qovarqa vilmejmise? Нь, sen Aşьqulnu qatьн көreme,—dev erlej qoltuqundan qaqьtlanь сыqarъv oqujdu: „Tujaq axcaqqa tymen, çasaqqa yc tymen, inegigiz çerge kirgenlikge da...“ dev tiziv tevrejdi.

Murtaznъ ozqanъn eslemej vaşna qan çavdurqan qatъn icinden kesi-kesini essizligine uruşa, Murtaznъ allъna sьqъv ajtađъ:

— Ov! Avruvunu alajъm, çujysxan, men qurujum, seni ozqanъnъ eslemegenme. Çaşsьqlanъ atasъ vugyn qoşdan kelgendi da, sizge varъv bir koryv kelejim dev hazьrlana tura edim.

„Sizge varьrqa hazьrlana turama“ degen sьzny eşitgeninde, ana da „çaşsьqlanъ atasъ qoşdan kelgendi“ degen sөz qoşulub, Murtaznъ kəzyne qozu volmasa da çav, vьşlaq korynuv, tögeregine qollarъn kəkyreklerinde caldьş etiv vasьnъnan qatъnlaqъ: „Sizni adamqъ qoşalmaј çanъmdan tojdum“ dev, kyjev tomurav çarqan adamca, kir qьzyl qol çavluq vla manъlajъn syrte, eki mьrtazaq da ьzъndan, vьsaqъ vutuna tije ketedi.

Qav vaş onovcunu da qatъna keliv olturalmaj, eşik artъna xans sивirtgica syeliv turqan — ma vu Murtazdъ.

Bir vөlek saqьr şьşa da voşalъv, tyrly-tyrly tavaqlanъ kelgeni da toxdaqanъnda, qav vaş, qavьrqa çarьloqanca, kəzcykleri taşajъv, olturqan şindigin sьqьrdata, өрге qovub, Murtaznъ tьz allъna varъv ajtađъ:

— Meni kim volqanъmъ vilemise? Men sizni elden ullu elleni da vurub qocxar myjzca

вукгенме,—дев вармаqlарында алтын çузыкле
çыльтрай, qолун қыпыр етiв көргызды.

— Васха гинçиса, вьлајоја неге syелив тураса!
Қыямьтха волушув, қасьв ајланнан қасхьнсь
кимге ic сөзун ајтханьн билiв, қайда çашьн-
паньн тавьв, салдатлань ијiв тутдурив, еки қолун
артьна вайлав, ајаqlарында виқовлань зьпырдатьв
кeltirirge kerekdi. Апанаснь çараль etdiriv alaj
qutulurqa murat etmegiz, қасхьнсь çашь tambla
вьлајоја тавьлmasа, мен seni сьртьндан қайш ал-
дырма,—дев дух вля сақыр қатыш ијis etgen
çumduroqun хамхотуна tredi.

— Sen maңa tylkysа ьшарма, мен seni ki-
vik uzun qulaq ешекleni қыльққа yretgenme,
seni da yretirme. Busaqatdan ne харар vilgen
ese da Қыямьтнь маңа сақыгьв kel! Tambla
мен қасхьнсьнсь eniшge eltmej амальт çoқdu,
var endi!—дев orunңа olturив қатынь қы qovuz
soqoңaңa qoşulив, çыrlав tevredi.

Bir kesek turqanlaj, ullu вьсақынь вашьна çа-
вьшханlaj, Murtaz veti saz topraq kивik volub çetdi.

— Kim ese da ешikleni qadavun salqandy
da ketgendi, tartьв acalmajma, arvazda da bir
tauşla сьқадьла, çујysхан, ne etejim dev kel-
genme,—дев qолун qulaқынь альна сальв, қав
вашьн альна syелив тохдадь.

Qав ваш:—Tuzmy ешитеме—дев bir Murtazqa
qарав, bir қатыньнсь qолундан çerge тышgen қы

qovuzqa qarav, ərge qovuv, atlaqanь sajnı uvurtlarь qaltıraj, eki ımduuruqun allına tut-xanlaj, Murtaznı da allına quvuv, saldatla ıat-xan yjge vardı, ajaqların qaqıv, kir celek suv tögylgenca, auzuna kelgen aman sözny qujdu.

— Bizni tögeregibiz kirit vla begiv turqan-laj, siz vıljajqa kiriv tonuzlaca ıatıv turasız, vusaqatdan sıqıv arvazajqa qarav, tyrmede ne volqanıynı xararın maıa ajt!—dev saldatlanı arasından allına syelgen bir oqa calıvlu vörk-lyge vıjruq etdi, sora sıruqlarında qurc toqaj-larь zınrıdaj, tiri-tiri atlav, qonaq yjge kiriv ketdi.

Qojla tuzaqajqa vasınnanca, saldatla eşik usyne vasındıla, ešikni acalmaj, terezeden tuşuv keliv qaraqanlarında, tyrmeni eki myjuşynde eki ıasavajın auzlarına salam vuşduqla tıqılv, tenev, tyrmeni ešigi da keıine asılv, ici quru, ešikni ıanında da bir ıasavajın vaşına qara sevgen sırtalıv ııqılv turqanın kördyle.

Tuarla qızıl qımacxa qaraqanca, bir kesekni qarav turuv, ıallıajqa atxanca, şkok atıv, ərge-enişge savarajqa kyreşdile, alaj volqanıljaj izlegenlerin tabalmazlıqların viliv: „Men ııqu aramda bir tauşla ešitgen edim“, „Men kiritni sın-ıanına uşaş bir zat ešitgen edim, alaj volqanıljaj san etmej qojqan edim“ dev bir-birine xapar ajta qajtdıla.

Qalqanlaca volmaj, Murtaz kesi çaңыз qav
vaşxa көрунурге qorquv, qujruqu сыннан itca,
Qыжамытха атыльв ketdi.

ONÇETINCI BAŞB

Saldatla elde şkok ata ajlanнан zamanda,
Qanamatnъ nөgerleri tenlik vorclarъn bitdiriv,
Qanamat vla Badimatnъ elni qыjъrъna derici
aşъrvъ, mekamlarъna şыjыldыla.

Keceni ketgenine şaqatlyq ete özenden
suvuq ajaz ura, uzaqdan kelgen suv tauşca, çaş
paratla sajqalъv tauş ete, kimni ese da bir кө-
rynmegeñ qolu tavnu artъndan tava gырçыnnъ
uzatxanca, tavladan veri aжъrъlv aj сыqoqanъnda,
Qanamat vla Badimat bir-biri qolun tutuv, uv-
cula syrgen maral kijikleca, qыşxa-qыşxa soluv
elni vaşъ ullu dubvurqa сыqдыla.

Soluv aloqandan sorada, qыjъnlyq çetiv qojuv
varoqan ellerine bir igi qarav qalyrqa bir-biri
qatlarъnda sipalaq taşxa olturdula.

Adam ajaqъ тыннан zaman voluv, bir-birde
çel keltiriv suv tauş kelgen volmasa, qavyr ke-
şeneca, төrt çañ тынс edi. Kecedен turqan yj
volur, cirik narat kyjgen ijsni ajaz keltiredi.
Suvuqsurav qovarqa tevregenlej, ajnъ çarъqъ
vulutxa kirgenca, mutxuz voluv, elde şkokla
атыльв, tazla зъндыдав, qavyrqa teşikden uroqan

оқароғъ џелса, ите улув теѳредиле. Алқъѳвurun Badimat, ань ьзь вля Qanamat, ьзларьна ајланьв, кѳкге қарақанларьнда, қьјьгь кујген partyx гьгьрһса, ајнь бир қьјьгь қаральв тура еди.

Пыреги, џуџек гурт тауқну туѳунде қьмылдақанса, урув, Badimat:

— Оѳ, мен џарль, ајнь џелмауз тутхандь, қарась, ајнь тѳгерегин сақлақан егерле џуқлақандьла да бир қьјьгьн ашадьла да қојдула. Bizni da tazьвьз volsa, ѳи mijik џерде қарқьв егерлені ујатьроја тав воллуқ еди,—деѳ kesini тырмеде олтуроқань esine тышув, kertida ајнь џелмауз ашав таусадь деѳ қорқув Qanamatxa bek қьсылдь.

Qanamat кѳзун ајдан ајьрмақанлај ајтдь:

— Ајнь тутхан kerti da џелмауз ese, ol Qьјамьtxa az bek ушамайдь. Men vusaqatda ајнь сақлақан егерлені қатьнда volsam, ala џуқлав ајоја џелмаузну џиѳергенleri ycyn мен алаоја ахшь-ахшь cum тajaqnь џетdirmeј qojmaz edim.

Taz қарқьлоқан da тохдав, anda-мьнда бир it uluқан volmasa, ајнь бир kesegine derici, џальн urқанса, қараңь volув, џез taz qum вля syrtylgensa, џаргьв вашлав, алқьнса асыльв tolu џаргьоғъ орунuna keldi.

Suvuqsurav, keterge теѳрев, Qanamat:

— Пелмауз ајнь ашайдь degenleri kerti volmaz, ansь қаралоқань ketgeninde, qoraқань vol-

maј vьjaoьnlaj orununa keldi da qaldь. Bory
çetiv qojnu aşasa, anda-mьnda çarь kesekleri
qalqan volmasa, çuqu qalmajdь. Ne zat vola
ese da aj vla da bir tyrly zat voladь,—dev sev-
genini bir etegi vla Badimatnь cьmarqa kyre-
şiv, olturqan tařlarьndan ajьryldьla.

Suvuq igi tatьqan volur edi, Badimat asьь
qaltьraoьndan ajtxan sөzlerin da vөle ajtdь:

— Qajdam, viz ne vilejik, afendile oruzla-
maqa qarasala, çelmauz tutxandь dejdile, ne ese
da kyn, aj tutulsa, qarañ volub qaladь dev
men birda vek qorqama.

Ekisi da bir-birine qьsьlv, tavoqa ajlanьv
tevregenlerinde, alanь ařьqoьnlarьn bildirgenca
kөlekgeleri aladan aloьn suv aşaqa qulaq-
cьqdan өtdyle.

EKİNCİ KESEGI

BİRİNCİ BAŞ

Tuar көз кивик, тырмени тerezесинден кынны çiltinleri кирив, Авдүл-Қадьрнь алънда кызгы мијала сьнпансьррға тижив, кун çарьрсьр қавьр-қада қалтырав, қојанса ојнав, Авдүл-Қадьр са-қалън тызетген заманда өрге-ениşге тutsa, бат-пarda тajanъв турқан нөгерлерини көзлерине тижив қаматадъ. Батнарнь алънда веşевлен тап атхандан вери олтурив, ваşларън көлтырмеј карт ојнајдыла. Не заманда қарасаң да, кир қолçавлуқни icинде көв çуруген вақьр şajла көрүне-дile. Беşиси да бир-бирине қоş-ваş волув, сувиқ кеce отха сөкген адамлаca, бир улли хазнапъ бири-биринден çаşьрқанса, бир қолларъ вla картлапъ тутув, бирси қолларъ вla çавьв, хар kim esletmeј нөгерини картна қарарға кьреşedi.

Авдүл-Қадьрнь туvрасьндаоъ, өзыvy kin-дигине дери çыльтьвв, сақалънда yc—төрт узун сагъ тыгу вla, ваşьндан ese çelkesine çанаша, otda биşген гardoş хьсьнса, картuzu вla, картла tartьльв теvresele, қacar қoјанса, төгерегине қарайдъ, картларънда қарамашақ тuzну көрмеге-

ninde, kir qolçavluqda vaqırlanь sermerge ijilgenin qatında olturqan çығьq erin eslev, sermev vojıunıdan vıvıv tyvıne saldь. Ala bir-birin vasьnьv tyjerge volqanlaj, Abdul-Qadьr saqalьn çaraşьdьrqaпnь qojıv, taş yj tyvde zьңьrdav, tөңerev ajlanпan vaqьr şajlanь çьjdь.

Tyjuşgenle bir-biri xamxotun vıvıv, kimni vıruıu qanaј, kimni көz tyvu көgeriv, kir sarь saclarь maңьlajlarьna tөgylyv, qarьnlarь, tovuqlarь acьla, tiziliv, şajlanь kim alqandь dev bir-biri көzlerine qaradьla, alaj volqanььqqa Abdul-Qadьr vaqьr şajlanь çan xurçunına çьjьv, kesin çuqda көrmegenca etiv, kyzgy sьпnanьçьq vla qadalьv saqalьn tyzete edi.

Çығьq erin ьşarama dev sarь qaraldьm muxut tişlerin көrgyzytyv, көgermegen sav көzyn, пөгерlerine ajlanьv, Abdul-Qadьrнь sьrtьn көrgyzte, qьsdь. Anь eslev, saqalьnda yc—tөrt sarь tygy volqan qьsьla keliv, Abdul-Qadьrнь qavьrqaşьndan tyrtıv:

— Ej, vasurman, axcanь ver!—dev qorqmaj anьqatьna varqanьna kesi-kesine seirsiniv, Abdul-Qadьr ьzna ajlanьnьcь ьzna atlav tevredi.

Aşьqmaj, tyrmede өsdyrgen qara saqalьn sьlaj, arva toxunca, көkyregin allьna cьqarьv sordu:

— Menden axca izlegen kimdi?

İnicge tavlı mañlajın çyğğv, çamcyla ki-
vik enişge salınan qaşların tyjuv, quturqan
tuarca, közlerin çandğğv qaraqanında, axca
izlegenlerin da unutuv, veşisi da vağv vñaqı
vatnarnı allına çaraşv, konna da tyrmeden
cqsala ırlarğq axcaların salv, tyjuşgen zaman-
da cacıqan, qyğrlar kemirilgen kartlanı çyğv
vñaqı ojunı vaşladı.

Abdul-Qadyr kesin çaraşğğv, esgi ic kö-
legin sarıxa vaşna vajlav, saqalın sıaj, kyz-
gyge көv qarav turuv, eşek tamırdan tojuv
oquqanca, kesi allına kylyv, nögerlerin elgen-
dirdi. Sarıxın teşmegenlej, közlerin syzyltuv,
kart ojnaqanların qojuv, seir voluv ana qarav
turqanlanı allarına keliv sordu:

— Qaracıqız, men şyğxxa uşajmam?

Qalqanla seirsiniñ auzların acıv, çyğq erin:

— Eki imvaşlarında qanatların volsa, sa-
rınlaqa salınan şyğx suratlaqa vek uşajsa,—
dev kylyrge kyreşiv, çyğq eriniñ qyğqına
çiverdi.

Kölek vaşından ıxınlav, çaraşğğv qıslı-
qan sarıxı vuzulmasıñ dev bir qolu bla çel-
kesine çavşxanlaj, bir qolu bla da saqalın
sıaj:

— Tutxan işim terseje tevregendi, bir kere
şyğx voluv көrmesem da voluq tyldy,—dev
gitçe zamanında oquqan quran ajatlanı vaşın

eki çapına atıv qısrıv oquv tevredi. Oquvnu qızvuna kiriv turqanlaj, çasavaj tyrme eşikni teşiginden çapız közün qaratıv:

— Мында tuarca qısrıma, mezgitde turmajsa!—dev qısrıd, ajtxanı igi begimli eter usın qaraqan teşiginden synıny qızırın kergyzyv, teşikni qana vla çavıv ketdi.

— Kөremisiz, alanla, meni kivik amanlıq syeklerine derici sinen bir adam şırx volurqa tevrese da qojmajdıla, ха-ха-ха,—dev qarının tutıv kylyv, vatnarqa avpadı.

Abdul-Qadyr amanlıq etiv tyrmege tyşuv turqanlı uc çıl tausulıv, tertynsy çыль tolıv vaşına voş volurqa bir aj çarımь qalqandı. Aqыл-valıq volıv çırıma vla on veş çыла kirginci xar bir tyrly amanlıqnı etiv көргendi, хонşusunu vizovın urlav kesgenden vaşlav adam өltürgen amanlıqqa derici ol etmegen qalmaqandı.

Vaşına voş volurunu allı vla көv saqlış etiv, urlaqannı tavсыз volqanını тапқанды. Urlarqa kesini qıjnav, kece-kyn çıquıv völynyv ajlanırqa kerekdi. Malnı iesini qoluna tyşsen, ajamaj „qunduz ilevıny“ veredi. Тапмақан senden хайр көrmegen bir onovcını qoluna tyşsen, kesilir qojnu gөzenne atxanca, tyrmege тырғыв qojadı. Bu zatlanı varьсында syzyv, urlaqandan ese şırx volqan тың volqanını vi-

liv, tyrmeden сьогагьнь алль вля kesin çараş-
дырғань ань усун волақандь.

Tyrmeden сьоғьв шыьх volub tevrese, qalaj eterine, kesin qalaj çyrytyrygyne saqьş etib esgi kölekden сьрмалқан sarьхьп да ваşьндан теşerge unutub, шыьх volub çаşил авась вля, сьмтақ ақ darijden sarьхь вля el төgereгине васьньв алтьп ахса qalaj qujulluқи көзыне кө-
гунув, ьşarқанлај çуқлав қалды.

„Loқum tuznu kartlanь tyvunden kesine tartxanьнь көргенме“ дев çьрьқ erinni қьсь-
гьоьна ијаннаньнда, saqalьнда ус—төртсарь ty-
gy volқаннь сьрть ајланьв олтурув, қолунда krest patсахь Abdul-Qadьрға qarav tura edi.

Suratнь сальннаньп çaratьв esine keldi:
„Көв қалмај мені ветим, saqalьм тьна иşajды,
ань усуне ақ sarьхьм вля çаşил авам volsa,
birda қорқмај қалайда да шыьх volуrға volluқ-
ма“ дев quannandan eki қолун бир-бирине ьşьв
қьсьрды:

— Ej, siz aman, bitli gudula, kart ojnaқаннь
қојуқуз да, мен sizden ајьрьльрға көв қалма-
қандь, туруқуз, хар kim etgen amanьлқарь-
қьздан бирер хараг ајтьоьз,—дев қовув ајақь
вля иғув қолларьндан kartларьп cartlatды.

Çьрьқ erin қажьрьльрға да бир tevredi, alaj
volқанльрға Abdul-Qadьрнь eki қашьнь ortasь
duқur tyjyle tevregenin eslev, ьşarama дев вьја-

оъ erinin qъььq etiv, çavorunlarъьl ura, qal-qanlardan alqъьl qatъьna olturdu.

Batnarda oltururqa orun tavъьlmaj, allъьna, taş yj tyvune olturqan saqalъьnda yc—tört uzun sarъь tygy volqanъь ajaqъьlъь vurunu vla kölegi çъьrtъьlъь acъьlъь turqan qarъьlъьna tyrtuv, „Sen vaşla“ dev vujruq etdi.

Qalqanlardan voluşluq izlegenca, nögerlerine maъьlajъь vla qarav, kişi anъь çanъьndan söz qoş-maqanъьnda, çelkesin qaşъьj vaşladъь.

— Meni amanlъьqlarъьmda alaj sizni seirsindirizca zat çoqdu, alaj bolsada bu art közyvde tyrmege tyşgenimden ajtajъьm:

— Xavçykle urlav tyrmege tyşdym da, azavъьmъь segiv cъьqanlaj, kesi-kesime urlamazqa söz veriv, elimde bir vaj tykencige çalqa çaraşdъьm. Çalqa kirgen zamanda, sөzyvuz alaj voldu, men xarçyк taşьrqa, atlarъьna qararqa, ol da ajъьna qarъьlъьma qaraqandan sora eki som berirge dev anъь tykenini icinde begim etdik. Ajъьm çetgenlej eki somumu da qart anamъь qoluna veriv, ac, çalançac bolsamda, tözerge kyreşiv turdum.

Bir kyn tykenne veş arva vla un maşokla keltirdile. Artъьq karegim qorajdъь dev mana voluşurqa vaşxa adamъь tutmaj, ysyne öre turuv, çenil vol derge qalqanъьnda, yc maşoknu da bir-biri ysyne salъьv költuryv vasxъьcdan cъ-

оѣв варѣанлаѣма етегими ѣытыроѣанѣна авѣнѣв
ѣѣоыдым да қавыроѣа іегілерімі сѣндырдым. Ме-
ні маѣокла усуму васѣв қовалмај турѣанлај,
ѣеніл қовтајса дев суріоѣуи вуріуи вѣа хат-
хотума ирив ѣарым ај ѣалыть да вермеј қѣс-
дады.

Қарт анам сапрақла сала қавыроѣамъ sav
етгенінде, ѣалоѣа ѣараѣыр мурат вѣа тѣгерегіме
қарадым алај волоѣанлықоѣа тыкenci мені усум-
ден осал хараarla ѣајоѣан еді да кіші ѣалоѣа
алықоѣа unamadъ. Қовив ајақ усуме minne-
nimde, толу бир ајнъ іѣ ізлев ајланѣв турдум,
алај волоѣанлықоѣа атым аманна ајтылоѣан еді да,
кіші ѣалоѣа ѣараѣдыртықоѣа unamadъ. Ertденвѣа
қовив ketsem, ызъма қайтыв асдан ѣле туроѣан
анамъ кѣреме дев қорқив, ујге қайтмаѣанла-
рым вола еді, қайда вола да салдыѣ ѣаньнда
кесе қалыв, бир вѣлек кынну ајландым.

Бир иіірде мені қысдаѣан тыкenciні тыкеніне
кѣв адам васыныв турѣанлај, қысыла-қысыла вар-
дым да адамланъ ісіне қатыѣыв, кѣз вайлав
тамуқ сымалоѣан ѣегенлені артына қысыдым
да қалдым.

Адам eslemesin дев тыривуиуи сѣѣармазоѣа
kyresiv, satывоѣа kelgen адамла сасылыв тыкен
etilginci турдум.

Тыкenni ісінде қалајда не зат волоѣаньн вѣл-
генімі сеवेbinden, уақ-уақ тыртыле варыв. ахса

çыялған кувурсекни ичинде ахсань доюнума
қотардым. Endi ol көвден вери көзум қара
турған хальвадан бир ажавсуз ашав тожайм дев
тавхадан тутув арь атлайма дегенлей, тавхань
қыягы ьсхьпыв бир қауми да маңа тije, мija-
ла саутла зьпырдав çerге қујuldula. Çuncув
қалај eterge vilmej, syeliv турғанлајыма, ешik
асыльв, қолунда lampasь vla, көkyreginde ва-
зық алтын сынчыгы çыльтрај palisejskij нөгерleri
vla tykenci ysyme kirdi da qaldь.

Tykenni iesini алтын çyzykleri vla semiz
çumduroқи vugynca көзуме көрynedi, andan
sora ne volқан esem da vilmejme. Az, көв
zaman ketgen ese da ujanьв қарақаньmda, vol-
қаньm қан volув, ma ol myjyşde ешikge сыққан
çьkьrньв çаньнда vaurlаньв тура edim—dev ха-
рагьн вошав војунун бир çаньна сальв çьkьr
турқан myjyşge көzlerin сырақ ijdi.

Авdul-Qadyr хаpaгьн allьндан артыла deri
aузун аса турув, ваşь kesini сақьşьна ketiv,
хаpaгьн toxдақаньн eslemeј saqальнда yc—tөrt
uzun саrь tygy volқанна aјланьв:

— Seni хаpaгьң da çарьна көре volқаньн
қарақанлај da тапқан edim,—dev доварқа теv-
redi, alaj volқанььққа çьrьқ erin ви хьнь қара са-
qаль ne tuқum adam volқаньн көвден вери
bilirge izlev, vugyn tav тыşgeninde, eteginden
tartьв qojmaj tilev, oлтurtuv:

— Sen vaşına voş volurqada көв qolmaqandь, bir aj çarьmdan bizden aьrьlvь ketirikse, seni qallaj adam volqanьlvь bilirge syje edik. Sen amanьlq etgenlerinden bizge bir xapar ajtsan,—dev auzuna qarav toxday.

Ne zamandada amanьlq etgenlerinden kişige xapar ajьrqa өс tyl edi, alaj bolsada bir vөlek çьlvь birgesine çaşaqan adamla tilegenlerinde, ajtmaj volmadь, ajaqьna cьqanaq kirgenca çьrьlvь, xararьn vaşladь:

„Unutmaqan esem, on veş adamьn tonovun alqanma, yj tonaqanьmь sanьn esime tyşyralьlq tylme. Amanьlq ete turqanlaj tutulub bir vөlek çolda qьrqlanma, anь maпa sormasaqьz da, maпlajьmda tavlarьm ajьv turadьla. Men bu şaxarqa kelgenli altь çьl vola edi, xar kecesine urlav, tonov aьlv tura edim, alaj volqanьlqqa şaxarьn tamadasь vla igi çaşaqanьmь sevevinden amanьlq etgenimi көrgen onovcu da көrmegen kivik etiv qojqan volmasa, qatьlmaj edi.

Ajtxanьmca altь çьlvь tavxanьmь urlav, urlaqanьmь şaxar tamadasь vla eki teң etiv, syjgen icgimi iciv, aşьmь aşav turdum. Bu igilikleni varьsvьn da usyne şaxar tamadanь qatьlvь mensiz çaşav volmaj edi. Caqьr vөcge kivik, tuar vyrekleca, uvurtlarь çеңе, kesin dux ijs etdiriv, meni tava tevrese, sarьvvek kelgenca

kəre edim, alaj volqanlıqqa „etni xateri vla şorpaşn ic“ degenlej erini mana çaraqanь usun təzyv turdum, vaşxa çerge keterge da vьlajьsa çьь çer tavьllıq tyl edi.

Xurçunum qalьn volqanlaj, men tьşьna çajьmaj volmaj edim, qatьn'a men eşikge cьrqanlaj, uvqa ajlanьan itca, qalajqa varadь dev ьzьm-dan qaraqanlaj ajlana edi, alaj volqanlıqqa, ol taş maqaca çajrala turquncu, men qojan soqunsaq etiv, ьzьmь açaşdьrvьv çallaj turdum.

Bir kece vir yjden kymuş, altьn sautla urlav keliv, patarьmda kesim syjgen vir qaraqaşxa vaşьmь salьv tьncajьv turqanlaj, eşikni qьrt dev acьv, şaxar tamadanь qatьnь usyvyzge kirdi da qaldь. Bir kesekni kəzleri təgerek ajlana qarav turuv, tye qusxanca, vetivizge tykuryv cьqьv ketdi. Bu vəcgeden vir zaran çetmege edi dev çyregim qorqdu, alaj volqanlıqqa ne uju quruqandь bir talaj çьlnь meni „qol qьjьnьmь“ kəyuv çuq eterik volmaz dev qajqьsьzьraq voluv çuqladьm.

Ertidenvla xamxotuma vir suvuq zat tijiv çjanьv qaraqanьmda, vir çez tyjmeli usyme ərge syeliv gəroxunu virunun xamxotuma trev tura edi. Etivcymca sekiriv qovuv xamxotuna beriv çьqajьm dev qaraqanьmda, çez tyjmelile tərtəvlen da voluv, ekisi tintivyl ete, ekisida qaraqaşnь kijinirge da qojmaj ortaqa alьv, ty-

nene men savqatqa bergen altyn buyunluqni qolundan sьdьra tura edile.

Kyude marda ьoqdu, meni orunumda kimda ne atalьq edi, palisejskijleni allarьnda vaььmь eniьge tutxanlaj, artьmdan tovuq ьete keliv, ma bu tyrmege kirdim. Ol kynden veri bir vьlek ььlnь sizni bla turama"—dev xaraгьn voьav: „Ma alajdь iь“, dev ььгьq erinni sьrtьndan qaqьv qovdu.

— Xaraгьmь tuvra alamat ьerin unutuv varama. Mana syd etilgen zamanda, bir qart prokuror tьven ьajaqьnь salьnqan tiьleri tyьe da ьььna ььja, qadalьv, tykyryklerin casьv maq dav ajtxan zamanda, ьaxar tamada bla qatьnь em alda olturuv bir-birlerine ne zatьn ese da ььььrdaj edile, qatьn men urlav bergen altyn kьzyldyrevyknь kьzyne tartьv maq-maq qaraj edi.

Sermev vaььna sarьx etgen esgi kьlegin ьerge uruv qьsьrdь:

— Alada ujat ьoqdu! Endi men da kesimi ььjьx etiv, aqьllь ujatsьz volurqa tevregenme,— dev ьerge urqan kьlegin ьerge alьv ьььna qararaqьnda, ьasavaj eьikni acьv qolu bla eьikge ьyrygen ььkгьrнь kьrgyzyv, ьerge syeliv tura edi.

EKINCI BAьB

Kьvden veri ьanur volmaj, kyn vetle, yjleni vaьlarь zamansьz sarqalьv tevregendile. Kьk, tav kьlleca kьgeriv turqan volmasa, kьz

ajlana ömyrygyz ketiw barady, andan kelgen xajyn men körmegenme, oqusa, ol da, qalqanlaca, suvuqqa, asxa qalmaj, waşyn...

—Köwdy, eşitgenme, seni aqylna qalqannda, qyz sawijini qasxyns etiw turasa,—dey Temurqa kerti köly bla qyzara tevregeginde, Mølexan kişi adam turqanlaj yjde daur etmejik dey kesin çaraşdyrqa kyreşiw toxdady.

Temurqa, qatyn qorqutxanyn tanyqannda, Tavlanğa ajlanyp ajtdy:

— Ma sen da bizge nasvxa kelgenca kelgense, „adam tavmasan, wök aqac bla da kepeş“ dey söz wardy, an ajtxanym sen da çyrygen, körgen adamsa, onov bla woluşursa dey kölyme keledi, kesim bir wölek kynden beri saqyş etiw tawxanym oldu: İbrahimni tambladan ozdurtmaj, seni qatş Çumtaqlaqa çalqa çiberiw, kesim da qartlyqymda Taşçyqa çaraşdyrqa murat eteme. Qalaj körese, sen da kölyne kelgenni ajt,—dey Tavlandan onov woluşluq izlew toxdady.

— İgili ajtajym, sanavu toxdan men bir qart sizden iginimi ajtyrqa, alaj bolsada, Mølexan, yjny tamadas ajtxan wolsa, igi wotur, çaşyn elde tutuw xavle etgenden ne fajda wardy, qalaj alaj bolsada mal qyjynda wolsa, waşyn kecindirir,—dey közlerin syrterge çyrytgen bir esgi busxulcuqnu qaza ketiw çan xurçunundan syraqy, kesi allna közynden wurununu syrt

ajlana ömyrygyz ketiv varady, andan kelgen xajryn men kormegenme, oqusa, ol da, qalqanlaca, suvuqqa, asxa qalmaj, vaşyn...

—Kövdü, eşitgenme, seni aqylna qalqannda, qyz savijini qasxyns etiv turasa,—dev Temurqa kerti köly vla qyzara tevregeninde, Molehan kişi adam turqanlaj yjde daur etmejik dev kesin çaraşdyrğa kyreşiv toxdady.

Temurqa, qatyn qorqutxanyn tanyqannda, Tavlanğa ajlanv ajtdy:

— Ma sen da vizge nasvva kelgenca kelgense, „adam tavmasan, vork aqac vla da kepeş“ dev söz vardy, anv ajtxanym sen da çyrygen, korgen adamsa, onov vla voluşursa dev kölyme keledi, kesim bir völek kynden veri saqyş etiv tavhanym oldu: İbrahimni tavvladan ozdurtmaj, seni qatvş Çummaqlağa çaloğa çiveriv, kesim da qartlyqymda Taşvğa çaraşvğa murat eteme. Qalaj körese, sen da kölyne kelgenni ajt,—dev Tavlandan onov voluşluq izlev toxdady.

— İgilik ajtajym, sanavu toxdaqan men bir qart sizden iginimi ajtvrğa, alaj volsada, Molehan, yjny tamadasv ajtxan volsa, igi volur, çaşyn elde tutuv xavle etgenden ne fajda vardy, qalaj alaj volsada mal qyşvnda volsa, vaşyn kecindirir,—dev közlerin syrterge çyrytgen bir esgi busxulcuqnu qaza ketiv çan xurçunundan çvqarv, kesi allna közynden vurununu svrv

Вла төнерев келген җыламуқни сырты,—елни қутуқаньна җықь гөзет ете воран кыдырув еки көзум аврувлу волақандыла да җыламуқ қујуладь да турадь,—дев есги вусхулну җараҗдыгьв, сьрмав вьјақь хурҗунуна салды.

— Да, Тавлан! җаҗььқнь сана аманат етеме, туқан җеринде көз-қулақ вола тур, мен вугун таҗььқа вагьв иҗге җараҗььқа тебрегенме. Адам ортаҗь волақунци вусурман вайлада қуландьт, енди җаҗақаньмдан көвту җаҗагььқта, гьаурлань вайларьн да бир сьнажьт,—дев не ајтьгьқды енди ва дев Мөлеканна қыңь қарај, ешек җаурлуқни сьјреј ујден сьқды.

Ол ешике сьқьв Тавлан вла Мөлекан кеси қалқаньнда, тиле в җыламырај ајтды:

— Әлгенін, қалқаньн вла, seni қартлықьн вла тилејме, ол җаңьз савијге, кесини валана қарақанса, қара. җаҗььқнь атаҗь ериҗгени да тохдамайды, ансь җуммақлань мен билејмеми, алань қолларьна савијин берген, җылань альна мақань атхан кивикди. Ма аврувуну алажьт, кеси таҗььда иҗлејме дев орус қолуна кетеди, бир савијим қалқан еди да ань да қолумдан думп етив варадь, сақьҗ ет кесит, мен җарль қатын қалај җаҗажьт, қажь овақа кирејим, дев Тавлань альн тьжьв җыларқа волув туқанлај, Темурқа Тавланьн қатында қатыньна сав тур деј кетерге ујальв ешикни туврасьна келив қьсьды:

— Tavlan ertdenbla ertde qoşxa sьqarьqдь, alaj ete turma da çaşьqнь kereklisine qara, men da көв турmaj kellikme,—dev сьтьрта bla еşekni urub arvazdan сьqдь.

Ertidenbla ertde, tauqla arvazqa çañ çajьl-çan zamanda, Tavlan kelgeninde, Mөlexan ot tamьzьv kakсьq buloqaj, İbrahim tygel kijiniv voşamaj sol savьrньv bavun qьsa tura edi. Tenurqalanь eşiklerinden ijilmej kirirge volmaj edi, alaj voloqanьqqa Tavlannь qavdan qojla, çьlqь gөzetle ijiltiv voşoqan edile da, kelgenica yjge kiriv,—Ujygyzge igilik,—dev kak соjunna da көz çetdire olturdu.

— Çigit ulan, (qajsь çaşxa da Tavlan alaj ajtadь) qart qovub kelgeninde da, sen savьr bav qьsa tura көreme. Ej zaman! Men seni kivik zamanьmda, „Baqatьr talaqa“ eki kere tajаньv kelgenligine arьmaj daqьda yjde ne çumuş volsa, anь ete edim,—dev qart voloqanьn vugun көrgenca, kyrek kivik aq saqalьndan sьladь.

Savьr tizgen qollarьn otçaqanь qьjьrьna çuva, ajtdь:

— Ajьv etme, vi çol kecge qalqanьma, çata turub savьrlarьmь tizmej çatxan edim da, taң atxanь alaqa kyreşe mьсьoqanma, qorqma, Tavlan, seni razь eter da bir kyn сьqar ese va,—dev şindigin Tavlannь qatьna tartьv, suv qoşuloqan ajran bla kakga çaraşдь.

Савыр тизгенин да тохдатъв, җаҗсырнъ сеир-
синив тьнълақанънъ eslev, харагънъ ваҗладъ:

— Ne җыл волқанънъ vilmejme, бир җай мен
seni атаң турқан Қыямъта қојси edim. Бу-
гун кивик esimdedi, kece қојланъ җаньнда җа-
тъв турқанлајьта, қојла yrkerge қалдыла, җатсы
тувунден сьоъв қарақаньнда, көк алaj кyцлy
җаҗнај edi, бир kesek заманънъ төгерегин кyн-
dyzgy кyнца volub қала edi. Alaj ete бир ke-
sek турқанлај, Minıtavnu ваҗьндан ајьрыльв бир
qara vulut tevredi, kesi tygel җetginci, вуқов-
дан ьсхьннан itca, allaj бир җел қовду, қоҗда
volқанънъ хара-sара etiv, ne қadar дьгалас et-
dim esem da қојланъ тьјалмај, ваҗьмдан да ce-
lek vla қујқанса җанур қуја, бир өзенде қујул-
дуқ.

— Sana voluҗluq eterge seni virgene adam
җоқму edi?—dev Ibrahim sordu.

— Ne adam vollar edi, Қыямът keltiriv
атъв ketgen edi da seni кивик бир җаҗсыр тura edi.
Ғел алaj қовханьнда, auzundan syty төгyle бир
savij, ol маңа ne қарьв etалық edi. Нь, ань
ajtханьм... Ser volқанма da қалқанма қа-
лајда тохдақан edim?—dev sordu.

— „Ғел қатыҗ җанур syryv қојла vla өзен-
не қујулдуқ“, dev алajда тохдақанса.

— Kerti ajtasa, җаҗавлу vol. Alaj өзенде қу-
јулақанлај, туву тыҗув қалқанса җанур алaj ullu

qıjıldı, qojlanь tьjarqа bir madar volmaj, ala da var, men da çallьdan qorq da tuajla da var, ezen tausulub, taң atarqа bir mьrdь talaqа sьqđьm. Usymde bir халь qalmaj çibigen edi, taң alasьna kesim da suvuqdan qaltьrav, ot eterge madarьm volmaqanlaj, mamuqса çerge çaqьlьv bir tuban keldi. Ne eterik edim, ac da, suvuq da volqan edim, birevny mylkyn atьv keterge ne madarьn var edi, alaj bla yc kece bla yc kynny talada qojlanь tөгeregine ajlana turdum. Oңsuz volub, taң alasьna vaşьmь tajaqа salьv qalqьđьm, bir zamanda qoj manьraqanna ujanьv qaraqanьmda, qojlanь çartьsь da sьrtlarь tytynlej çьjьlьv, tuban da casьlьv kyn tijiv tura edi. Kөremise, çigit çaş, kynny nellaj bir хajьrь vardь, kyn alaj tijmej kyn aman uzajsa, men ne eterik edim,—dev İbrahimden çuav izlegenca qaradь, alaj volqanlьq-qa ol sьrtьndan tuşuv, vөrkyn көlekge etiv, көkge qarav tura edi.

Eşek bir çanьna çallav, sьrtьndan aur çygy ketiv, solub, qıjruqu bla usynden civinleni qьsdaj, aşьqьv çiti tav kьrdьknь otlaj edi.

Tavlan ertden aзыqqa, çoldan soruqub, esgi çamavlu qavсьqdan qьjьrь kyjgen qatxan partux gьrçьnnь ala turqanlaj, İbrahim көkge qolun uzatьv ajtdь:

— Tavlan! Ol mazallı quşnu köremise? Biz vılayıq kelgenli uzaq ketmej tögerekge ajlandı. Barıv qaja vaşına qonıv, andan ucıv narat terekge qonıv, endi aşıqmaj, çamıv kivi, qanatların silki tögerek ajlanı turadı. Men vısaqatda anı kivi bolsam, dunjanı mylkünden bek syjer edim.

— Qajdadı quş degenin, meni közym çetmejdı,—dev qolun mañılayına kölekge etiv qaradı.

— Necik көremejse, ma vılayıq qara,—dev İbrahim qolun sadırla taıa tutıv körgyzdı, alaj volıqanlıqqa Tavlan qoltuq tıvünden esgi vısdırın sıqarın көzlerin sırtıv qaraqıncı, quş tıvnu vaşından avıv taşajdı.

— Kөremejme, çigit çaş, көzlerim azıqandıla, avadan quş ese qajda bolsada vılaylada mıllık volıv anı ıstımlaj volur,—dev көz sırtıgen esgi vısdırın qojunına sala ajtdı:

— Qajnajdı quş, qaraj ketse, bir mıllık tavıv da aşı, seni vıa meni mıllık tavagıvız da çoqdu, ma çolda öz tutarqa igidi, meni tişlerimden xajır çoqdu,—dev qatxan partıx ғырçынı İbrahimge uzatdı.

İbrahim quş ucıxan çanına көзын çıberiv, ғырçын çартынı taş usıne salıqanın eslegeninde, Tavlan ajtdı:

— Çigit çaş, „qurudan qujruq da igidi,“ entda igi kesek çolovcu volıuqvıv, quş da kesini

kereklisine ajlanadı, ana qarav turma da, gırçından qav da kesini çel eltmezca et,—dev taşnı ysynden gırçınnı alyv İbrahimge tutdurdu.

Tavlan gırçın umurlanıp saqalya aqızyv, tuşmej allynda qaloqan eki tişi vla gırçınnı kemire turqanlaj, eşek otlaqanıp qojuv, şqırtxatınylaqan qojanca, qulaqların allyna uzatıv, töven çanında qulaqdan sıqoqan çoloqa qaradı.

Köv turmaqanlaj toru açirni qamci tauş etdiriv, altın hazırlar künde çıltıraj, on qolun da çan syegine salıv, qulaqdan Çummaqın çaş sıqadı.

Atdan tuşgen oqaj esen, salam da vermegenlej, qaşın-vaşın tuşuv sordu:

— Qoşxa varmaj vıljda sırtıoıyızdan tuşuv nek turasız?!

Berkyn asır aşırqıandan kijalmaj toxdaqan çerlerinde qojuv, qınyr vel qart, sırtxa çan tuşgen qarca, vaş aqara, atın allyna keliv ajtdı:

— Ne etejik, xan balam! Tikden aur çygy vla sıqoqan eşekni vıljda bir kesek soluturmu edik dev toxdaqanvız. Bir kesek auzlana esek, busaqatdan tevrebiz, tuş sen da atın bir auz kirin aldır,—dev özennisinden tutdu. Çummaq ulu tursunıv anı tavada qaramaj, açirni qavırqasından ajaqı vla tyrtıv, atın eşuny vla Tavlanın urdura, taşajıv veriv ketdi.

İbrahim atlı uzajıv ketginci çumduroqun qısbıv ızından qarav turdu, sora çenil-çenil soluj qartıv qatına keliv sordu:

— Ol sana alaj nek etdi?

— Da ne vilejim, çigit çaş, qajnajdı ol, qalaj etse da çiligi çavdu,—dev eşekni çygyn salıv, aqırtın-aqırtın bir-birde eşekge tauş ete, sırtıdan avdula.

Kes volub kóz vajlana, ekisi da qoşxa çuvuq çetgenlerinde, bir völek sırpa tykly it biri-birin ozarqa kyreşe, özenni it yrgen tauşdan aldırıv çetdile.

Tavlan: „Aj gjaur parijle, ne etesiz!“ dev qolun uzatxanlaj, itle yrgenlerin qojub, qıjruqlarıv arı-beri silkiv, Tavlanıv usyne sekirirge kyreşiv vek tansıqladıla.

— Kõremise vu itleni, vıla qaumu da kycikle volub, men asırav õsdyrgenme, analarıv qart volub ser volqan edi da, kece stavatdan çallav kesin vörylege sacdırvıv qojdu. Men vılanıv kõrmegenli køv volmajdı,—dev tögeregine vasınqan itleni kızıv-kızıv vaşlarıv sılav ajtdı:

— „Aman adamqa igilik etsen, eriniçi, vurunuçi qan eter, arıq toqlunu asırasan, eriniçi, vurunuçi maj eter“ dev anıv usyn ajtdıla. Bygyn maña Çummaq ulunu etgenin kerdynımy, vu it kycykleni etgenlerin da kõrese.

Ань айтханьт, çigit çаш, виз ируннан адамла итден есе амандыла.

Qorqma, itle meni qatymda sana savarьq tyldyle, ešekni veri tьj,—dev itle da erkeletiv usyne sekire, qoşxa taşajьv ketdile.

Kyn orta volub, kyn qьzdьrқandan çallav, tav kьrdьkdan tojub, qojla erimej qaloan kyrtleni төgeregi çiti çaşil kьrdьkda çer-çerde çovbu-çovbu volub, qьsxa solub, kynny tajaqlarьndan vaşlarьn çaşьrьrқa kyreşiv çatadyla. Issiden төzalmaqan qoj, sekiriv qovub, quş çasdьqca qujru-қu qaltьraj, savьv varьv, kyrtge miniv, өрге syeliv turub, daqьda ьzna ajlanьv пөгерlerine qoşulub çatady. Bytev sьrtнь uzunu qaramdan avub ketginci, tyrly-tyrly хans сьrқандан çerge omaq soқulқan kyjyz çajьlқancady.

Baurundan çatьv tavdan ajaz urқan zamanda qarasan, kyrtny tyvunden ьsxьnнан kьrdьk qьz savijni vaşьn çel taraқanca sajqalьv çaşnajды.

Kyn igi volluq volur, Minitavnu vaşь aсьльv, өmyrlyk vuzlaқa kyn tajaqla tijiv, vilenpen qama çьltьraқanca, çьltьrajды.

Minitavnu ajaқьnda tavlaқa сьrқьv тьңьла-san, vuқojladan tajmaj көк kykyregen tauş keledi. Malla vla vuқojlaқa çuvuq kelsen, aсьrь gyryldegenden qojla yrкyв otlarқa unamajдыла; kyz arasьnda Minitavnu төgereginde tavlada çiti kьrdьkнь çaşnav turқань ань усун volur.

İbrahim qojlarǵn aja sьqьv, dıvburdan qarav, Tavlanь olturıv turqanьn kьruv:

— Mal kьv bolsun! — dev qatьna kelıv sьkdy.

— Savbol, aşavlu vol, kel, igit aş, ıv-uq vol, menı „mallarьm“ asьrь kьv volıv sьrtьmь aşarqa qalqandьla da, qojla atxanlarьnda alьv bir qьrajm dev teşinıv sьkgenme, — dev vaş varmaqarьna tykuryv, çerge syrtyv, imvařьsьn qařьj sordu:

— Qalajdь qojculuqıv, ne ete ajlanasa? etgenlej qojcu volıv qalqan qьjndь, men da seni kivik zamanьmda, alqьn tajaq atьv yrkyte, xalilerine kydden tyzelgen edim.

İbrahim tajaqь vla tařnь qovarьv, sarь qumursxalanь tьveleri vla ojnaj ajtdь:

— Alqьn menı tajaq atxanьm da oqdu, kenden seni qojlanь allarьnda varqanьnь kьruv men da alaj eterge kyreşeme.

— Oj, siz aşla vytyv xatalьsьz! Qoj, qumursxa tьveni qozqama, avdurursa.

Batьv çerde olturqanьvz dev qovıv, sьrt-lyqьn itisine keldile.

— Kьremise, qojcu volurqa tevregen esen, ma Xamidca kytcy qojlanь, — dev qavьrqa da qojlanь ajьv kelgen syryvcyny kьrgyzydy.

— Tauş etele esen, bir kьr, veri saqьrsan, qavra sьvьzqь vla bir — eki soqar edi, — dev esgi sevgenıv ajьv olturdu.

Tavlannı sevgenini qıyınna oltururqa da namıs etiv, alaj bir çanında taşxa cöge, sordu:

— Xamid sıvızqın alaj igimi soqadı?

— Kimge qalaj ese da men vilmejme, ol qatma cöguv kesine etgen kyvleni qavra sıvızqın bla soquv tevrese, közlerimden qujulqan çılatıq aq saqalıtı çıvitedi.

Xamid vılanı eslev, İbrahim qısqıncı da kenden ışara keliv, salam veriv, saqalın tajaqınna trev, qatlarında öрге syeldi.

Alqıvurun Tavlan—bir tartıv soq—dev tiledi.

Xamidni köly igi volur edi, mıdah kyvleni orununa, tepsev tartıv soquv kesi tevsegeninde, anı alaj çarqı volqanına seirsini, Tavlan:

— Xamid, vugece malıt qanatxansız da, kölyñ igidi!—dev ışardı.

— Qandaur volqan çerde mal qanatıqın çoqdu. Meni quancım ol tyldy, vaşxadı. Men Qıjamtıda turqanıt veş çıl tausulıv, keter volçalıt çetgendi, bu völek kynden çalıtma allıq mallanı da satıv, qart anıt quvandıqı keterikme,—dev közlerin töven çanına araltıv, kişi tilemegenlej, vıjaqı qavra sıvızqın tarıtıv, kesi allına tepsev tevredi.

Ne Tavlan, ne İbrahim anılatıqan bir sözleni da ajıtıv, qısqıv tepsev erikgeninde, sıvızqın çerde atıv, oınarqa syıv, İbrahimni

tөгerek ajlandығъв: „Qarьvlumatъь çoldaş?“ dev sorub, көв қъмылдақандан beti aqarьв, icin tarta, Tavlannъь qatъьna olturdu.

— Sen vьllaj bir quanъьca Qъjamъt ulu sana nellaj bir mal verlikdi?—dev Tavlan sordu.

— Minitavnu tuban vasxanca Qandaur qaşьn-vaşьn tyjub, enişge qarav, sөleşmeј turqanъь uc kyp voladъь. Andan busaqatda ne qadar kyreşseң da, sөz eşitalъьq tylse, men qoj çalqа çaraşxan zamanda etgen kesamatъьvъz vla tergesem, mana bir çъьjma qoj, eki inek çeterikdi.

Tavlan Xamid sөleşgen zamanda, anъь çaş-lyqъьna, qarьvluluquna, çumuq көzlerine, сьm-maq aq tişlerine, vetini çez vetli terisinde, çanъь tyklennen çуçek kibik, çumuşaq qara tyk urub kelgenine qarav, kesini çaş zamanъь esine tyşyub uc kere teren axsъьndъь.

Bu qarьvu, quanсъь tъьşьna төgyle turqan Xamidni tavvaşьna atъьv qojсаң da, vaşьn tutarъьqdъь dev көlyne keldi.

—Axъьrdada vizni qojub keterini allynda vъjа-qъь kyvlerinden bir soqsаң, çigit çaş, seni İbrahim da men da esibizge tyşyre da saqъьna turur edik,—dev İbrahimge sьvъzqъьsъьn keltirtiv qoluna verdi.

Xamid soqub tevregenlej Tavlannъь veti, civin av kibik, teren sьzladan tolub, vaşьn enişge tutub tevredi. Ol saqatda qart Tavlan çaş

bolub savır vav qısa tevregenden ullaqıncı-
na deri ne qıjınlıqı, ne tuqum mıdaxlıqı
keltirgeni esine keliv, kózlerinden, mıncaqla
kivik, ılamıqla ıajaqı bla, vurunınu sırtı bla
töneriv, aq saqalına qujulub ıııitdile.

Çaş bolsada, İbrahim Hamidni tartıxan kuy-
leri ıyregın qum vaxanca, mıdaxlıq vavıv,
anı Hamid eslemesin dev ıallav dıvıurnı bir
ıanına avıv allında kerynınen tavlıaqa qarav
toıdadı.

Tajıaqa tajanıv kózleri sıraq vava turıan-
laj, qaja ortasından tytın ııan sıqqanı eslev,
qavıroıasından ijne canıloıanca, elgendi. Çı-
dıla volurmamı dev igi vaxıa tavlalı da ııan
etiv qaraıanında, tytın etgen Badimat bla Qana-
mat turıan dorıun volıanına bir işegi volmaj
ııanıv toıdadı.

Hamidni sıvızoı sıqqanı ajaz quladına
keltire, kózleri tytın sıqqan qajıaqa aralıv, igi
kesek zamandı kózlerin ajıralmaj turdu.

Bir zamanda Tavlalı keliv imvaxııından
ıtıvıv:—Çıgıt ıaş, ne zatıa qarajıa?—dev sordu.

Kergenin qartıa vıldırırge sıjmeı, vaxıı
alıv ıııııı etdi:

— Boş alaj kesim, tavlıaqa qarav turama.

— Seni tavlıaqa qaraıanıv koreme, qoj-
larıv uzajıv ketiv vıradıla, alaqa qaramasan,
Çımmaq ulu sırtından qaiş alıv,—dev tajaııı

сыртна көнделен салып, сыртны енишге аялапты кетди.

Ибраһимни, тытын сырдап қараға қарағань қу-
регине қара салып, өзенге тушув зардап қойлап
ызындап қараға түвradан тағайынсы ызына қа-
рағанлап савып кетди.

УСУНСУ БАШ

Көкден бир тамсы ақтап, болғань сарқал-
тып, кудурув варадь. Малағь көвле қайнадыла,
ваһха қерге өтув кетсе да, малағьн қазға
сырарға қоларындан келликди. Қара кун түв-
дап аз малағь болғанладыла, қер иесинден қаз-
ны бирини қарағанлап, болғанларьн берив, кес-
leri да қимисына савуви волув, арендге ал-
дап қерикleri кудув, салып аяланмазса волув
варадь. Қурақ тутхань тар тиреlege тели ав-
рув кирив кун сайьн elde ус— төрт өлыкны бас-
дырадыла. Өлген көв болғань молала влa вайла
волмаса тиши ысарған адам қоқду. Алаға елге
қетген қылыпқы қетмејди. Афенди еки—ус қана-
зыға өтсе, кумышден хурчунун көлтирув қавыр-
ладан уйне куден қайтады. Байлаға ва қарлыла
қылыпқыға бирини қулағына қел ирдап сақып
бир көрупмејди.

Елни қарлысьны ваһьн қылыпқы басхандан
ораза болғаньқыға меzeitge хазна адам кел-

mejdi. Bajrım inirde ölgenleri voloqanla artxa asıraqan vıslaqısqıların salıv partıx qısqır-
dan qavıroqların ıltıraj ıberivcy xısnların
da ijmej toxdatxandıla.

Alqaraq afendi saxannı asmaqlaj guguruk suratlı kir ıanıavluqdan xısnla kimden kelgenin biliv, erinlerin qımydatıv dua etgen kiviik etiv, „arın eltigiz“ dev mezgitni allın saqlaqlan ıamav qavdallaqla qolu vla kergyzyv qoja edi. Endi xısn kelgen toxdaqlanla, kişi saxan keltirmejmidi dev mezgitni koridoruna qavlanıv, tögeregine qarav, avdez alıroqla da unıtv, mezgitge tıqlıv ketedi.

Qıjamt adam köv ıjlıqlan zamanda volmasa, mezgitge alaj xazna ıyumejdi, vıgyn inirde anı namazqla kelgenin köryv, artıqsızda ıiti-ıiti qaraqanında, Mıxammat-Amin ne zat ese da bir vek kerekli zatın ajtırgıdı dev kölyne keliv namazın da ıartı-qurtu etdiriv, Qıjamt vla mıxavın ıanına vurıldı. Adam eıitmesin dev tamaqlın ıenine arıta, Qıjamt vaıladı:

— Da, savqallıq, vılj turqlandan xajır ıoqdu: „ıatıan inekni vaına qovıan vızoı ...“ degenlej, vız vılj tınlav turqlanj, bir qaım tırtırsızın ajtxanla volsa, saqalın aqlar-
qınsı kyreıiv ıjlıqlan rısxımtı qolumıan alıv keterikdile. Bizni xasgenleni da qozqlav ajlan-

nan, Semjon dejdile, Taşcyda işlej turqan bir orusludu. Ol alany ortalaryna kirgenli ömyrden beri stavatymdan cymaqtan adamla burunlaryn turquzuv tevregendile.

— Men alany qavlaryna cymarma, — dev Qbjamyt cymdurucun caldyş tava silkgenlej „mijav-mijav, qyr-r“ dev eki kişdik çaqalaşyv sөleşe turqanlany elgendiriv, yj vaşyna tajandyła.

Muxammat-Aminni vilegine qolun sala, toxdaqan çerinden vaşladь:

— Bir kyn Temurqa degen qьvьrt tonnu cymvaş yjyne cymlyv oruslu Semjon da ortalarynda sөleşe turqanlaryn vizni tьşyv ozuv vara, ala tava buruluv tьlav eşitgendi.

Mixravxa tajanyv, myncaqlaryn qьzv-qьzv tarta, qurmac cartlaqanca cymqьrdata, sordu:

— Semjon degeninden sora anda kimle volqandyła?

— Kim volluq edi, iclerinde bir cym volqan cоqdu. Ma alajda seni xonşu Bijnöger, andan beri keliv Qasym, Batal, Axmat, Temurqany cаşь, sen quran oquta ajlanqan, Ibrahim dejdile, zamansьz qart volqan bir suv cylan, Temurqa kesi, Toqal dev da maqa xonşu volqan bir cymaq ton.

Muxammat-Amin Qbjamytxa cym saqmnanь volmadь, alaj bolsada Ibrahimni atь saqmnylqanlaj, taşlany tijgeni esine tyşuv, endi bir işeksiz

ol etgendi dev kəlyne keliv, tarta turoqan mьncaqlarьn vivununa atьv, valaqa urqanьn esine tyşyuv, çumduruqun qьsdь.

„Kecegi söz kerі varadь“ dev afendini ajaq vygyuv, qulaqьna qьsyla ajtdь:

— Bizni aman qatьn vytev ne ajtxanlarьn da eşitalmaqandь, alaj volsada çьjьloqan qaum ekivizden vaşlav, vytev elni icinde qarьvu volqan adamlanь səgyuv ajtmaqanlarь qalmaqandь.

Muxammət-Amin kesini atь saqьnyloqanьnda, mьncaqlanь qьzv-qьzv tartьv sordu:

— Maңa va ne ajtьroqa qollarьndan kellikdi, men allaxnь yjyn saqlaqan bir adam,—dev ijiliv Qьjamytnь көzlerine qararqa kyreşdi.

Qьjamyt gulocun miхравха tajandьrvьv, afendini eki qolu vla vileklerinden tutuv qulaqьna şьvьrdaj ajtdь:

— Bajla çarьlanь terilerin aloqan zamanda, sen da quranьn vla keliv aңa voluşasa dejdile.

— Maңa alaj ajtьroqa qolundan kelgen kimdi?

— Semjondu!

— Allaj gjaurla ajtьrvьdьla ansь, maңa ol zatnь meni ьzymdan namaz qьloqan bir adamnь ajtьroqa madarь çoqdu,—dev səzny uzaqqa keterin tanьv, çolda arь-veri ozqan adam çuq eşitmesin dev qorquv, Qьjamytnь vileginden tuta, miхравха kiriv, bir-birlerine allarьn ajlan-dьrvьv olturdula.

— Muxammat-Amin! Ekibiz bir-biribizni bilme- gen adamlar talybyz, sen maña çumada avaz aytxanca sölüşme da, işni voluşlusun aňlav, saña maña da kellik zarannı ызына bir onov bla qajtarьqqa kerekbiz. Ekibizden sora ылаjda kişi çoqdu, sen, suv aylanmaca, kózlerini syzyv aylanmanlyqqa, saqmaq tonlula seni bilmejdile devmi turasa, ala bilmej esele da, alaqa yretir- rikle tavьladьla, ma, söz ucyn, ol Semjon de- gen Taşьdan veri keliv, ne saña, ne maña varmaj, kesine uşaş Temurqanь cirigen yjyne kiriv, elni xaşgenin төgereğine çьjьв, ol alaqa ders veriv turadь.

Sen çaş sözlени qoj da, meni xaraьma ть- ньla, siz afendile ьrqazik eterge usda voluvcan- сыз, qalaj eterigibizge bir tav onov et,—dev sözün daqьda vaşladь.

— Semjon degen daqьda aytxandь: „Siz çar- ьlanь qanь çavlarьqьz vajla bla, afendile, çer ieleridile, çarь qaum birigiv, avruvdan, acdan qьyla turmaj, ьçьlanь vuzuv, çer ielerinden çerleni сыьгьв, vajladan mallanь сыьгьв, işni kesi qoluquzqa aььqqa kereksiz. Siz ылаj tur- saqьz, sizni çavlarьqьz semiriv, kesigiz тьqь- гьqladan сыqalmaj, өмургьyz vojunsxanь тьвун- de keterikdi. Biz, işcile, fabrikalada, zavodlada birigiv, vizni qьjьпьвьзнь urlav semirgen mylk iele bla kyreşgenca, siz da kesigizni vajlarьqьz

vla kyreşirge kereksiz, bu zatda viz, işcile, sizni allahda vağv voluşurıqviz“ dev ne ajtırqlarına тыңлав тохдақанында, aman Тоқалдан қалқанла бирда қалмай „Kerti ajtasa, kyreşejik, көвдү термилгенібіз“ dev Semjonnu vek ullu inaqlaқандыла.

Қыямът харағын айтхан заманда, афенди оң қаһында қуран қалавлақа қарап айтды:

— Şajtan хыјлаһ volады dev allахны kelamlarындادا varды, ol Semjon degeniң bir işeksiz...

Қыямът, ijnege olturқанса, тыңлықсыз volub, ағы-berі burula, аfendini auzuna savыv айтды:

— Kelamladan харар, avaz bergen zamanында ajta turursa, busақatda ol kereksiz zatlanь qоj da, işge çuvuq sөleş. alaj tyl ese men keteme,—dev qоvхан kivik etiv tevredi.

Kertida ketiv қalады dev қajқылы volub, Қыямътны eteginden tutub, olturtub айтды:

— Ајыv etme, men аfendilik etgenli çыјырма çы volады, yrennen sөzlerimden veri burub kesi adamыңа kesiligiң vla çenil sөleşiv tevrejalmajsa. Biz, аfendile, avaz ajtırқа yreniv қalавыз da quruda auzubuzқа el қarajды dev turавыз. Ol Semjon degenini çerni vaşындan tas eterca sen onovcula vla sөleşiv madarыn көyrse, saқыş etiv meni көlyme kelgeni vыlajды:

— Тоқалны қолқа алыv, kesibizge çuvuq etiv, işlerini tyvyn biliv tururқа kerekdi. Sen

ajtхан харадан, ол бизге çaravlu adamдъ. Ан-дан sora, vizni elibizge avruv kiriv, qurqaqlыq qыsыb, mezgitge kelgenleri bir kesek toxдasa da, viz, afendileni kөb çыlnь qыjыпъыз сыraf volmaqандъ, endida tavlula dinne vek inana-дыa, ol sevedden alanь Semjon kivikle çyryt- gen işden тыjar усун, din çань bla vir qarыv eterge kerekdi, sen qalaj kөrese?—dev Qыja- мытнъ imваşындan tutuv sordu.

— Men ne zamanda da sizni işge usda adamla volqаныqыznъ biliv, ajtхан zатыqыznъ keri urmaqanma, ne kөlyne kele ese da ajt,—dev şьqыrtxa тыңлаqan тоңuzca, тыңлав toxдадъ.

— Kөb ajтырм çoqdu, bizge şьjыx kelirge kerekdi. Allaj bir voluşluqubuz da volub, viz ekiviz qolqa alsaq, Semjon degen ne alamat adam ese da, viz ань ызындан varqanlanь тыjar- вьз,—dev sekiriv өрге qovdu.

Kerti ajtханьса, Qыjамыт tarqa тыşgen za- маньнда, afendileni хьjлаqа usda volqanларьп ertdeden veri biliv, aladan voluşluq izlerge өс edi, alaj'a vygece Muxammat-Amin „şьjыx kelirge kerekdi“ dev ne zatxa ajtdъ ese da, ань çenil аңьла- jalmaj bir kesek vaş enişge qarav turuv sordu:

— Аңьlajalmajma, şьjыx qajdan tavьllыqдъ?

— Axса volsa, şьjыx tavьлыг, вьjaqы sen **qara kuvуrny** bir acарьң tylmydy, bir ыjыqнъ icinde sen өmyryнде kөrmegen şьjыхнъ kelti-

rimme, men qajtırqa sen mında xar zatnъ хазыrlaj tur,—dev ekisi da bir-birine qoş-vaş volqanlaj mezgiden сьqъв kетdile.

TƏRTYNCY BAŞB

Kynleden ese bygyn mutxuzdu. Kəkge matıqnu çuqa çajqanca, aq bulutla kəkny çartьsn çavxandıla. Kyn vatxan çanьndan qorqaşьn vetli bulutla etekleri tavlaqqa tijiv, çel ete avadıla. Civinle malqa adamqa da, gьвь qadalqanca, qadaladıla. Itle civinle vashьnпandан keslerin qorujalmaj, al ajaqlarь vla çelkelelerin qaşьj, qoş artьnda eşek çavurlıqnu tyvune kirirge kyreşedile. Stavatnъ oqarь çanьnda qaja ьşancьqlada, carsxa savxanca, ulaqla sekiriv, biribirin myjzcykleri vla tyrtuv dьвьrdav, örgenişge savadıla. Ujdegі qoşladan ajaz urqanlaj guguruknu tauşu völyne-völyne keledi. Kək qoj teriden etilgen сьpra vörkca, Minitav qaşlarьn tyjuv, kesin хьпь-xunu etiv vaşьna çaңur bulutlanь сьрмаqandь.

Qandaur bir völek kynden veri kesini ke-reklisi volmasa, xazna kişi vla sөleşmejdі. Bir sөz ajtsa da, valtanь emen tykgycge urqan kivikdi. Bygyn ertdenli artьqsьzda, qara toңuznu çelkesica, saqalь da çetiv, qьsxa maңylajь da qatxan gьvьtca çьjьgььв, gida baltaqqa uşaş

viruni, qoj soxda kivik, qalın tóben erinine salıńbıw ǵetgendi. Bir ǵanına qıńbırına adam-
qa qarasa, tógeregi qızarqan, qara vojalıw oń-
nan savır betli kózleri ǵaşırıp qabarqa ter-
regen samırnı kózlerine uşajdıla.

Qajsı syruvcınyky ese da arqavdan bir
ǵan qara sevgeni alıw, anı bla surıqların
sırtyw, eki qolı: ǵansyegine salıw, atına ǵer
salqanların qarav turadı.

Xamid, ǵalısılıq volǵalın voşav elge tuşeri-
gine qıanbıw, Qandaurdan ǵallav qoş artına
vargıw, viruni bla ǵırlaj savırların kijedi. Ter
sinıv ǵaǵas sarqala, syruvny ızından ǵyrygen
zamanda kesi ǵıvqan aq qavdalın kijiv, eki
ǵılın asıralqan syzykden etilgen sevgenini
hazır orınların cörtleyk tajaqǵıqlan ǵonıv
tiziv, ǵolqa sıvqıncı kijerge kózy qıjıaj vıvıvıv
taqqandı. Syjgen qavra sıvıvıvıv ǵıltırqan
kólegini ózyvıvne sıvıvıv, unıvıv ketmejim dev
qoş alında ullu taşın usıvne salqandı.

Uzaqda anı saqlaqan qart anasın kórlıgy esine
tuşuv, ulaqca oınav, qoşda Xamid erkeletmegen
ǵan ǵoqdu. Syruvcıle bla birer kere qıvıvıvıvıv,
alanı syruvge aşırqandı, syruvde birgesine ajlan-
nan itleni kózyvletiv qojunına qıvıvıv, vaşların
sıvıvıv. Aladan voşaqanında, qoşxa kiriv, esgi
tonnu tuvıvne kiriv ǵıqlav turqan, qavıvıvıvıv
yjygen qolan kışdikni qojunına alıv erkeletdi.

Xamidge savqal derge kelgenca, qoşnu eşi-
ginden qarav, bir şavraq ulaqсық мақырды. Ala
kişdikni tonnu tyvune, çuqlağan çerine salьв,
şavraq ulaqсықнь tutub көзyp, ваşьп ивва ete,
qaloğan ulaqla da төgereгине васыньв, ysyne
sekiriv turqanlaj, Qandaur qara qamasь at-
çer qaşxa tijiv дьқырдaj, atxa miniv қьсырды.

— Sen aman qazanь, ulaqlanь çalaj turma da,
tevrerik esen, tevre!—dev atьнь auzun bir qarьş
acdьгьв, stavatdan сықьв ketdi.

Xamid erlej sevgenin kijiv çajavlaj stavatdan сық-
қыпсы, Qandaur uzajqan edi. „Çolnu vilmejmemi
kesim, atь çajavoqa çөner tyldy,“ dev eki etegin
çанына qavlav, дувburдан avuv cegetge kirdi.

Xamid ajaqь ysyne minnenli cegetden syj-
geni çoqdu. Cegetge kirgeninde, сывсыqla bir
vutaqdan bir vutaqqa sekiriv сырлаqanларьп еşi-
tiv, çeninden esgi көлекге сырмаqan qavра
сывьзықысьп альв, соқыв tevredi.

Сывсыqlaqa qoşulub kyvlerin соqқан za-
manda, qajьп vutaqнь ysyne qonub, қьмыlda-
qань sajьп, señilcekdeca silkine, qartçьoqa na-
rat terekni quv vutaqьна qonub turqan сывсық-
lanь marlav turady.

Сывьзықыoqa тыньлав bir-birde vuruncuqlарь
vla qanat tyvlerin qaza turqanlaj, oq atьloqanca,
çel ete çetiv, qartçьoqa bir сывсықнь sermev
qoraty.

Xamid esgi narat tykgycge olturub, sьvьz-qьsьп soqa, kьzleri cьraq vara turqanlaj, el tauşnu eşitiv ьrge qaraqanьnda, cьvсьqсьqla qonub rlaj turqan vutaqdan eki tyk aььььь, xavada qaltьraj ekisi da tovuquna tuşdyle.

Tykleni tuşgenlerini sevevi ne volqanьп vil-mej, tykcykle vlavir—eki olda vetin sьlav, sьvьzqьsьпь qььььна canсьv soqa turqanlaj, Qandaur veti kьgeriv, quturqan vьryny kьzlerica kьzleri qьzara oqarь anьndan elgendiriv qьсьrdь:

— Sen, tuardan tuvqan tuar, kesiv tykgycge cьgyv, meni saqlatьvmь turluqsa, alaj var-sam, xamxotunu vizarma!—dev qolunda qamcisi vlav anьvлав atьнь auzun tarta toxdadь.

Xamid sьvьzqьsьп da enine suqa, vaşьп enişge tutub, kьmyk etiv turqan atьь ter ьlvu ura qatь vlav ozqanьnda, Qandaur qamci vlav urmaj qalaj qojdu dev kьlyne keldi.

Ol qatь vlav ozqanьnda, Xamidni vojununa da kesini qara qamasьna da qarav ьşarqanna uşaş erinin qьqьr etiv, Xamidni ьььndan qaraqan zamanьnda, vaşьnda qara tubanla qaj-paj edile.

Bara-vara sekirtmeden ozub, tьgeregine qarav adam qьmyldaqan kьrmegeninde, aqasнь qalьььна etme qojub, aqьrtьь qamasьп cьqarьv, kьzleri qьzartьv cьqarqа etiv, veti kьge-

riv, Xamidge verillik qojlanь enlerin vuzarьoь kɵzyne kɵrynyv, esine  uqda kelmej, qart ana-
mь qacan  etiv kɵrejim dev varqan  arlnь
ьzьndan  etiv, vojunyn qama vla sermedi. Xa-
mid  vьvrtьsz artьndan kelgenin çyregi syjmej,
qollarьn kɵltyryv ьzьna ajlanьrqa tevredi, alaj
volqanьrqa, qara qama andan ese çenil qь-
mьldav eterin etdi.

Kyn aman vollarьn bildire, Xamid vьsdь-
rьlqan tamьrьnь tykgycyne miniv „qaq, qa-aq,
qa-a-aq“ dev qara qarqa qьsьrdь...

Ibrahim tovuqlarьndan suvuq urqanьn esgi
sevgenigini etegi vla  avarqa kyre e, qojla
kyn aman vollarьna qorqyv otlarqa  avь han-
laj, Tavlanьn qatьna keliv ajtdь:

— Men kytgenli qojlanь vugynnden igi  er-
ge  ara ьv vilmejme,—dev tajaqьna tajanьv,
vojunyn bir  anьna salьv, Tavlanьn tajaqьn ker-
genine qaradь.

Tavlan tajaq kerkgenin qojuv, va ьn kɵlty-
ryv, tɵgeresine qarav ajtdь:

— Tavla  ylajdьla, bir i eksiz, ullu kyn
aman vollarьdu, vugynly verida tovuqlarьm
 zьldajdьla,—dev  ьmlarьn ɵrge tartьv  ara -
dьrdь.

Ibrahim Tavlanьn tajaqьn qoluna alьv:

— Bu igi  avь maq tajaqьn vьlaj kerkiv
zee nek etese?—dev sordu. Kesini atasь ver-

gen syryvcy tajaqyn ariv tutxanьna maxdana, qoluna verdi.

— Çigit çaş, meni tajaqym senden ese tamadady; kyn sannь kerke turmasam, men qara tanьmaqan adam kimde qallaj bir turqanьmь vilmejme. Çalda turqan adamlarьmь çylqь tam-qalarьn vaşьna salьv, anь tyvune turqan kynlerimi kerkiv varama. Tajaq kerkiliv tausulsa, anь asьrajma da daqьda vaşxa tajaqнь alama, anь da ma vьlaj cancxaqlaqьncь çyrytme. Tajaqlarьmь alyv tergesem, kimde nellaj bir turqanьmь sanav qoluna tutdururma,—dev qojlanь ьzlarьna vura tevredi.

— Kес volub çañur çetginci allyvьzda qalyн cegetden aғь cьqajьq, sen da qojlarьnь ьzьna ьşьra tevre,—dev vi çanьna ajlanьanlaj, aтьn qara komyr etiv, enişge qaraqanlaj, çam-cьсь çel ete, Qandaur çortub ozub ketdi.

Tavlan ьzьndan qarav icinden ajtdь:

— Aj palat volsun sizge, tuar tuarqa tyvесе da ökyredi da, salam vermegenlej, qoj bavqa tyşuv qojlanь kesgen voryca, sьrtдан avub varady,—dev çanьna tijiv bir kesekni murulдав, aңa uruşxanlaj turdu.

Qojlanь uaq-uaq ьşьra varьv, cegetge kirgeninde, tauş eşitiv, toxдав, şьqьrtxa tьңladь, alaj volqanььqqa acьq zat eşitmej: „Ej qartlyq“ dev kesi-kesinden köly cьqьv, inirde qoşxa

keltirirge тьвнасьѡѣн at çolqa çajьв qurqaq parat сьмьртасьѣла çьжьв tevredi.

Bir zamanda soluvun alalmaj, qoluna da qan çuqı volqan сьннан qavрасьѣнь alqanlaj, İbrahim savьв çetdi, sözlerin da völe-völe, көzleri маңылајьна сьѡѣв:

— Xamidni сьвьзѡьсь сьпьв, qan çuqı volub çolda tavьв keleme,—dev bir qьjьгьна da сьвсьѣ tykle сансьльв Tavlanqa uzatdь.

Mukgur qart сьннан qavрань альв, qollarь qaltьraj, сьмьртalarьн da qojub, İbrahimni ьзндан tevredi.

Sekirtmeden ötүv qara cegetge kirgenlerinde, көk tov atьlqanca, kykyrev, bir-bir tamcьla tamьв vaşladьla.

İbrahim Tavlandan alqa savьв, parat avqan tamьнь qatьnda „ma vьlajda“ dev çart nøgeri çetginci varmaqь vla көrgyzyv toxdadь.

Çaşсьѣ көrgyзgen çerde at ajaq ьzlanь, qan tamcьlanь eslev, çyregi сансьв çань кьрдьк uatьlqan ьзнь вагьв qaraqanьnda, tykgycny tuvьnden bir qol qarav tura edi. Tykgycneni aгь-berі tyrtүv qaraqanьnda, vutlarь qaltьrav, artьna turaqlav, veti aqarьв, сьѣлььѣн biliv, olturdu. Aq qavdalьнь көkyregin qan çuvuv, bir көzy çavьlmaj, vetine topraq seviliv Xamid çatьв tura edi.

Kök qatъ qatъ çaşnav, tav suvcuqnu ol çapında qajada vitgen bir paratnъ şvyla uruv vutaqların özenne qujdu. Kökde vutulada çanur anъ saqlav turqanca şvyla urqan tauş keter-ketmez celekden qujqanca çanur qujdu.

Xamidni ölygyn İbrahim keltirgen valasla xa salıv, ekisi da öрге syeliv, көzleri elge varqan çolqa anarьloqlanj, bir kesek turdula, sora Tavlan ajtdъ:

— Endida bir çarlnъ qojnu kesgenca, kesiv varasa. Bu va saqa ne xata etgen edi, qan icgen çylan?—dev Qandaur ozqan çolqa qaradъ.

— Bygyn vetini adamlarqa көrgyzalmaj anъ usyn vара volur edin. Toxdaqъz siz, sizni artьqlьqlarьqъz vaşьqъzqa tajaq volur kyn tavььr. Bizni qolubuzdan kelmese da, bu çaşnaqan seni alaj çiveriv nek qojadъ!—dev qollarь qaltьraj, tavqa demleşgenca, çanur vla çьlamuq qatъş çivigen saqalьn çel taraj Minitavqa vuruldu alaj volqanьqqa suvuq çel çanur qatъş vetine urqan volmasa, ol umut etiv qaraqan çerden voluşluq keliv көrynmej vaşьn enişge ijiv toxdadъ.

Tavlan saqьşxa volub tavqa ajlanьv vaş enişge qarav, көv turluq volur edi, alaj'a İbrahim eteginden tartьv:

— Xamid çivijdi, kes volquncu qoşxa eltejik,
—dev tartarqa xazır volub, balasнь bir qьjьгьна
çavьşдь.

Tavlan vla İbrahim balasнь tartьv ceget çolnu
enişge ajlanınlarında tavidan kelgen çel urub
terekleni ijiltiv, çanur vekden-vek quja edi...

BESİNCİ BAŞ

Tauqla bir-birine al vermej qьsьradьla. Tan
çarьj tevregenlej çulduzla bir-biri ьzьndan çuqla-
nadьla. Kece çolda qalojan arva volur, uzaqda
savij çьlaoanса. çьzьldav ozdu. Anda-мьnda
ertdenvla ertde eşikge сьqoanlanь tamaq arьt-
хан lauşlarь keledi.

Muxammат-Amin, Qьjамьтнь аçirine miniv,
arvazьndan сьqoanьnda, kьn tijiv qavьroanь
beline çetgen edi. Qavxaqdan tuşuv varoanlaj,
bir qatьn, vaşьna сьvсьq qonnanса, сохун turqu-
ziv, quru celeklerin dьңьrdata çolnu kezgeninde,
ol çolnu varьroqa ьгьslav, ьzьna virulub, vaşxa
çolnu ketdi.

Ne zamanda da afendini adeti alajдь, çolqa
сьqoan zamanda, allьna urcuq ijirgen, quru
celekleri vla kelgen qatьнна tyvесе, allьna
tyvegençe da dunjanь aman sөzьyn qujub, ьzьna
qajьтьv ketedi. Bygьn da qatьn quru celekleri
vla allьna сьqoanьnda, uruşurqa bir—eki kere

auzun acdı, alaj volqanlıqqa, toxdav anı bla uruşa turuqqa zamanın ajav, vurulub çuq ajtmaj anı ucun ketgendi.

Oraza volqanlıqqa val bla vasyqan loqumlanı uaq-uaq qava varıv, ikinci kyunde elden uzaq volmaqan bir cegetni ajaqında atın kişenlev qırdıxa tajandı. Bir zamanda çuqlav qaraqanında, qatından at da uzajıv, kün igi qızıv, çolnu arasında bir aq sarıxı, çaşıl avalı adam on vitundan aur asxaj kele tura edi. Kim volqanın bilirge syjuv, atın veri tıjqan sıltav bla kelgenni çolun kese allına tybev, igi ısan etiv qarav sordu:

— Qajdan axş çoldan kelese, sen müvarek adam! Aur asxaqanca korynese, vıaj toxda da soluj var, men atın veri qajtarajm, ma ol alajda çamı bla artmaqla menikiledile, alaj var da oltur, men vusaqatdan kelejim,—dev atı tava ketdi.

Ac volqan volur edi, afendi atın ızından qulaqıqdan taşajqanında, tögeregine qarav adam kormegeninde, asxaqanın da qojub, çenilçenil atlav artmaqlaqa çetiv daqda, qacar qojanca, tögeregine qarav, artmaqlaqa uzaldı.

Afendi atın allına syre qavxaqdan veri sıqıncı, çaşıl avalı, aq sarıxı bişgen tauqnu çartıv bla bir völek loqumnu tigeletiv, çel eltmez kiviik voldu, afendi tuvraqa sıqıqanında,

erinin-burunun çeni vla ьшьв quroqasътьв, eki ajaqъn tyvune saйьв olturiv, тьпсаq tartarqa çaraşdъ.

Afendi çaşil avальнь qatъna olturiv vaşьndan ajaqъna derici qarav, sьmarlav kelyne keldi: „Tum qara saqalъ, tajmaj çanъv turqan qara kózleri, icgige igi volur, burunı qьzarъv turadъ, anъ alaj voloqanъ artъqda igidi, pyr vasъv turadъ desem, bir adam söz tavallъq tyldy. Maңblajъ tavlarъ vla qьsьqьraqdъ, alaj volsada vaşьn çenilirek çylyj tursa, alaj xatalъ vollarq tyldy. Xar bir zatъ da nasъvxa көre çaraşьv xazьr şьjьx allyma tyvev qaloqandъ, butu asxaqanъ şьjьxxa asьrъ tav tyldy, ansъ tamam izlegenimi tavxanma,“ —dev icinden quana sordu:

— Xapar ayt, orazalъqda çajavljaj qajdan kelese, kesin da aur asxaqanca көrynese, ajъv etme, mivarek, atъn da nedi?

Afendige bir çanьndan bir çanьna teşiv öt-genca çiti qarav:

— Meni atьm da Abdul-Qadьrdъ. Gitçe zamanьmda yjuvyz qadьrнь qojuv Abdul dej edile, savijle, qozurqa eslerine tyşse, „Qadьr-Qadьr“ devcen edile. Men es biliv ajaq ysyne minnenli, ullu allaxнь kycy vla (alaj ajtxanlaj qollarъn keң çajъv öрге көkge qaradъ), atьma Abdul-Qadьr dejdile. Ajaqъmъ asxaqanънь tav-ruxı ulludu, vьlajda anъ ajta tururqa zaman çoqdu.

Gitçelikden veri da allaxnъ qulluqun etgen-den sora vaşxa dunja işlege qatışmaj busaqtaxa derici turub, endi vıaj vuzulqan çyrekleni tyzete, Mekkaqa, Medinaqa tevregenme,—dev xararъn voşav, kózlerin syzyv enişge qarav, mъncaq tartarqa qadaldъ.

Afendi: „Şьjъx qaumnu aldarqa tevresele xalileri birca koreme, men da munuca kózlerimi syzylytv mъncaqnъ qъzyv tartama“ dev esine keliv aña seirsiniв: „Oraza tutub qъjnalada volmaz, bir auzlansъn da andan sora vaşlarma sөzny“ dev kөlyne keliv artmaqqa uzalъv loqumlanъ qъrdъşxa tөkdy.

Qarav qaçyt cъmalqanda sav tauqnu orununda çartъ tauqnu kөryv, bek seir voldu, alaj volsada vıaj-alaj dev çuq ajtmaj, tauqnu qalqanъn da cъqarъv saçırdъ.

— Sen, uzaq çolovcu adam, safar volursa, verlaqqa oltur, bir kesek auzlanajьq,—dev loqumlanъ allyna ьşırdъ.

Çaşıl avаль qollarъn silkiv, kesin itden qoruqanca etiv:

— Ol keraxat zatnъ maña ajtyrqa seni qolundan qalaj keledi, men çyldan bir ajnъ oqaj esen, çьlnъ aslamъsъn gynaxlъ musliman-lyla ycyn suav oraza tutub turama,—dev, valcъqdan atlaqanca eteklerin çьja, aşarьqdan arlaqqa çallav toxdadъ.

— Da! Aşamasañ da iş senikidi, alaj men colovcu adam aşasa, gynax tyldy dev көv afendiden eşite turqanma,—dev tauq çartьнь qoluna aldь.

Tauqnu butun kemire, çaşil avальqа çiti qarav көlyne keldi: „Tauqnu aslam çartьсьн тигeletsem, men da aşamazma, vьlaj aldaj vilgenine zatxa qarasañ, şьjьx voluroqа izlev tavmazca allaj adam көreme, munu хайьгьн almaj qoldan ijmezge kerekdi“ dev tatьь ьşara sordu:

— Муварек, qajdada sen din çаьндан çyryj esen, seni, kivik adam meni elime vek kerekdi, meni vьla ьзьна qajьгьмь edin?

Мьнсаqlаьнь сьqьrdatьв, qьzьv tartьв, ваşьн eki çаььна silke, ajtdь:

— Qajdada men adamlаьнь çyreklerin tyzetirge kyreşeme, seni elinde men kerekli zat var ese ajtsañ, oqaj dev artьma turmam.

— Da, alaj ese uşatsañ vьgyn elge varajьq da alajda kece qalьв тьнсаjajьq, ertenvьla qovарьz da keterbiz,—dev öрге qovив tevregeninde, çaşil avальнь veti bir kesekge tyrlendi, alaj bolsada qajqьль volqаььн vildirmezge kyreşiv, afendini eteginden tuta, olturtuv ajtdь:

— Busaqatda sen varьrqa tevregen elden men vьgyn сьqqanma, ertdeden verida meni adetim alajdь, ertenvьla сьqqan elime ikinci ol kyn qajтьв kirmejme, sen көrgyzgen elge

varqandan ese, vylaj aǵ varǵv (qolu vla kyn vatxan çapın kɵrgyzdy), anda çoldan bir çapına çajaqlav el vardı, anda toxdav alaj ketsek dev meni kɵlyme keledi,—dev uzun qara qaşlaǵın tyvunden kɵzlerin çylıratıv qaraqanında, afendi ol ajtxanğa „oqaj“ dev ajtalmaj: „Sen ajtxan bolsun“ degen maqanalı vaşın silkdi.

Çaşıl avaǵın oquvun bilimin bilirge syjuv, aravsa bir—eki söz sordu, alaj voloqanlıqqa Abdul-Qadır anasından tuvoqanlı gitçe zamanında quran oquqqa yrennen volmasa, arav tilden xaraǵ volmaqandı, alaj bolsada afendi anı bilimin bilirge osmaqlav soroqanını ańlav tavsa çuav etdi.

— Busaqatda kereklibizge tav til çetişirikdi, uşatsań ekibizda şaqrej til vla sɵleşejik dev meni kɵlyme alaj keledi,—dev qara saqalın sılj, kɵzlerin ışarta, afendige qaradı.

Ol alaj çuav etgeninde ne ajtırqa vilmej çuncıv, alına vaş enişge qarav kɵlyne keldi: „Ullu qazanda bişgen et cij qalmaz“ dev tavlula biliv ajtxan kɵreme, menden ese vu ginasuvuraqdı, qajda ese da, xıjlaqqa bir demenili çerde yrennendi, kesi çuncur orununa meni çuncuturqa kyreşedi“ dev qamcını vurunu vla ölgen kas-kap aǵ-veri avnata ajtdı:

— Tav til bizge sɵleşirge çetmejdı dev ajtxanım tyldı, men ertde zamanda soxda vola

ajlanın edim da, bu qilmulu adam bla sölüşiv bir—eki arav sözny esime tyşyrejim dev ajtxan-lyqymdy.

Abdul-Qadyr xlykge etgenin ańlav, çelkesi ajlyq turmaca qyzarv ajtdy:

— Tyşynde көrmegen esen, men sana qilmulu adamma dev ajtxan volmazmada, sen mana tyvengenli saqat ketmegendi, meni ne tuqum adam volqanlyq qalaj bildin?—dev allyn burmaqanlaj көzyny qyjybla erişi qarady.

Muxammat-Amin sözny qozqalv erişige keteriklerin syjmej, kesin tylkyca ыşarta:

— Kereksiz sözny sölüşe turqanlyq qojub, çolubuz uzaqdy, aqyrtyn-aqyrtyn barsaq igidi, —dev eteklerin qaqa өрге qovdu. Zaman ne volqanlyq bilirge çanlynda saqatlyna uzalqanlynda, allyn saqat bav synçyry qoluna tijmej, qojununa ot tyşgen adamca, төgerek burulub allyn synçyry tavrıaj ajtdy:

— Kertda degenne sen'a virda aman ozdunda, tauq çartyly aşaqandan ozub endi kesimi tonov eterge tevregense, busaqatdan synçyry vere esen ver, vermej esen, vylajdan arv atlatmaj qavlarma sen rox zatly!—dev qama-synly vaşyndan tuta, Abdul-Qadyrly allyna varv çaqaslyndan tutub toxday.

Abdul-Qadyrly çaqasly tutulurqa yrennen edi, alaj volqanlyqqa vaşynda aq sarvly, usynde

çaşil avasъ turqanlaj, tuvra sermev adam ça-
qasъndan tutarъqдъ dev aqъь çoq edi. Alqъnca
ne polisejskij, ne prustop tutsa, alaj vek acuv
volluq tyl edi, çolda tyvengen bir aman syzylme
kөz sermev çaqasъndan tutxanъnda, vek acuv
volub, qavdalъnъ ici vla qъsъlqan qъnъr vьsaqqa
uzaldъ, alaj volqanlъqqa çaqasъndan vuvqanъ
xire kivik kөruv, orunundan qъmьldamaqanlaj,
tyrmede arestantlanъ tyrtvcsysca, asxatxan aja-
qъ vla kindiginden tyrtgeninde, afendi qollarъ
vla xavadan tutarqa uzala, cortlav ketiv, eşek
avnaqanca vudulata, arva çoloqa sьrtъndan tyşdy.

Авdul-Qadъr afendini çolda tьncajmaqqa
qojub, aтъna miniv keterge da tevredi, alaj vol-
qanlъqqa afendini eline adamlanъ çyreklerin
çumuşaq eterge varlъqъ esine tyşuv, asxaqanъn
da unutub, çьqъlqanъ qatъna keliv, öрге qo-
varъrqa qolun uzatъv voluşluq ete ajtdъ:

— Bu çoldan sora tyz adamqa kereksiz zat-
lanъ ajtdъ qadala turma.

İjiliv qolun uzatxanlaj, altъn sьnçьr çan xur-
çunundan sьlçьrav çerge tyşdy, alaj volqanlъqqa
afendi çansyegin avrutub, qъvar qajqъь vol-
qan volmasa, altъn sьnçьrnъ vudulatъv çoloqa,
uzaq volmaj qatъna tyşgenin eslemedi.

Çansyeginden qadala, asxav artmaqlarъnъ
qatъna keliv, Авdul-Qadъrqa qarataqanlaj, aur
vьpsxav:

— Kesini supu etiv ajlannanlaj, sen dyrgen adam koreme, senica volsam, avaqıa kiriv ajlanmaj, qajda volsa da göçev volub turluq edim, meni bla tyjuşyrge çetgeninde, asxaqan ajaqın da sav volub qaldı dejme,—dev anı taıa qıńırına qaradı.

— „Çan avrusa, soqur közden çaş sıqar“ dejdi, voqurdaqımdan vuvub ajlansan, asxaq ajaq da menikidi, ol da qarıvundan kelgen bla meni qoruvlarqa kyreşedi,—dev eki qolun çansyeklerine salıv xılikge ete, ışarıv ajtdı.

Çansyegini al asıqan ketgeninde, cögelerge kyreşiv, Abdul-Qadıra çiti qaradı.

Sen bla men bir-biribizge voş tyvemegenbiz, qallajla volsada vizni ırxıvız birge kellik volur, seni qolun bir kesekda cibidi, alaj volsada bir-biribizni aqarta turmaj, ne zat adamla volıanvız asıq etiv bildirirge kerekviz. Seni qallaj adam volıanvız men maıylajında tavlardı kergenlej da tanıqanma, saqat vavnu oqaj esen, adamnı çanı alıra da oqaj demezligini vileme. Qalaj alaj volsada men seni kenne taşlar adam tylse, qııqın, usın, sıfatın da men izlegen adamsa,—dev Abdul-Qadırnı ol sölüşgen zamanda maıylajında tavlardı qızarvı çajaqın bir kesek terisi qaltıraqanına közy çetiv çiti qaradı.

Allına qarav tıılav turub, vetine qonnan cibinni qısdıqanca, saqırlarından vaşın silkiıv ajırdı.

— Meni ne adam volqanymda seni qulluqun çoqdu, sana menden ne zat kerek ese ajt, anь eşitejim. Ekinçi sana ajtьrm sen asьbь көv zatнь bilirge syjese, vygynden arь viz birge turluq esek, meni kim volqanymdan soruv alqanьнь qoj, alaj volmasa, ekiviz çaraşmaz-vьz,—dev ertde çuvulqan qolçavluq vla maң-lajьп syrtgen kivik ete, esletmej afendi tava qaradь.

Альна syrkele, qollarьп uzatьv, eki көzy çana, afendi qьsьbьv ajtdь:

— Sen şьjьx! şьjьx volurqa kerekse.

— Ха-ха-ха, andaqьbь veri meni da kesini da sojub turmaj anь ajtsaң'a. Endi men ekivizni tirmenibiz da bir çanьна ajlanьanьп аңладьm. Kesin bilgenden, menden soruv alqanьп asьbь syjmejme, alaj volsada ajьv etme, sen kesin afendi volurmusa?

— Alajma, nek sordun?

— Uşav turasa. Başxa adam volsa, meni şьjьxxa uşaqanьmь eslemej keter edi, sen'a xariv, „tauq tyşynde tarь vьrtyk“ degenlej, çaravlu adamнь qarav көrgenlej tanьdьп. Endi çьqьlqanьна da razь vol, bir qol da tutdur, anь vla vьlajdan ketejik,—dev uzalьv afendini qolun асьта qьsdь.

Мухаммат-Аминни бутун syjrev alqanьп eslev, „хьпь tyrtgen көre edim, endida асьlalma-

qandъ“ dev kəlyne keliv, anь asxaqanьna
çaşьrtьn ьşara ajtdь:

— Sen menden ese qarьvsuz kərynese, atxa
sen min. Çolda adam tybese, kəzge erişidi,
meni vi çarьm vla kərgen“ şьjьxnь vi atь
qajrь syryv varadъ“ dev kəlyne kelirge vollarqdu,
çyryrge da butlarьma cьrmaьlv asьrь tav tyldy,
sen vьlanь artmaqьna sal.

Teşiniv, ic qavdalь vla qalьv, xurçunundan
cьqarьv vetine da bir qavnь qavlav, təvbəsinə
oqala tigilgen bir voz vərkny da kijiv, afendini
seirsindire, çьjьrma çьl volqan çaş volub, al-
lynda silkiniv tevredi.

Muxammət-Aminni atь onlu at volsada, ana
kesin ozdurmaqanlaj, inir vola, varqan ellerine
kirdile.

Inekle çelinleri tolub, vizovlarьna aşьqьv,
vaşlarь silkine, el tava qaraj da əkyre, tiri-tiri
atlav varadьla. Qaranь vola tevregenne qorqub,
tijrelede kalak itle eriniv yredile. Kecge qal-
qan bir qatьn, suv aqacь celeklerine tijiv dь-
nьrdata, aşьqьv, eki etegi çel ete, suv alьrqa
savьv ketdi. Qajda ese da vaş-ajaq yjygen ijis
keliv, artьqsьzda Muxammət-Aminni auz suvlar-
rьn keltiredi. Kecge qalьv viquncaq ojnaqan
savijleni, caldьş-caldьşda uruşa, analarь yjge
çьjadьla. Orazə tutxanlaqə aşarqə erkinlik vere,
kyn vatxanda çarьq çulduz çandь.

— Sen men сьқоһпсь ылај tur,—dev Abdul-Qadyr, oramda itle төгерегине васыһь, бир есги calmandan sekiriv, дьранваş yjge таşайды.

Bir kesek turqanlaj, Abdul-Qadyr ьзына сьқовь, atнь çygeninden tuta ajtdь:

— Maña çañь tyvegen zamandaca soruv aloqanьнь qojsaң, ылајда kece qalyrqa voluqdu.

Atнь төгерегине васыһнан itleni таşla bla qoruj, бир tar arvazqa çьjды.

— Sen var da eşigi асыльв сьрақ çana turqan otovqa kir, men vusaqatdan kelejim—dev Muxammat-Aminni sьrtьndan tyрте, yjge аşььв, kesi qaraһьda таşайды.

Çañьз ақас orunduq salьһнан, qavyrқalа-ғына esgi gazette çavyşдырлыqan gitçe otovcuq, terezege qьсыльв арақь ijis ete, ysynde ғырçьп umurlarьь bla çavuvu volmaqan kir stolcuq, aub ketmesin dev orunduqqa qьсыльв бир ajaq-sьz şindik. „Quturqan inek kirse myjzyne uruqqa çuq tavьлььq tyldь“ dev ыллај yjge ajta volurla. Tereze tyvynde çальп oçaqlь lampacьь da сьһнан oçaqньь gazet çavyşдырлыqan qavyrқaşььndan çel urqanьь saјьп çuqlanььrqa tevrev daqььda çальп etiv mutxuz çanady. Сьһнан şindikge olturalmaj, kir orunna tajaһьв turqanlaj, бир zamanda Abdul-Qadyr, yc vişgen tauqnu

tavaqqa salıv, tytynlete keliv, stolqa saldı, tögeregine qarav çaravlu şindik kormegeninde, koltuıyuv stolnu orunduq tava qısdı.

— Acdan qıyıldı, xarıv, auz ac,—dev ızyna ajlanıv ketiv tevrev, yjny arasında tohdadı.

— Bygynly tauq çartıv aşıqansa dev közume qaraj çanımdan etgense, uc sav tauq bir çartıv orunun tolturluq volurla, maña qaramada oltur da aşı,—dev sıqıv ketdi.

Bir kesek zamandan afendi tauqlaqa igi qarıv etiv turqanlaj, bir savijni da qoluna alqanlaj, vıjaqıv Abdul-Qadıv sautlanıv çıjarqa keldi. Savijni qolunda altın saqat bavun eslev, közu çanıv qaradı, alaj volqanlıqqa anı amalın çolqa bir kereksiz çıqıqanıv esine tuşuv, çuq ajtmaj qojdu.

Savijge çiti qaraqanıv eslev:

— Afendi altın sıncırqa voş qarajdı, anı qından sorada allaj sıncırıla көv etilgendile,—dev bir qolu vla sautlanıv koltuıyuv sıqıv ketdi.

Afendi ızından qarav, kesi-kesine: „Amanlıqsv volsan, munu kivik ıjatsız volurqa kerrekdi“. „Köz көргenni көtlek çener“ dev saqat bavnu көre turqanlaj, daqıda maña fatavala çaraşdıra turadı. Meni tonaqanıv amandı ansı, alaj volqanıv vizni işimizge aman tyı edi“ dev көzlerin qısvıv saqıv ete turqanlaj, ajaq tauş etiv

yjge bir çығыр erin kiriv, quturoqan tuarca, тө-
geresine qarav сықды.

Çан хурçунуна qorqub çуqlamaj, таң atды-
ғырға murat etdi, alaj voloqanlıққа yrenmegen
adamнь atda çуруgeni tatъв, kirpikleri qorça-
şып тақылоқанса, çавылырға qalqanlarында, kesin
тыjalmaj bir kesekden yjde хурuldaqan тауш сықды.

Kөк, suv qoşuloqan sytca, көgere tevrege-
di. Gugurukla qъсыra-qъсыra erigiv, тауq sy-
ryvleri vla arvazqa сыоыв, тышына çallarqa
tevrege тауqни çetiv qавырқасындан vurunlarъ
vla тыrtyv нөгерlerine qoşadyла, тауqla таң atха-
на qozqalqan qurtланъ çайлыв сөвlejdile. Qajda
ese da кун сықqанып велgili ete, qъзыл vulutla
кун сықqандан кун batxa çанына атланғандыла.

Muxammat-Amin, çапы tuvqan кусук vala-
ca, көzlerin acalmaj, arъ-berі avnaj arvazqa
сықqанында, Abdul-Qadyr өрге syeliv төвен
çанына qarav тура edi. Ajaq таушха ызына qa-
rav, Muxammat-Aminni көryv ajtdъ:

— Таң ахшы bolsun!

Afendi qalaj тыncajды dev vaşxa adamqa
sөleşgenca, bir çанына qaraj qatъна keldi.

Ajazyрға kyreşiv, көz хымillerin uva, qarav
arvazda атып көrmegenine qajqылы volub сорду:

— Arыqan edim da igi çуqlaqanma, кун
tijiv keledi, keterge kerekdi, qarav atны көr-
mejme, qajdadъ?

Qolun gыҗа etiv көзы qamaqanса маң-
лаяна tutuv qарады.

— Kerek bolsа, at da тавылыр, бир аузлана-
яық да тебрејік—деу нөгерини җарьсьзлықы-
на qарав, аңа ығара ујге киров вьјақы stolnu
tereze tyvynден орундуқыа тартды.

Авдул-Qадыр ујге киргенлеј, атнь көрмеге-
nine qајқылы voluv, tiri-tiri атлау, севгени бут-
лағына сьртала, арвазда төгerekге qарады, алај
volqanлықыа җомақда ајтханларьса „ucdu, кyj-
dy“, тавылмады. Вьјақы аманлықыс вивевну хавх
верген атнь җојмақыа еди деу qорқувлу voluv,
etekleri сивиртги ете, ујге киров сорду:

— Qарав атнь көрмејме, меники тылды,
вағха адамнықыды, qајдады нек көрынмејди?

Afendini җуқусу җенил ајазылапна кyle Ав-
дул-Qадыр җуав етди:

— Мен саңа ајтханма, at kerek bolsа тавы-
лыр, төгerekге савьв ајланма да, кетерге, кесин
ајтханлај, zaman volqанды, оltur да бир җуқ ауз-
лан.

Savij җылақан бир вағха ујге киров бир ке-
сек туроқанлај, сохан ијис ете, бишген semiz et-
leni келтирив алына салыу, хурҗунундан вағына
валуз вla patcaх мухур салынқан арақы ғьға-
ны сьқарыу stolqа салды.

— Мен вьлај ertden-инир сајып бу көк сув-
уқдан аузума quја турмасам, җырегим ав-

rujdu da tevrejdi, caqyr xaramdy, ansy sen da myndan tarta volursa,—dev icinde elgen cibini bolqan bir kir stakanna qujув qoluna tutdurdu.

Mavlutda val suvnu alyrqa yrennen qollary bla araqy stakanny belinden vuvuv, tartaryny allynda bir—eki avaz soz ajtyrqa esine tyşyuv tevretdi:

— Fajqatvar da (suratyn araqy stakanda korgenca, çiti qarav salavat saldy) caqyrny usyn-den volmasa, kerti sen ajtxanca, araqyny keç-ne taşlamaqandy, alaj bolqanlyqqa viz, afendile, qarany adamlany qatnyda icerge tartynavyz. Birin qojuv birin ajtajym, fajqatvar kesini syjgen negerleri bla çolovcu bolqannda...

Afendini uzaqqa keterin tanvy:

— Siz qaum bir çanşaq volasyz, vileme ajtyroryny, fajqatvar negerleri bla çolovcu bolqannda Nikolaj araqdan toxdaqan çerinde tartxandy. Çanşarqa vaşxa zaman tavlyr, seni qolundaqnydan sora stakan çoqdu, men da any saqlav turama, tart da veri qoluma çetmege qoj,—dev semiz iegini qoluna alyv xazyrlandy.

Stakanny tyvyn orge ajlandyrv, araqdan cibigen cal myjqlaryn da syrtimej, semiz etni çonuv tevredi.

Igi, çel eltmezca voluv, xamxotun darij qol çavluq bla syrtyv, uzun kekire: „Xalal bolsun“ dev orunundan qovuv:

— Tan atmaj bu tatlı semiz etni qajda tav-xansa?—dev sordu.

— Beri qonaqqa tyşe tevregenlej da senden soruv alqanьъ toxdat dev tilegen edim, alaj volqanьъqqa yrennen avruv seni qojarqqa unamajdъ, ozsa, saça ozsun, aşaqanьъ vьlaj төven çaqada тьсхь çarqan oruslu çaşnъ сосхасьнъ etidi. Sen vьlaj keliv tyşgenden arъ, urlanqan mal bolsa da, saça bir тьъншъ qurmanьъq etmej ijalmaqanma.

Ne ajtьrьqдъ dev quru şьşanъ da orunduq tyvune ata qaradъ.

Savbol, ne zat ese da, igi çaraşv eti volqan xajvandъ,—dev tişlerin qaza, atxa çyregi тьнслъqlъ volmaj arbazqqa сьqдъ.

Közleri cars көre, at çьъlqan çatmanъ tyvune vaгьv qaraqanьnda, kesini atь çoq, anъ orupuna qavьroqalarъ aşalqan eşek kivik bir osal at taqьlv tura edi. „Közlerim cars көryv ete volurmatъ“ dev көzlerin uvuv igi qaraqanьnda, vьjaqдъ at syeliv, өзennisine Abdul-Qadьr qadalъv tura edi.

— Afendi adamqqa orazada araqьdan tojub tentrej ajlanьrqa ajьvdъ, bu atxa min da ullu çolnu өrge var, men ьъндan çeterme,—dev afendi çuav etginci, ьъна yjge taşajьv ketdi.

ALTÛNCÛ BAŞÛ

Qatna çetginci uzaqdan oquna qurc tüşny zıñırdaqan tauşu keledi. Ertidenbladan verici toxdamaj çanur çavuv aсылқандь da, ceget vaurda çalan qajalanь kyn qыздырғьв tytynletedi. Tikge сықьв ағықан өgyzca, таş uatxan maşina soluvlav, qara tytyny qajaqa qazan qara çaq, qarғырна arva temir çolda төneregen arvasьqla keltirgen таşнь qujub, qarav-qaraqьп-сь kumuşyn bir çанына qьsdьрғьв, kereksiz таşьп тьşьна qotaradь. Tөвеge vashьnпaн qu-mursxalaca, maşinadan сыққан таş qalavnu төgeregine vashьпьв, adamla xar bir таş kesekni qollarғына альв, arь-berі vuvuv, qьjьrғына kumuş çavьşxanьп көрsele, bir çанына аjьрғьв аqac гь-rғыnлаqа saladьла.

Çez vьcaqь vutlarғына tije, bir көzyldyrev-ykly, көzyv-kөzyv imvaşlarғынь сыltьрақаньна qaraj, namazda salam bergen afendica, civin qoruqanca, qolunda sipisin arь-berі silke, işlegen adamlaqа bir көzynу qьjьrь вla qarақanlaj, өрге-enişge varadь. Bir zьkgyл sarьşinli qart enişge ijile, beli avrив, bir kesekge soluroqа cөgelegeninde, çez vьcaqlь esletmej qartнь artьndan keliv, tavань вla urив, таş qalavqа qavladь.

— Вьlajqа тынcajьrқамь kelgense, sen qart it teri?—dev xurçunundan qaqьтнь сықарғьв,

közyl dyrevykların vurunı qıjyǵna ǵetdiriv, ne zat ese da bir zatlan ǵazd.

Qartn vurunı qanaj, taş tóbeden veri ajyǵıǵv, ǵez vısaqlıǵv allıǵna tóbuqlanv varıǵv tiledi:

— On vaşlı yjdegim vardı, ǵazma, ǵalmdan tıjsaqıǵv acdan qıǵıllıqıǵv,—dev ajaqlıǵna vaşın urıǵa tevredı, alaj volıqanlıqıǵa xınlı ete, arıǵna turıv, vıjaqlı sipini silke, qalıqan işlegenlege qaraj ketdi.

Ol arı ǵallaqlanlaj ǵerni tuvıynden taş keltirgen arıvasıqlıǵn maşınaqla qotarıǵv, bir kelbetli kök köz ǵaş, sarı sacı da ter vla mañlajıǵna qatıv, taş tóbege miniv, tógeresine qarav ǵez vısaqlıǵn körmegeninde, vurunı qanıqan qartxa qolu vla körgıze ajtdı:

— Köremisiz, Taşlın ıesini itleri endi vizni auzları vla qıǵıraqlıǵından da ozıv, ajaqları vla urıv tevregendile! Ajıv tylımydy, sen esgi işci-se, ol it urıqanında, anı vıljıdan qoratdıǵıǵı ǵanıǵından kyreşmeı, sen vaş urıv, anı ajaqlarınlı tuvıne ǵatasa.

Sarınlı qart qaltırav qovarqla kyreşiv, vurunıdan kelgen qanınlı bir qolu vla syrte, ǵıljı-ǵıljı:

— Men ne etejim, qart qatın avrıv ǵatıxanı aj voladı, men ana aşıtıǵıǵa ǵıq tavmajma,—dev közlerin syrte, ketiv tevredı.

Ылајда ішлеген ыз арым адамдан бир сөз ајтхан волмај, ішлегенлерин қојув, ваşларын ениşге тутув, хар кимда қалај етерге сақлыş етiв тохдақанлај, маşинадан бир қарт ішци вери ајырылыв ав қолларын бусхулқа сырте ајтды:

— Семјон кертi ајтады, вугун ол итни қарта артықлық етгенин алај кесiв қојсақ, тамбла ол андан аман да етер. Ішциле варыбызда ішiвизни қојув Таşсынъ iесине варыв ајтырға кереквиз, ол көзлыкы итин ылајдан қысдав алыбызны өсдыргынсы бир адам ішке сықмазға керекди. Мен ајтханна разымсыз?

Қарт алај ајтханлај, ылајда волқан ішциле вары кыреклерин, getменлерин алыв Таşсынъ мијала көкваш ују турқан ерге ајланыв тебредиле. Семјон таş қалавдан тышмегенлеј, картунзун silkiv тохдатыв ајтды:

— Бир вөлек адам алај варқандан хажыр оқду. Бывтев ішци волқаннъ доварыв, іш етген адам қојмај, кумыş қазылан теşikleде адамланыв да сықарыв, не зат излегенiвизни ылај хар кимге вилдирив алај варырға керекди.

Ылајда, мени аллымда сөлеşген қарт ајтханса, виз қарав турқанлај қарт ішциге артықлық етген итни алај қојмај Таşсынъ iесини аллына теşикден таş сықарқан арваға сыртындан салыв алај елтирге керекди. Екинциси виз ертенвладан инирге дерци ішејбиз, алқан ахсабыз қарныбызға ет-

mejdi, çalьvьzqa qoşulub, işlegen saqat sanьvьz az volmaj, bir adam işge cьqmazqa ke-rekdi.

Bu men ajtxan zatlaqa razь esegiz, maşına toxdasьn! — dev төgeregine qaraqanьnda, taş qalavnu qatь adamdan cьq-cьqlama volub, bir qaum: „Kerti ajtasa, көvdy төzgenibiz“ dev qollarьn silke, bir vөlek çaşьraq işci da çez vьcaqlьnь teşikde tutub, ajaqlarьn qaltьrata көltyryv kele edile.

Qarav anь көrgenlej, bir auzdan qьcьrqan-ca: „Taş taşьqan arbaqa sьrtьndan salьqьz“ dev qьcьrvь, anь tava teviniv, qollarьn silk-dile.

Taş arьtxan maşına işcileni çьjarqa, vиqa өkyrgenca, qьcьrvьq etiv, qarьlvьv toxdadь. Suvnu şuvuldaqanь, çьjьlqan adamlanь daurlarь volmasa, işlegen tauş toxdadь. Çez vьcaqlь taş taşьqan arbaqa igi sьjьnmaj, sьrtьndan tyşyv, көzyldyrevyklerini bir mьjalasь da sьnvь, etekleri çerge syjrele, işcile da vьzьndan, Taşcьnь ie-sine tevredile...

Tөventin qonaqqa keьgen inaralla vla ty-nene kece tyrly-tyrly saqьrlanь ice көv oltur-qanьna volur edi, vьgyn oneki saqatda qulluq etgen qьzь Weranь usyne darij cevgenin qablata qovxanьnda: „Başьm avrujdu“ dev kesin xьnь-xunu etiv qulluqcusuna vujurdu:

— Adam kelgen bolsa, „men bygyn yjde çorqma.“ Аңладьнтъ?—dev sorub vaşxa yjde aq masgesini qansoqan tauşun eşitib, çumuşaq vaşmaqlarьn qavljaj, guzava etib, vaşxa yjge kirib ketdi.

Ertdeden beri busaqatda Taşcь turqan çer-ni tavlulahьqь volub, qajsь ese da tav vijleni birine çuq çalatьv aьv kumyş, qoroqaşьn cь-qartdьrьv enişge taşьtadь.

Bir—eki çьldan bir ajьn, aj çarьmnь turqan bolmasa, mьnda көv turmajdь. Taşcьda veş—altь çьlnь işlegen adamla aьnь eki—yc çьldan bir—eki vьlda kyuden көredile, aьnь da yc at çegilgen fajtor. vla aрь-beri ozqan zamanda.

Alaj көv turub Taşcьqa bir kesek zamanna kelьe da, cьpa aq masgesini qajqьsьn etgen bolmasa, vaşxa zat qulaqьna kirmejdь. Taşcьda işlerin çyrytgen tylky qььoqь volqan bir adam vardь, ol aьnь orununa ne zat kerekli onovnu da etib, vytev işlerin çyrytedi. Beri kelgen zamannьda orunda çatьv qaxava ice neda aq masgesin qojununa aьv qozuj turqanlaj, işlerin çyrytgen adam vьrkyn qoltuquna qьsханlaj, төrt bygulyv, eşik artьna syeliv Taşcьnь işleri qalaj varqanьndan xapar ajtsa: „Kumyş az cьqarasa, көv cьqar“ dev bir—eki sözny ajтьv, „voşsa“ degen maqanalь qolun silkedi, sora masgeni eki al ajaqcьqlarьndan tutub көkyreginde

sekirte ojnajdy. İşin çyrytgen, kəvgen syt ki-
vik, aq qolun silkinenin kərgenlej, guduluq
eterge kelgen adamca, tauş eteme dev qorquv,
aqyrtyn ajaqlaryn virunu vla syqyvv, eşikni
qajtarvv ketedi.

Wera, masgesi vla aña qarav turqan qulluq-
cu çatxan yjge kiriv, aq masgeni ajaqyn eşik
qyşyv tırnaqynda kesek çarasyn kərgeninde,
qollaryn silkgeni sajyn uvurtlary, val gvytla-
ca, qaltıraj, sımmaq aq veti, ajlyq turmaca,
qyzaqyv, çaşil kəzleri orunlaryndan syqarqı
tevregenca çylyrav, auzuna kelgen aman sөz
ny ajtyv, masgege qarav turqan qyşyn vi-qo-
lu vla casyndan tutuv, bir qolu vla la altyn
vaşly guloc tajaq vla tyjyv tevredi

— Men seni Zorzikge (masgeni atydy) igi
qararsa dev tutama ansy, seni inekni vaqıanca
men ne eteme.

Çyn maşokca, ajaqlaryn çerge qaqqan za-
manda silkiniv, tyjyv qollary avruqıanynda, seir-
siniv orunduqıa miniv turqan masgeni qoyınu-
na alyv, silegejlerin casa, qyşyvv ajtdy:

— Busaqatdan doktornu alyv kel!

Eşikni tauş etdiriv uruv, masgeni kəlytyrgen-
lej kesi çatxan çerge kirdi.

— Suv aqac kibik, qylyr, quv doktor, ce-
lek kirgen cojunca, kijiz vėrkyn da cyjge taqa,
mijala jaşcik vla bir darmanny da eşik artyna

syev, ьҫагыҫа kyrešiv, at tişlerin da көrgyze, ijiliv kirdi.

— Kөremise doktor, Zorzikni ajaqьп qьs-dьrқандьла, апа qajқьль volқandan qalajқа kirige vilmej turama,—dev stol tyvunde civinleni tutarқа kyrešiv ojnaj turқan masgeni, qojununa альв, ajaqьп doktornu көзыне tutdu.

Masgeni ajaqьп төрт ҫапына vugiv qarav, bir ҫez tajaqьп көkyregine trev тыңлав ajtdь:

— Ҫыregi, өвgesi иги işlejdi, ajaqьпь да тырнақсықь qovxan volmasa, ваҫха хатась ҫоқду.

Bajlav sala turқanlaj, Таҫсьпь işlerin ҫyrytgen veti-qutu ketiv eşikni qьjьгьп асьв сорду:

— Bek ullu işni ysynden kirige volluqmudu?

— Ne ullu işdi ol? Zorzik avruқan etedi, men voş tylme, artda kelirse!—dev ajaqь vajlanңan masgeni qojununa qьsханlaj terezеге вагьв, eslemej qaja qьjьгьна вагьв сыпыла qарақан adamca, артына турақлав, kiralmaj, eşikni qьjьгьндан qarav turқan işin ҫyrytgenne сорду:

— İşcile işlemej meni arvazьта nek vасьп-ңандьла?

Qujruқu сыппан itca, mukgur volқanlaj, yjge kiriv, eşik артында toxдав ajtdь:

— İşçile ne ese da vunt etiv vasyňnandyła, işlegenlege qaravcunu da taş taşyqan arbazqa salyb keliv, sana sölüşmeş keterik tylbyz dev vasyňv turadyła.

Aq veti civin av çavyşxanca çyrygylyv ajtdy:

— Meni qajar çykylylyla saqyqanpa syqarqa zamanym çoqdu, sen vilemise, meni Zorzikni qatından keterge madarım çoqdu. Bzyňa qajt da işigizge varqylyz de da vylajdan ar qorat, keterge unamasala, straznikleni tamadalary avcarny maňa saqy.

Doktorqa ajlanv:

— Bygynden qajqyly kyn kormegenme, Zorzik avrujdu, arbazqa vu çykylylyla vasyňnandyła, doktor, çyregimi basar bir darman icir,—dedi.

Doktor mijala kuvyrcegin qaza turqanlaj, zyňyrdav terezeni bir közy ualv, vojalqan polqa taş tyşdy. An çykylyly qorquv, Wera pec qalannany myjyşyne qyşylyv toxdad.

„Arbazqa vasyňnanla atxandyła“ dev kölyne keliv, acuv volqandan butlary qaltary, masgeni da kölyyuv balkonna syqylyv qaraqannda, atly straznikle işçileni tögereklerin alv, ala da ortada bir-biri usyne tyq vasyňv, „veri syqşyn, ajtyryqylyz vard“ dev daur ete tura edile.

Aq masgeni Taşçylyly ıesi qatynny qolunda kormegenle, bir—eki çaş işçi bir-birin tyrtuv kyldyle.

Semjon bir çassъ sьrt işcini imvaşьna miniv qьsьgьv ajtdь:

— Seni işge qaraqan adamlarьn vizge çetdir-megenleri qalmaqandь, endi qartlanь tyjув tevregendile. Bizni senden izlegenibiz ma bu itni mьndan qorat (eki straznik eki çanьn saqlav turqan çez vьsaqlьqа varmaqь vla kьrgyzdy), çalьvьz qarьnvьzqа çetmejdі, seni aq masgen kьrgen kynny vizni em ullu çal alqan işcibiz kьrmejdі...

Masgeni atь ajtylqanlaj, syek saqlaqan itleca, qarav turqan strazniklege balkondan qьsьgьv ajtdь:

— Men vьlanь gьryldaqlanlarьn eşitirge syj-mejme. vusaqlatdan vьlajdan qьsdaqьz!

Masgeni qojununa qьsханlaj ьzьna yjge taşajьv ketdi.

Atlanь auzlarь acьlv, qamci tauşla cьqа tevregenlej... işcileni kimini kьz tyvu kьvув, kimini vьrky cartlav, vaşь qanaj, xar kim vaşьn qьsdьgьrqa kyreşiv arbaz arivlandь...'

Temurqa eşegin suvnu bir çanьnda taşxa taqьv, kьpyrden Taşьcqa өtgeninde, artьnda bir vөlek atь gammojlarь vla, aq vet semiz tьşьgьv qojununda aq masgesi vla fajtonnu ara-sьna olturuv, anь allьnda da ullu vьsaqlarьna tajana imvaşlarь çьltьraqanla olturuv, ken-den dux ijisleri kele, çortuv Temurqanь qatь

bla ozdula. Alaqa qarajma dev, savьгьнь virunu taşxa iliniv, avьna qacar qojanca tögeregine qaraj, qalajqa kirirge vilmej oгамнь arasьndia öre syeliv turqanlaj, qatь bla bir kelbetli işci ozuv tevregenlej „toxda“ dev qolu bla көrgyze sordu:

— Men işlerge kelgenme, kimge varьqа kerekme, mьnda adam tanьmajma.

Orus sözleden ese көvysyn qolu bla көrgyze qaracaj til bla ajtdь:

Kelbetli işci Temurqa qolu bla çerni qazьv көrgyzeninden ajьqan volur edi, qartнь ne usyn kelgenin aьladь, çьль ьşara, qolundan tutuv, kontornu allьna eltiv: „Bylajqa var“ dev qolu bla көrgyzyv, vьjaqьnlaj ьşara-ьşara ketdi.

Kontornu eşigin acьv arь kirirge tevregenlej, bir çez tyjmeli allьn aльv, erinin cyjyryv, Temurqanь ajaqlarьn көrgyze, yjge çiverirge unamadь. Temurqa kelbetli işci tybev ьşarьv kesi adamьca aşьrqanьna vatьr voluv, eşyn uruş etiv kirirge murat etdi, alaj volqanьlqqa, çez tyjmeli eşikden vaşьn qaratьv sьzoьroqanьnda, ana uşaş ekevlen çetiv хьнь-xunu etiv, savьrlarьнь salamlarьn ullu vьsaqlarьнь qьjьrь bla tyrte „teş“ degen maqanalь qollarь bla көrgyzdyle.

Temurqa yjge qojmaqanlarьнь qajqьсь savьglada volqanьn ajьrьv:

— Oj qara kyn kelsin siz amanlañ yjgyzge, savьrla volmaj, ҫыг-ҫыг сугуqlарыm volsa, men sizge işlerge da kelmez edim,—dev val-сық ҫиқи volqan savьrlарып теғив, arvazda qojub, ҫalan ajaq kontorqa kirdi, ҫerni tyvunde kymuş qazarqa ҫараşьв ешikge сыоьв qараqапында, savьrlарь salqan ҫerinde ҫоq тура edile.

Ne eterge vilmej: „ҫalan ajaq qalajqa varajьm“ dev yjny bir ҫапына qараqапында, ҫez tyjmelileni ekisi qarьnларып tutub xax ete, biri savьrlапы тajaqqa сапсыьв, virunun da qolu bla tutxanlaj, аььв varььв ҫаqada otlaj turqan тоңuzлапы allарына atдь. Savьrladan elgeniv тоңuzla bir ҫапына qасханларында, ҫez tyjmelileni ycusy da qollarып bir birine urub kyldyle.

Temurqa savьrlарып тоңuzлапы allарындан qalaj аьрога vilmej, ҫalan ajaq oramda өрге syeliv turqanlaj, qoltuqunda qara өtmekcigi bla vьjaqь kelvetli işci көpyrden өтүв 'kele edi.

Qапына ҫетив, Temurqапы ҫalan ajaq өрге turub nek turqанып апыlajalmaj, Temurqаqа da ҫez tyjmelilege da qarav sordu:

— Qart ҫalan ajaq nek turady?

ҫez tyjmelile bir-birin tyrtуьв kylyb, тоңuzla otlaqan ҫаqапы көrgyzyb ajtdыла:

— Aziatь savьrlарь ijis etgenden тоңuzla da ҫijirgeniv qасадыла.

Ajtıxan sözlerin bir alamat naqırdaqa koryv cögelev tovuqların uruv kyldyle.

Temurqa kelvetli işcida alaqa qoşulub kyledi dev turqanlaj: „Vylaj tut“ dev qara ötmegin Temurqaqa veriv, çez tyjmelilege da qaşın-vaşın tyjuv, ne zatla ese da Temurqa ajırmaqan bir zatlañ ajta, vabuşladan sekiriv çaqraqa tyşuv, savırlañ alyv syqıv Temurqaqa verdi. Ol savırların kijinci ysyne öre turqanlaj turuv, qolundan tuta birgesine alyv ketdi. Ala közden taşajıqandan sorada, çez tyjmelileni kylgen tauşlar kele edi...

Kyv çarıqdan syqıv, suvuq ajaz ura, kymuş qazyıqan qaranı teşikge kirgenlerinde, „Ojulluq volur“ dev Temurqa artına turaqlady: alaj volqanlyqqa birgesine varqan Semjon qartıñ neden elgenenin eslev: „Qorqma, ojulluq tyldy“ dev arqavlañ korygyze, avına-syryne, qolundan tutxanlaj, kymuş qazyıqan çerge deri eltiv, işlej turqan işcile vıa şaqırej etdi; qalaj işlerigin korygyzuv işge çaraşdırdı.

Temurqa çerni tyvynde işlegen kesi kiviğ qartlañ da, çaş adamları da korygeninde, oju-luv basar degen qorquvu ketiv işge çaraşdı.

Temurqa veri keliv işcilege tybeginci, qaj-sıda volsun, orus adamıñ koryv volmaj edi, veri keliv işlev tevregenli bir zatıñ ajıralmaj köv saqış etedi: „İşcile artıqsızda Semjon,

keslerini birica көрүв, atan, anan etmezlik çumu-
şaqlықны etedile, kantorda turqan çez tyjmelile
va vьlaca volmaj itge qaraqanca qarajдыла. Вьла
da, ala da orusdula, dinleri, tilleri birdi, вьлаj
nek voladъ“ dev ajьralmaj көв дьgalas etiv
saqlыslana edi.

Semjonnu birgesine prazdnik kynlede işcile
çыjыльв sөleşgen çerlege vara, bir kesek tilge
yrenneninde, bir kyn ketiv vara Semjonnu vile-
ginden tutuv toxdatъв, auzu çetişdirmegenne
da qollarып қоşув sordu:

— Siz, işcile, artыqsъzda sen kesin, sora ol
kontorda turqanla da oruslulasъz, alaj volqan-
lyqqa siz aladan ese vaşxa adamlasъz, ala tyrt-
sele, ursala, siz meni kesigizge qьsasъz, ol alaj
nek voladъ?

Semjon, qartны ajtxaпына ысарыв, tençe кө-
гүв, belinden tutuv, kesine qьsa:

— Biz oruslula volqanlyqqa, biz işcile qol
qьjпывъz vla vaşыvъzны kecindireviz, ala va
vizni qapыvъzны iciv, qьjпывъzdan semiriv
turadыла.

Seni elinde Qьjamыt degen vaj veri malla
satarqa kelse, seni savыrlарып тоңuzлань allyна
atxanla anь төgeregine ne ajtadъ dev it kivik
ajlanadыла, Taşыпны işin çyrytgen, viz oruslula
volqanlyqqa, vizge qararqa tursunmajды, Qьja-
мыt kelse, anь qoltuqundan kiriv yjyne eltedi,

birgesine caqır icedi. Endi işcile kontorda tur-
qanlardan vaşxa volqanların aqıladırmı?—
dev ьşara, Temurqaqa qaradı.

Тьпылав турув, бир unutxan zatın esine tuşyr-
genca, veti çarьв, vaşьн kелtyрув ajtdь:

— Qaraqьвьз, көв zatн vilmej qaranь
vavqa kirgenca turavьз.

Semjondan, ketedi dev qorqqanca, qatь tut-
xanlaj varьq çerlerine ketiv tevredile...

ÇETINCI BAŞB

Kyn qьsьв turuv, bir—eki kynny çanur çav-
uv ajazьqanь yjleni vaşlarь көgergendi. Kim-
leden ese da afendige kelgen qozula analarьн-
dan zamansьз ajььloqanlarьна tansьq voluv,
calmandan vaşlarьн qaratьв maqьradьla. Kөв
volmaj bir nøgerleri kesilgen çerge varьв,
qanнь ijsgev, qujruqlarь qaltьraj ьzlarьна qaca-
dьla, daqьda bir-birin tyrte, calmanна keliv,
arь-veri ozqan adamlaqa qarav, „vizni voşla-
qьз“ degenca taralьв maqьradьla.

Eşek sьrtьndan otun çygy dьoьrdav arvaz-
qa ketgenlej, sьrtь тьncajqanьна quanьв qьş-
xьг umut etiv, yjny eşigine ajlanьв oqujdu.

Tijrede bir esgi yjny allьnda bir qart kişi
eteginde çuqlav turqan qolan kişdikni, eşik
qatь etilgenca cыcgyрув, elgendiriv ujatdь, хь-

mil soqur közlerin acarqa kyreşiv kynne ajla-
пъв заманъ билirge murat etiv qarajды. Ulanъ-
dan tuvqan  aŝcыq ojnarqa esine tuşuv, aqы-
тън tajaqын aldы. Qart tajaqын tavmaj t geregin
qarmajды.  aŝcыq, qart tajaqын izlej t rt  anъn
sermegenin k ryv, kyllыgyn tjalmaj, pыx-cыx
ete, yj artъna qacды.

Qыjamъt bla Abdul-Qadyr Muxammat-Amin-
ni yjunde, tereze  avuvlanъ ijiv, qozu etden
tojuv, tişlerin arъta, sыrtly şindiklege tajanъv
olturuv turqanlaj, tamaqыn arъta, alqъvurun
Qыjamъt vaŝladы:

— Abdul-Qadyr vizni elde  anъ adamды,
Muxammat-Amin biledi, vizni eliviz aman qыlq-
ly voluv, vizuluv tevregendi, onov etgenviz
da tot voluv turqan  yrekleni din iş bla bir
 anъrtыrqa kerekdi dev alajda toxdaqanvъz.
Endi sen vugece ne alamat ŝыjъхlyqыnъ da k r-
gyzyrge kerekse. Bizni eliviz qaranъ el volsa
da, igi ŝыjъхnъ vek syjedi. Bizni qolubuzdan
kelgen zat bla saņa voluŝurbuz, alaj'a' sen vil-
genini virda qaldыrma, meni senden tilegim
oldu. Sen vugece тыrafъ namazda  igit volsan,
Qaracajda seni atъn oq atыlqanlaj ajтыllyqды.
Da meni ajтыrъm oldu,—dev Abdul-Qadyrнъ
közyne qarav toxdady.

Közleri, kemirilgen qozu vaşxa cыraq varъv,
aŝqmaj, tişlerin arъta ajtdы:

— Men sizni eligiz көrmegenca ғы́ях во-
лурма, siz bilirge kereksiz, хаг bir işni etgen
адамнь қы́янь тавы́рға kerekdi, арты́сында
men sizni усун ғы́яхлы́қ етерге теvрегден
sora маңа ne узаты́рғызнь bilirge syjeme.

Bir қапына ролаға тыкыре, аузuna хурчунун-
дан сы́ғарғыв bir тuz ғыртнь атды.

Мухаммат-Амин көзуну қы́яғып Қы́ямьта
çетdirив айтды:

-- Ol zat усун sen қайқыль volма, viz seni
да дев quандығывыз.

Alaj ese, men quru sözge inanьvci adam
da tylme, alaj volsada siz ekigizni айтхан sözy-
gyzge inanайым, meni qol қы́яньть көvле ашав,
kesleri ты́ында қалыв, ва́ыть отха көв çolda
salqандыла, siz alaj етерге murat etsegiz, men
sizni elden қасыв keterca eterme. Endi маңа
çумуш етерге, men да, siz да inanған bir adam
kerekdi, kim vola ese да allaj bir адамнь тавы́в
inirge маңа çiverигиз,—дев орунундан qovdu.

Қы́ямьт afendige қарай айтды:

— Bizni aman çаşдан ы́шанцьль adam тавы́-
лы́қ tyldy, sen қалай көrese?

Allax, allax, Qandaurnu тавсақ, andan sora
bir adam да kerek tyldy. Endi zaman озув
varady, төгeregivizge қарав хазыр volуроға kerek-
viz,—дев тавхадан алы́в сары́хып ва́ына kijiv
tevredi.

Abdul-Qadyr ala tava qьпыr qarav, хьlikge ete ajtdь:

— Syrtylgen tazca, erinlerigiz çav çuqu-dan çытырай elge сьqсаqьз, сьъх ne qatь ky-reşse da, siz din tutxan adamlasьz dev kişini inandьralmaz. Kөremisiz, men auzuma acuvtaş tuz gьrtнь atьv aрь-beri ajlandьroqanьmda, auzum yc kynny aşamaj turqan adamca qurqacsьv qaldь, siz birda quruј ese da, xamxotlarьoьzнь aрь ьşьoьz.

Çanь etilgen saxtijan mesileri çьгыldaj, yjny bir myjuşyne vuruldu.

Essizliklerine çuncub:

— Çaşavlu vol, aqьl yretgenine,—dev çen-leri vla xamxotlarьn syrte сьqьv ketdile...

Bajьm kece тыrafь namazda, mezgitge көv adam vasьньv, allynda eki çav сьraqь vla Muxammат-Amin miхravнь vasxьсьna miniv, allyna vuqu volqan bir ullu kitabнь ally, avaz ajtadь:

— Çamaqatьvьz osal volqandь, allaxнь tutmaqandan adamlanь çyrekleri tot volub, elni icinde vaşсььq etgen aqьllь adamlanь ajtxan-larьn etmejdile, anь ycyn allax camlanьv, savan-larьvьzнь, vicenlerivizni qurutub varadь. Elde birevny mylkьne suqlanьanla көv volub tevre-gendile. Ma allaxнь kelamьnda alaj ajtadь: „Bir el afendileri, xaçileri, allax sajlaqan onьu

adamlarъ ajtxandan сьоѣв, kesleri syjgenni etiv namazqa çyrymej, oraza tutmaj, allaxнъ unutup tevregenlerinde, allax alaqa camlanъв, ellerine ьгхъ vара qan, анъ ьзъ вla гьввъ çavduqандь“.

Al tizginde olturqan bir qart, kerti çaqasъndan гьввъ kirgenca, uzalъв vojunun qaşъв çavorun qalaqlarън arъ-veri ьşьдъ. „...alajдъ mivarekle, allaxнъ çolun tutmaqannъ bu du-njada da işi qolaj vollar tyldy. Vьlaj qarav elivizde bir qaum adam gjaurla vla şox volub, iş çyrytuv tevregenin көгүв, ala amaltън savlaj elge allax bir camlanmasън dev men orazanъ allъnda eki çьjьrma kynny suav oraza tutub, orazadan veri da kece sajън taң atхьнсь namaz qъльв duva tilev turama. Bu ketgen kece namaz qъльв tajannanlaj көрген tyşlerime qarasam, meni tilegen duamъ allax eşitgen volur dev murat eteme. Bajьm kece fajqatvarnъ çanъ ajlanadъ, bir salavat salajьq.

Muadzinne çavсыraqlanъ çuqlatдьгьв, lampalanъ enişge vurub qaranъ etdiriv, vaşън eki çanъна atъв salavat salъв tevredi.

Qaranъ mezigitde çьjьlqan xalq vaşlarън eki çanъна atъв salavat sala turqanlaj, mezigitni arasъndan bir çaşil çanъan zat adamlanъ vaşlarъндan salънъв „allah, allax“ dev qъсыгьв tevredi.

Qarav çaşil çanнань көргенlej, namazqa kelgenleni bir qaumu qorqub, eşikge qasar qaj-
qьль volub tevredi, bir qaumu da zikir etgen-
lerin toxdatьв, seirge qarav turqanlaj, afendi
qьсьгдь:

— Muxammat fajqamvarнь qavьгьндan
şьjьx kelgendi, salavat etigiz!—dev vьjaqь zi-
kirni kesi alcьльq etiv vaşladь.

Adamla qьсьга-qьсьга onsuz volub toxdav
qaraqanlarьnda, lampala çarьq çana, afendi da,
issilegen atca, vaşьп eki çanьna ata, qatьnda aq
sarьxь, çaşil avasь vla bir adam qara saqalьn
sьlaj, ørge syeliv tura edi.

Afendini qulaqьna: „Kөvdy silkinnenin, vo-
junçigini sьндьраса“ dev şьвьrdaj, çanь kelgen
çaşil avаль çamaqatxa ajlanьв ajtdь:

— Muvarekle, bir dua etejik! Ullu allaxнь
vujruqь vla (alaj ajtxanlaj eki qolun ørge çajьв,
kөzlerin көkge araltdь) men vьgьyn inirde Me-
dinada aşxam namaz qьльв, sizge izin berirge
keleme. Bygece tьrafь namazнь ozdurmaqьz da
etigiz, men vьlajdan cьqqanlaj, ьзьта qajtьв
fajqamvarнь (vaşьп ørge tutub salavat sala)
qavьгьna zijaratxa varьв qajьтьгьqьta, sizni ara-
qьzda allax syjgen bir muvarek adam vardь,
ol da meni çөnerim vollarqьdu.

Çaşil avasь çel ete, vasxьcdan tyşьv, al safнь
qьjьгьnda көzlerin çьтub vaşьп arь-beri silke

turqan Qandaurnu qolundan tutub: „Тырафь қылдыр“ dedi, sora afendi tava мыңсақларын silkiv, Qandaurnu syjregenlej meзgitden сықыв ketdi.

Em artda safda Axmat Bijnөгerni qabyр-қасындan тыртыв:

— Medinaqa deri шыьхны ызындan çorta-рық ese, çajraq Qandaurnu talaқы тurluқdu,— dev kullygyn тыjalмај cevgen çenin auzuna қысды.

Abdul-Qadyр Qandaur bla meзgitden сық-қанлај, артындan тырте варыв мујушыны таşасына çetgenlej, Qandaurnu хатхотuna çumдuruқun tutub ајтды:

— „Аллахны syjgen“ tuары! Men sana nenca çolda ајтхан edim. Men „allah, allah“ dev eki kere ајтханлајыма çivni вошлақаның тохта-тыв meni өрге тартыв сықар dev seni ешек қулақларындan tutub сыьрма çolda ајтхан edimda. Bygece seni амалтын бир қартны војунçigin сы-қарыра azdan қалқанма. Бу çoldan sora ылај etgeniң volsa, seni бирgeme „fajоatварны қавығына“ eltgen оқай esen, tavаның верив та бу қархақдан атарма—dev syjrej варыв meзgitni алында mijik хунаң көргызды.

— Bar endi, ertenbla men хапар verginci yjden еşikге сықта,—dev Muxammat-Aminni yjy tava ајланыв ketdi.

Kece igi ketiv, adamlar namazdan сыраран-
ларында, бир велек қарт Қыямьтнь төгерегине
васынь, көзүв-көзүв қолун тутув айтдыла:

— Bizni balalarъвъзқа да seni balara ver-
gen allax versin, ne zamanda da rьsxъ toxda-
qan bir adam edin, „çavqan kөлge çavady“
dejdi, tejri eşiği асыланса, шыьх kelgenlej, seni
çашынь qolundan тутув ziyaratxa алыв ketdi.

Qajsъ da vilgenica sөleşe, Qыямьтнь уйуне
derici ашыгъв, хар kim уйу тава бурулув ketdi.

Axmat, Qasъm, Bijnöger, Batal Toqalнь
уйуну алына çetiv, сасыльв keterge көллири var-
maj, шыьхнь usynden sөзну vaşladьla. Alqь-
vurun qalqan zamandaca хыликге ete Axmat
vaşladь:

— Ol шыьх degenleri qara saqal Qasъmнь
qaşxa alaşasъndan çyryk volur ansъ, fajqamvar-
нь qavyъ uzaqda харагъ vardь, vygece ert-
denblaqa deri Qandaurnu da syjrej агъ varъв
kelallьq volmaz edi. Qasъmнь imvaşьsъna taja-
na Bijnöger:

— Eki çыль мен Qыямьtlada calqъ tut-
хан edim da, Qandaurnu шыьхха uşaqan çerin
kөrmegenme, ань шыьх birgesine алыв ketgenin
virda аьралmajma. Bizni Toqalнь eltse da bir
işge uşaj edi,—dev kylyv, Toqalнь qavyroşasъn-
dan tyrtidy.

Bijnögerňi хыликге etgeni çанына tijiv, Toqal:

— Meni eltse da virda seir volma, men siznica allaxъmъ, adamъmъ tanъmaj ajlanmajma, kesim teli esem da, men ullula ajtxannъ etiv turama,—dev kőncegin tarta, aladan bir anъna ajъыldъ.

Bijnöger vygece Toqalъnъ sőzly volqanъna seirsiniв:

— Ajhaj, sen'a xariv, Qъjamъtnъ ajaqçolun çuvarqa tavsaң, sana andan ullu igilik qajda. Eşikge cъqsa, ыъndan qumqanъn da çyryte tur, vygece çaşъ da şъjъx volqandъ, saңada andan bir çuq çeter, var, eşikge cъqarqa seni saqlav turadъ,—dev Qъjamъtnъ yjyn kőrgyzdy.

Qasъm vusaqatxa derici tьnylav turuv, tőzalъmaj Toqalъnъ ыъndan qъcъrdъ:

— Ol yjyne ot tyşgen kece çaqraqa eltiv vojunçigine az qaqъv qojoqanma, endi mъndan köv ozsaң mъjъqlъ anaң tanъmazca eterme, andan ese auzunu tьja var, sen Qъjamъtnъ it tегenesini qatъnda çatxan egetise.

Toqal tava çumduruqlarъn qъsa tevredi, alaj volqanъlъqqa nögerleri tutuv çivermedile. Qalqanla, xar kim kölyne kelgenni ajъv voşaqanъnda, Batal ortaqa cъqa ajtdъ:

— Toqalъnъ xalisin vile turqanlaj, virgevizge qoşavъz da tevrejbiz, ol'a vizden eşitgenin, bazar vetin almaşdъrmaj, savъv, vetsiniв Qъjamъtxa ajъv turadъ.

Qasymny acuvlannanby igi ketiv voşalmaj:
— Kim taqady any birgesine? Qart qojoqamant vaşy çavşxanca, kişi any saqyrmaqanlaj qoşulady da tevrejdi. Atasyny aman közyne usurajym birda ajamasyn da tavxanyn ajtsyn, alaj'a ikinci qolqa tyşse, men any bitin ezermey,—dev tişlerin syqyrdata, kesi allyna çumduyuqlaryn qaty qysyv toxdata.

Bijnöger eki qucaqy vla nögerlerin çovvuyete şyvyrdata:

— Şyjxny xarary ertden syqar, çyrygyz, endi sacylajyq „yju volqan yjune, yju volmaqan vaşy tyvune“—dev gitçe zamanda ajtyvcularyn naqyrda ete ajtyv, qaumu da yjleri tava viruluv ketdile.

SEGIZINCI BAŞ

Symyta otun çana keliv çiltin cartlav Temurqanby avuna tyşyv elgendirdi. Eri kelgenne quanby, Molexan yj tyvunde urcuqca ajlanby, sautlanby dnyrdatby, qonaqlaryna aşaryq xazyrlarqa kyreşedi. Otxa cojun asxanlaj Temurqa keltirgen qara ötmekni çartyşyn saxanda tuvray, kesek kesegin aqac tavaqqa salby, xotasy vla vaşyn çava, tijrede kesi kiviç çaryl xonşularyna ötmekden xonşuluq eltedi.

Semjon Temurqa nəgerini qarəvsuz çasaqap-
нып көзу вля көгүв, қызыв-қызыв zilka tytyn-
den tartьв, мьдах volub, ваşьп enişge tutxanlaj,
қысхас вля kylde suratla saladь.

Temurqa xoşkeldige kelgen хонşularына ви-
rulub, хараны çassь keltiredi:

— Men ne көв çerde turqan esem da, ma
vu qatьmda olturqan orus çaşdan igi adamqa
tyvemegenme, ol maңa Taşьda atam, anam et-
mezlik çumuşaqlyqнь etgendi. Ань dini vizden
ваşха volqanlyqqa, Qьjамьт kivik muslimanla
ань сuruq oltаньна qurman volsunla. Siz orus
варьсьда virdi dev alaj umut etmegiz, men anda
kontorda turqan bir qaumnu көрдym, bir ваş-
халарь çoqdu, tamam Qьjамьтнь vurunundan tys-
gen kivik хар bir işleri, қыьqlарь шаşmaj uşajдыла.
Ol qaumnu qatьndan ketiv işlegen adamlаqа qа-
тыşсан, воjunундан bir aur çykny атыв тыңсајqан
kivik volasa. Sөzleri da, işleri da bir-birine tajan-
саq volqanlaj, viri-birin tutub turadyла. Alqьп
men kartuzlu adam көрsem, gjaurnu alasь, qarasь
çoqdu dev qaraj edim, endi va kesim varьв
iclerinde turqanьmda, qalaj ullu çаныльв турqа-
пньт таьqанма. Alajda men bir kesek tur-
qanma, ol kesek zamань icinde ma vu çaş
ваşха adamlyqьндan sorada, meni көzymy ас-
хань саqlь çasaqan өmyryvuzge билсек çарль
qaum вьlaj aman kynne çetiv turmaz edik. İş-

cile viznica tyldyle, vajla vizni birivizni usyne miniv turqanlyqqa qalqanla çallav ketgen volmasa, nøgerlerin birigiv qyjnylyqdan alyrqa voluşmajdyla, içcilede alaj tyldy; birine zor çetgenlej, varьsьda birigiv savadyla. Çanymla viz da alaj volurqa kerekviz,—dev orus tilge yrennenin xonşularьna vildire, veri vuruluv Semjon-na ne ese da vir zatlanь ajtdь.

— Men, qart adam, kørgenimi ondan birin da çarmalajalmaqanma, bu sizni bla vir—eki søleşirge syjedi,—dev kesin tьlmacxa xazьrlav toxdadь.

Semjon til vilmegenine vuşuv ete, vaşladь:

— Kølyme kelgen zatlanь sizni tiligiz bla kesim çetdiriv ajtalmaqanьma çyregim qyjnaladь, alaj volsada sizni elligiz Temurqa ajtyrqa kyreşir. Siz, tavlula, eki çykny køltyresiz: biri—kesigizni vijlerigiz, vajlarьqьz, ekincisi—orus patcahьq usygyzge miniv, sizni qaraпьlyqda taşпь tuvune qьsdьгьv turadyla. Men ajtyrьq køv zatlanь siz busaqatda ajьrallyq tylsyz, alaj volqanlyqqa siz anь køv turmaj ajьгьrsьz. Biz, çarь, işlegen xalq, oruslu, qaracajь dev ajьrtmaj, bir-birivizge qavьrqaavьzпь verirge kerekviz. Qaracajьla varьsьda vir volmaqanca oruslula da varьsьda vir tyldyle. Sizni vajlarьqьz sizni çekgenca, viznikile da vizni çegiv, kyp sajьп qanьvьzпь iciv turadyla. Orus, qaracaj ajьrtmaj içcile,

qъjnaloqanla birigiv silkinsek, varъvъznъda çavuvuz vajlanъ, ala ajtxanda çyrygen patcaхlъqnъ ysyvuzden atъv, kesi qolubuz vla kesibizge çarъq çaşav işlerikviz. Vьlaj qarasaң, anъ siz menden igi vilesiz, sizde bir vөlek adamda voloqan çer, mal, rъsxъ vytev elde çoqdu. Ol varъsъda sizni qoluquz vla, sizni qъjъnъqъznъ aşav çъjъloqandъ. İşcile, çarlъla birigiv өmyrden veri vojunubuznu vasъv solutmaj turoqan vojunsxanъ atajъq,—dev asъrъ vek qъzvъ ketgenin eslev ьşara, Temurqaqa „asъrъ көv ajtdъm, alaj bolsada көcyr, men da voluşurma“ dev toxdadъ.

„Eçigi-ystyny“ vla aърmasala da, vьlajqa çъjъloqanla Semjon ajtxan zatnъ maqanasъn aңlav, Temurqa көcyryrge tevregeninde, anъ auzuna çava, Bijnөger sordu:

— Men aңyloqan vla, ol ajtxan zatlarъn varъsъnda vek tyz ajtadъ, alaj bolsada ol ajtxanca, virevny malъn aloqan gynax volmazmъ? Bizde afendile tajmaj avaz ajtsala, anъ ajtxanlaj turadъla.

Qasъm artда olturub turoqanlaj, veri qovub:

— Kereksiz zatnъ sorqandan ne maqana vardъ, seni dinini, tilini vilmegen adam gynaxnъ, suavnъ qajdan viledi? Andan ese ma vu prustoplannъ, starşinalannъ artlarъn eter madar var ese, anъ sorurqa kerekdi. Sor, marça, Temurqa! —dev olturdu.

Nögerleri sorqanъ Temurqa auzuna qolarъn da qoşuv Semjonna көcyre turqanlaj Axmat, kesi-kesine sөleşgenca, onunundan qovmaqanlaj ajtdъ:

— Bytev anъ ajtxanъna men qol salъv tox-dajma, meni ajaqçol qazarqa bir eli çerim çoqdu, Qъjamytnъ çer çava malъndan sorada, elni savanlarъnъ çartъsъ anъqъdъ. Auzubuznu acъv qarav turmaj, çer, suv teң volquncu kyreşirge kerekdi.

Ol alaj ajtxanlaj, Toqal төgeregine qaraj ajtdъ:

— Oң çanъnъ ajlandъr da bir var, sana Qъjamyt çerin verse көrmезmise, çaramaqan sөzleni ajtxandan ne sebev vardъ?

Batal Toqalqa qъjыqъna qaraj:

— Toqal xariv Qъjamytnъ çerin sъjыqan oqaj esen, çaratъv alsa, esgi çarъ tonun da berlikdi. „Telige çol voş, ajranъa suv qoş“ dev seni kiviklege ajtadyla. Bъlajda gъr-gъr ete turmada var, Qъjamytnъ qatъnъ otun çardъrъrqa saqlav turady; çenil varmasan, tepsi tyvden quru qalъrsa,—dev qolu vla eşikni көrgyzdy.

Tynene da Qasъm Toqalqa tiş qъsъv qalqan edi da, anъ usynden sөz qozqalqanъnda, tözalmaj:

— Şъjъx Qandaur kele volur, var allyna qara!—dev çarqalaqa avъndъra, qavъrқasъndan tyrtty.

„Şыжых Qandaur“ dev eşitgeninde, Temurqa Semjon bla sөleşgenin wөlyz:

— Ol qan icgen ғылан qacan шыжых vol-qandy?—dev sordu.

Bijnöger qalqanladan alqa ысарыw ajtdь:

— Qandaur ullu, allaxxa çараqan adam vol-qandy, тырафь namazda izin berirge Medinadan kelgenme dev bir qara saqallь adam namaz ete turqanlaj, çaşıl çаныw, waşьwьz bla bir—eki da ucub Qandaurnu fajqamwарнь qавьгына elteme dev qolundan tutxanlaj meзgitden сыqьw ketgendi.

Bijnöger sөleşe turqanlaj, Ibrahim wojununda geten artmaqсыqlарь bla aqьrtьn kirdi, artlarьnda olturub тыңлав turdu, sora Bijnöger sөzyp woşaqanlaj, sekiriv qobuv, qolunada eki сыннан qаврасьqnь çumuv, көzleri çana ajtdь:

— Qandaur шыжых volqan ese, ғылан vollar kimdi? Çarль Xamidni cegetde sojub ketiv, мында шыжых volамь aylanady?

Allьndan waşлав Xamidni qalaj өltyryv ketgenin ajtvь:—Ma bu da Xamidni qan çuqu volqan сыwьzqьсыды,—dev сыннан qаврасьqlаны atасына uzatьw, çылаqанын тыjalmaj vilek aqаснь artьна qасды.

Çыjьloqan adamlаны wetleri otxa suv qujqanса voluv tyrlendile. Çaşсыqnь çылав qасханьн көгүv, qajqьль voluv, Semjon Temurqaqa—ne volqandy?—dev sordu.

Qart Temurqa Qandaurnu kesine çetdirgen qıjınlıqlarǵ da esine tuşuv, çılamuqlarǵ tögyle, sınıp qavracıqlada qan tamıqalanı kergyzyv, ne volıqanı aıtıxanıda, Semjon, sekiriv öрге qovıv, vaş enişge qarav turıqan adamlarǵa ajlanıv aıtdı:

— Bajla yrennenlerica, endida bir çarınlı çegiv turıv, qojnu kesgenca kesdile, anı alaj qojarǵa amal çoqdu. Birigiv, suv qovıv urıqanca, urıv uatırǵa kerekdi...

Semjon sözynu artına çetginci, Molehan guzava kiriv:

— Dunja zikir etiv, şıjıxnlı allına varavız dev, gitçe ullu da qıjulıv varadıla,—dev xarar veriv şıntagı çavluqun vaşna qısa, eşikge sıqıv tevregenlej, kóz saqlav turıv, Toqal yjden çallav ketdi.

Temurqa nögerleri vla arvazarǵa sıqıv qararqanıda, Muxammat-Amin vla Qıjamıt allırlıda, adamlar tul tubanca vaşnlıv „allah, allax“ dev zikir ajta, vicenlikle tava ketiv vara edile.

„Alınanıtı etgendi vizni elıvız, vıaj nek etiv ajlanadıla?“ dev kesi-kesine sölşe, Semjonna ajlanıv:

— „Sen şıjıxna“ qararǵa syje esen, vu usun vla varırǵa çararǵı tyldı, çaşlanı birini kijimin kij. Bijnöger, mınna bir usyne qavlarǵı keltir marça!—dev Semjonnu qolundan tuta, yjge kirdile

TOQUZUNCU BAŞB

Otovda Abdul-Qadır bir çapında oturub qatara çavub çajıloqan stolqa qavlanıv, Muxammat-Amin da varmaqların sıaj, kəzyv-kəzyv vasıv sıqırdatadı. Qıjamyt, qavdan saqalın bir qolu vla sıaj, gulocuna tajana, tamaqlın ağıta, Abdul-Qadıroqa qarav:

— Başlaqlarıña bir səzüm çoqdu, alaj endida din çapından bir—eki çaravlu zat kərgyzyrge kerekse,—dev tıjıqlarına ışardı.

Şindikni dıqırdata qovub, bir mıjışden bir mıjışge çyryj, allına qaraqanlaj, Abdul-Qadır ajtdı:

— Siz mana dinni vetin sıqarmaj qojadı dev asıgı qorqmaqız, alaj'a seni çasıñ ol bir kece tırafı namazdaca, men ajtxan zatlanı „tol-tura“ tursa, kesigiz bilgenden, men qanatsız şıjıxta, kimni volsada belin avruturqa volurta. Sen atasısa, çasıña kesiligin vla bir sölüş, ansı ol bir kesek tiri volmasa, men anı „allah syjgen adamladan“ sıqarlıqta.

Mezgitde etivcysyca, kəzlerin syze, Muxammat-Amin sözge qoşuldu.

— Kerti ajtası, xar bir işde da, artıqsızda dinni çolunda, tavlıq kerekdi. Çahil adamlıqa bir cıjsil zatın esletsen, ikinci alanı inandırgıqa bek qıjındı. Abdul-Qadır kerti ajtadı, Qan-

daur bir kesek xomux volqandь, alaj bolsada çaşdь, yrenir. Abdul-Qadьr! sen da şьjьx anan-dan tuvqanlaj volub qalmaqansa,—dev eki nøgerine көzyv qaraj, kesin ьşartьroja kyreşdi.

Afendi sөleşgen zamanda, Abdul-Qadьr öрге-enişge vara, çanvarнь көрген uvcuca, terezege qavlaпьv qarav turdu, sora bir qolu bla Muxam-mat-Amiпni qavьrçasьndan tyrtuv saqьrdь.

— Ol ozub varqan „mөlek“ kimnikidi!?—dev suv aьrqa varqan bir uzun, aq vet, qara qaş qьznь көrgyzdy.

Abdul-Qadьrqa көzlerin ьşarta, ne murat bla sorqanьv biliv:

— Kөv volmaj atasь teli avruvdan өlgen өksyz qьzdь. Şьjьx çumuşaq qavьпнь тапьqanьna men şaqatьlьq eteme,—dev erkeletiv im-vaşьndan qaqdь.

Afendini naqьrda etgenin çaratmaj, qьz көz-den taşajqanьnda, terezeden veri aьrьla, ma-пьlajьv çьjьгьv ajtdь:

— Afendileden sora igini тапьqan çoqdu devmi turasa?

Qьjamьt gulocuna tajanьv, saqьş etiv turub, sөzny vaşxa çanьna vururqa syjyv:

— Meni төgeregimde çaşaqan uşxuvursuz-lanьv bu art көzyvden veri qььqlarьv qolaj көr-mejme, vьlaqa adam aslam çьjьloqan zamanda, çer-ni, mylkny usьnden quranda volqan çaravlu sөz-

leden bir—eki sözny ajtǝv qorquturqa kerekdi, ansǝ ala, qǝş ac vǝryleca, kiri volqan adamlaqa tişlerin caqǝra, savarqa hazǝr volub ajlanadıla. Bir kyn Toqaloqa tyvegen edim da, ol ajtxanna tǝnylasam, qulaqlarǝm şǝzıldaıdıla. Ala da keslerine bir orus „şǝjǝx“ tavxandıla, ol sizni xorlamaqa edi,—dev ekisine da kǝzyv qaradı.

— Men avaz ajtǝrqa alaj cemer tylme, men dinni tyrly işlerin kǝrgyzyv, adamlanǝ çyreklerin çumuşaq eteme. Men qǝzǝrqa zamanada, Muxammat-Amin, igi temircica, çaraşǝrǝv temirni çazarqa kerekdi, afendi adam tylmydy, sǝz tavarǝqdǝ, ne tavxanǝn da ajtsǝn!

Sizni tǝşǝrvlarǝqǝz biraz dinden artxa qalqan xalqǝda, alaqa bir kesek izin verilmese, allaxǝn unutuv qojarǝqdǝda, vygynden arǝ qonaqvajla razǝ vola esele, sizge işlegenimi toxdatmaj, ol çanǝ vla da kyreşirikme.

Erkinlik bergenlerin bildiriv, sǝleşmej, bir-birlerine qaraj, vaşlarǝn silkdile. Xar kimni ajtǝrǝq sǝzleri tausulub, keterge tevrev turoqanlaj, art eşikni asǝv, Qandaur yjge kirdi, vocxasǝ tas volqanca, vaşǝn enişge tutxanlaj, tǝgeregine qaraj, xurçunundan bir qaqtǝ cǝrmaıqannǝ cǝqarǝv, Abdul-Qadǝrqa ajlanǝv:

— Elde men kirmegen çer qalmajajlandǝm, vıladan sora tavmajma,—dev qaqtǝ cǝrmaıqannǝ uzatǝ.

Авдур-Қадур, хатхотун турқузуб, нөгөр-
лерине ајлана:

— Ертденвлдан вери ајланадур, мұндан сора
кыкырт ваşлы сернек тавмај келеди. Сиз мені да,
кесигизни да ветигиз сұқарып сује есегиз, мен
излеген кереклені таварқа керексиз, не аламан
„şыжх“ болсам да, қуру қолум вла қуқ етал-
мазман,—деу бир век унутхан зат есіне туş-
генца, веті қарыу, Қандаурну билегинден тутуб
ајтдур:

— Бусақатда, сен мал көз адам, ахсань
ајамая бир авадан дур şысань ал, ма бу сер-
неклені да хурқунуца сал, выгун иңирде адам
ајақлы тыннанлај, ол қара қаш қызы болқан қартлы
қавығына варыу, ем алақывурун дур şысань тау-
сулоқунсу қуј, екінсі мен берген сернеклені
ваşларын қолуца сұдырыу, узунуца меzeitде
мені усуме қарқарылыца қавығыа қарқ. Унутуб
қојман, ызына қайтырыа тедресен, қолларың тор-
рақ вла ышы,—деу афенді вла Қыяматха ајлань
ајтдур:

— Аңылав қалықыз, тамвлдан ваşлав қара
қаш қызылы атасың қавығы нур қанарықды. Ипан-
мақанна афенді ертденде қанақат вла дуақа
варса, дур іјис етгенін қандетден келеди деу
аңылатырыа билікди. Аңыладықызмы? Авдур-Қадур
алај нела болсун деген воş şыжх болмақарың
көресиз!—деу қолларың урув кылды, сора сеир-

siniv auzlağın aсьв turqan nөgerlerin qojub, çañil avasın qavlaј eşikge сьқа tevrev, eşik usynden Qandaurqa ajlanьв ajtdь:

— Auzıңa сivınle qonadıла, ағ çав, qavaqса асьв turma da! Sen tambla fajоqamvarнь qavь-ğына varьв kellikse, aq ava etdiriv hazьr vo!,— dev eşikleni qatь etiv ketdi.

Ol ketiv, ajaq tauşlağ kelgeni toxdaqanьnda, Qьjамьт Muxамmat-Aminne qьсыла ajtdь:

— Bu hazıpanь qajda tavxan edin? kyn saјьн tyrlыden-tyrlыsyn сьқара keledi.

— Mıvarek! Men tavmaqanьн kim tavа-ğьqдь? İcinde qaloqan söz volsun, bir zatьnda da хата çoqdu, alaj'a qatьна çuvuq oltursa, хurçunlağьна saq vo!,—dev kyle-kyle bir-birle-rine qьсыloqanlaј yjden сьқавьв ketdile.

ONUNCU BAŞ

Allağьnada şьjьx çañil avasь çel ete, anь on çanьnda Qьjамьт zuvuq volmaqanlaј vөry tonun kijiv, gulocun vilegine ilindiriv, тьпсаq tarta, anь ьзьndan da Toqal qatара kyjyzny kөltуryv, sol çanьnda afendi çañь sarьxь kыnde çьltьraj, andan arlaqda da Bijmurza, orundan çañь qov-xanьна veti aqarьв keledile, murtazaqlanь vıgı da ьзьndan Bijmurzanь ulla vьсаqьн kөltуrgen-leј aladan artxa qalama dev qorquv teң varьğqa kyreşiv keledi.

Şыях алһып ваһлав, қалқанла зикирни көльтүредиле. Тоқал зикир айтханьты Қыямьт көрсүн дев кыжзны көльтүргенлей, туврасьна варьв, қанна қьсьрқан туарса, аузун керив қьсьгьв, зикир айтърқа кыреһеди. Қыямьт Тоқалнь алқа озқаньн оу-сунмај, көзүн, қаһьн тујув, ьзьна қьсдадь.

Muadzin, халққа ораза асылқаньн вилдире: „Вайрам намазқа қьсьльқьз“ дев ваһьн еки қаньна атьв, татақьн ајатај, салах тартадь.

Алқа варқанлань ьзларьндан қалқан халқ да васьпьв, ullan çolnu vicenlikle tava varadyla. Savijle, şыях kim volqanьn bilirge syjuv, ullulanь ajaqlarьna сыгмала, алқа озув кетив, ьзларьна şыях тава қарав арларьна қасадьла. Bir völek qatьn, qavxaq vaşьna vaşьпьв, çavluqlarьvla vetlerin çava, şыяхха çiti-çiti qarajдыла. Namazқа varqanla tuvralarьндан озқанлағьнда, usyne oqala tigilgen тььн tonlu qatьn nөgerlerine viruluv ajtdь:

— Igisaqan anьsa voluv qalyr edi, vetine nyr төгылгенлей турадь. Ol allax syjgen adamнь elge kelgeni vizni vir nasьvьvьz volur edi. Özyvy çытърқан vir alaқыtaj sevgenli qatьn хамхотун vir қаньна viruv ajtdь:

— Ne zat ese da men anь qьzlaqa çiti qaraqanьn asьgь syjmejme. Bir kyn Fajruz ozuv varqanlaj, anь ana qaraqanьna aşav qojady dev tura edim.

Ты́һн тонлу қатын аһь алај ајтханьһн ушатмај:

— Ket-ket аһь, насъвьһ алај bolsun, seni Fajruzun ucyn өле volur! Ol din tutxan, allaxxa çuvuq adamнь esine allaj kir zatla kelmejdile. Ol meni yjymde turqanль nellaj bir voladь, тьһьһьвоја qarajalmaj, veti qьzara turadь. Ma aһь duasь amaltьһ Qandaur һьjьx volub ajlanadь. Bygyn Qandaur fajqatvarнь qavьһһna varьv kellikdi, ol kelgenlej uzajmaj fajqatvarнь çanь da çamaqatxa salamlaһьһoja kellikdi.

Алақьтај севгенли қатын бир çаньһда kesica ysleri aman нөгерlerine көз qьsa:

— Qajnajsa, seni erin afendidi. Siz vilme-genni kim villikdi? Qandaur da „һьjьx“ volqan ese, „kөkge ucmazlyq“ adam çoqdu. Keligiz, ketejik,—dev нөгерleri vla аjьһьльv ketdi...

Biceni eki kere calьһьv çaһь aһьһьһn urqan bicenlikde çamaqat olturub, afendini avazьһna тьһьһajdь. Һьjьx al safнь ortasьһnda „allah, allax“ dev vaһьһn eki çanьһna atadь. Xunань тьһьһнда uca kirgen qazanlada qurmanльqla vişedile. Namazoja olturqan çerden arlaqda, gөvelekgе qonnanca, vaj yjleden kelgen хьсьһnla vaһьһarь aq çançavluqla vla çavьльv aqara çatadьla.

Bijmurza, qarьvun көrgyzyrge keltirgenca, ullu вьсаqlarь vla murtazaqlarьһн қатына çьjьv bir qьjьrda olturadь. Em artlarьһnda qollarьһn аһь-veri qьһьr ete, Temurqa afendini ајтханьһн

Semjonna ajtaroğa kyreşedi. Ajta keliv, qolu vla kergyzgeni xajyr volmaj, ajtxanyn Semjon anь-lamasa, acuvdan uzalьv kьrdьknь çulqady. Anь-lataroğa syjuv, qalaj eterge vilmej, bir çanьna qaraqanьnda, Toqal qatьndan qovuv, aqьrtьn adamlanь qьjьrlarь vla Bijmurza taва ketdi. Toqalнь ьsdьmlav ajlannanьn syjmedi, alaj vol-sada qatьnda çaşladan adam kormeж, Semjonnu kesin qojuv keterge madarь volmaj, Toqalнь qajoьsьn koryrge çuq etalmaj qojdu.

Afendi, qollarьn çajьv, vaşьn oьrge tuta, koxlerin enişge qaratьv ajtdь:

— Ma vu icivizge Mekkadan, Medinadan kelgen şьjьxnь quatьndan vьgyn vizge salamlaşьroğa fajqatvarнь çanь kellikdi. Icigizde oьsgen bir çaş, Qandaur тивarek, şьjьxdan aңa izin çetiv, nasьvlь voluv, vьgyn şьjьxnь vujruqьn vla fajqatvarнь qavьrьna zijaratxa ketiv, vusa-qatda keledi dev allьna qarav turavьz. Mual volmaj, qatь zikir etigiz,—dev keliv Abdul-Qadьrнь qatьna cögeledi.

Abdul-Qadьr kesin qaltьratьv, imvaşlarьn silkindiriv, qьsьrьv zikir etiv tevredi. Çamaqat eki çanьna koxьv çajqalьv, zikirge qьzьv tur-qanlaj, toveni artьndan cьoьv bir aq kijgen adam, ьzьndan da savijle tiziliv „allah, allax“ dev zikir ajta, çortuv keliv Abdul-Qadьrнь allьna çьoьldь.

Aq kijgen adam Qandaur volqanyn tanьv, çamaqat seirsiniв ol çьqьlqan çerge vasьnvьv tevredi. alaj volqanьlqqa Bijmurza mьrtazaqlarь vla төgerekge savьv, xar kimni alqьn olturoqan çerine çьjdь.

Şьjьx zikir etgenin toxdatmaj, ijiliv, çьqьlvьv turoqan Qandaurnu qulaqьna şьvьrdadь:

— Çyn maşokca төңerev turma da, көvdy endi өрге qov da zikirge qoşul.

Çamaqat тыпс volqanьnda, Abdul-Qadьr sekiriv qovuv, qollarьn çaja, alqа сьqьv, vaşьn eki çanьna ata „assalam alejkum“ dev yc kere xavanь qucaqladь.

— Fajqamvarьn çanь ketginci vaşьqьznь enişge tutuv salavat salьqьz,—dev veri vuruluv kesi eki qolun allьna uzatxanlaj, at tutarqа savxan gөzetcica, төbege deri savьv ьzьla qajtvь vьjaqь orununa olturuv, qaltьrav zikir etiv vaşladь.

Çьjьlqan çamaqat „fajqamvarьn çanьn көr-mej“ quru qalqanlarьn uşatmadь, alaj volqanьlqqa çuq ajtьrqa madar tavmaj zikir etgen mual boldu.

Al safda olturoqanladan qalqanla zikir etgenlerin toxdatьv, qurmanьqla taва keter qajqьlvь vola tevregenlerinde, Bijmurza qьsьla varьv, afendini qulaqьna şьvьrdadь.

Tiri-tiri atlaj alqа сьqьv, afendi sөleşiv vaşladь.

— Biz xarıble sizni gynaxlarıqızнь keteriv, tot vasxan çyreklerigizni acavъz dev namaz ete vaşъvъzнь teşiv ajlanıan zamanda, sizni bir qaumuqız, kesine musliman atav, orus gjaurlanъ bu sьjъь kynygyzde icigizge keltiriv turadъla. Icigizde allaj kjafьrlъq volmasa, fajqamvarнь çanъ sizge korynnyk edi—dev şьjъx vek ullu mьdax volub turadъ. Ol artъqъzqъ keliv olturqan gjaurnu da, anъ veri alyv kelgen muslimandan gjaur volqanlanъ da busaqatdan tişlik-tişlik eterigizni men tutxan kelam vla sizden tilejme, —dev kьzleri çana, qolun qьnyr etiv em art safda Semjon vla Tamurqa olturqan çerge uzatdъ.

Bytev çьjъlqan xalqнь ally arъ ajlanıanlaj, Bijnøger Qasъmнь sьrtъna miniv, xalqqa ajlanъv ajtdъ:

— Men bir syryvcy çaş ne vileme, alaj vol-sada xalq kesi onov etsin. Tynene cegetde çal-sьsn sojub, vygyn Qandaur qalaj şьjъx volqanъn afendi bir ajtsъn. Anъ şьjъx etiv ajlanıanla da aqa uşaşla volurla, ansъ bu vьlaj nek voladъ çamaqat?

Xalq qatşъv sөzyp eşitmej tevregenlerinde, Qasъmнь sьrtъndan tyşyv, Semjon tava ajlanъv ketdi.

Afendi alqa sьqъv, tamaqъn çarъv qьsьra edi:

— Muslimanla, araqъzqъ şajtanla kirgendile, ølturygyz, ajaqъqъz vla tevlegiz!

Alaj volqanlıqqa çamaqat qatışuv, ındır vasxan uvanıklaca bir çerni tevlev, arı-berı sajqala turqan volmasa, bir adam bir adamnı ajtaxanı aqlamaı edi.

Semjon adamları tyrtı çol ajıra varıv, bir çapna sıqıv, taş qalavnu usyne miniv, sölüşirge murat etiv:

— Çoldaşla! kesigizni aldatmaqız...—dev başlaqlaj, Qıjamt saqal qaltıraj Toqal tava virulub, qolun qıtır ete Semjonnu kergyzdy.

Semjon sözge qızıv tevregenlej, Toqal qırsıla varıv xunadan alqan ıllu aq taş vıa urdu.

Aq manılayından qızara qan qujulub çıqırtıqqa qaltıraj tevregenlej, Bijnöger adamları tyrtı keliv sermev Semjonnu qucaqlav bir çapna tyrtı sıqardı.

Bir zamanda daur da bir kesek toxdav, xalqıv bir qaımu da qırmanlıq qazanla tava çallaqlarında, kizimleri sagal-sagal volub, mirtazaqla allarına quvub Temurqa, Bijnöger, Semjon başlarından aqqan qan kökyreklerin çivite pravlen tava ajlandıla.

ONBİRİNCİ BAŞ

Çarlıq kın tijiv turqanlaj, kök vılutla tavnu artından sıqıv, bir-biri ızından tiziliv, bir-birde etekleri kınny çavıv mutxuz salqınlıq sala, kın vatxanna taşajdıla. Qış kelirge köv qal-

maqanьn bildire, çajьqlanь vaşь tavla aqar-
qandьla. Tav suv, çaj voqlanьnanьndan qutulub,
vytev çarь tavlulanь qьjьnьlq kөгgenlerini çь-
lamuqlarь bir ilipinçe çьjьlvь aqқанca, çaj
өxdemligi toxdav, bir-bir çerde taşlaqa tybev
qajьrylsa da, coquraq kivik ariv syzylyv vara-
dь. Teren çerlerinde көm-kөk көгерse da, ty-
vunde volqan tyryly-tyryly taşlarьn, kyn tajaqь
tijgen sьnпan mijalaca çьltьraqan qumun, adam
çuvuq keliv qaraqanlaj qaralьv, төrt çanьna
qacxan qara sьrt саваqlarьn çajdaca çaşьrtajьn
kөгyzedi.

Segetni сьrь terek өsgen çerleri altьnca
sarqaloqandь, bir qaum tal terek ertde oquna
aşьqьv, çapraqlarьn tyvune төгуv, çalanlav nar-
rat terekleni qatьnda mьдах volub qarajdьla,
çalan volub turqanlaj da хьlikge ete turqanca,
çel urqanlaj çapraqlarь ketgen inicge vutaqla-
rь, varmaqlarь, yzylgen qollaca, silkinedile. Çer-
de qurqaqсьv, qart qatьnпь veti çьjьrylqanca,
çьjьrylqan çapraqlanь usy vla arь-veri şьvьr-
data çyryv çөrtlөvyk terekleni tyvune aqқан
çөrtlөvykleni сьсханla qьş aзыqqa aşьqьv vi-
rem-virem ujalarьna taşьjdьla.

Bir aq vojun aju, valalarь usyne sekire da
bir çanьna төңerej, хьльмь, maşokga kirgen
adamca avnaj, төgeregine qaraj da tersine çal-
laqan mamuracьn al ajaqь vla urada kesine

çuvuqqa çýja, taquzyk terekni tyvune keliv ørge qarady. Qýrav tyşuv, qýzyl mýncaqlaca qýzarýv, salýnýv turqan taquzyklege uzalýv çetalmazlý-
qýn viliv, ne eterge saqýş ete, bir—eki tögerek ajlanýv, terekni oqarý çanýna varýv, uzalýv taquzyk terekni bir vutaqýn tyvune vasýv yjde-
gisi vla aşav tevredi. Kesi, bezgek darman ic-
gen adamca çýjýrýlsa da, taquzykleni çovvu-çov-
vu çivere edi, balalarý vygylgen vutaqny qýzar-
qanýna bir igi zatdy dev murat etiv vasýndýla
alaj volqanlýqqa bir qavxanlaj, çaratmaj, xam-
xotlarýn cyjyre, bir çanýna çallav, analarý erin-
lerin komyk etdire aşaqanýna qarav seirsiniv
toxdadyla.

Ibrahim elni qýjýrýna syqýv, ceget tyvu
tyzde kimni ese da bir ertde salýnnan sýnna
tajanýv toxdady. Qacan ese da qardan, çanur-
dan saqlarqqa dev aqacdan etilgen buruvu ciriv,
suv aslam toxdaqan çerleri kögeriv mamuq
tøseliv, ciriv qovxan çerlerinden gitçe eşek
çuala syqqandyla.

Ibrahim adamqqa esletmej tavqqa qalajtýn
tajanýrqa vilmej, qasýv sýnny tyvune, ujasýna
kirgen çubrandan elgeniv qaraqanýnda, ol taja-
nýv turqan sýnny sýrt çanýnda taş çoluluv
etilgen qama, gerox suratla kørdu, sora aqýv
vaşxa çanýna ketiv, sýnna tajanýv turqanýn
aman etgenca aýladý, artyna turuv, sýnna çiti

qarav, kəlyne vylaj keldi: „Kim ese da vu elni qyjьrnda vasyrьlqan, sьnьna salьnqan suratla-qa kəre az vek çigit adam volmaz edi“. Kəzyne Aranasь uzun mьjqlarь vla mijik tavan çyl-tyrauq suruqlarь kərunuv, kesi eslemej turqan-laj, çumduruqsuqlarьn qatь qьsьv, esi saqьsxa ketiv, kesi qallaj adam volurqa kerek volqan-пьn suratladь: „Qara merekevge qamiş qalam-пь tijiriv aq qaoьtxa tartxanca, qara qaşlarь keң aq maьlajьnda qьjьlv, vaşxa varqan kumuş qavь çiti qamasь, altьn salьnqan tapan-casь inicge belin vuguv, çanь tyklenen quş valaca, tyk çanь urqan vetinde inicge erinleri qatь qьsьlv, auzun bir qarьş acьv, eşynu kə-muk etgen toru açirge miniv kelgenlej, Aranas allarьnda Qьjamьt vla Bijmurza da anь ьzьndan kele turqanlaj, allarьnda cьqadь, at bir çerde tepsej allarьn aьlv toxdajdь. Aranasxa atnь eşynyn çetdire soradь:

— Boldu sen qanьvьznь icgenin, tav çerde tьvev qaldьqьz da, vorcumu qajsьqьzdan aloja alama, sendenmi oqese seni birgene ajlan-цan vu qart itledenmi?—dev kynçe çyltyrata qamasьn cьqaradь, sorqanьna çuav aloьncь, Qьjamьtnь vojunçigin qama vla sermev, kumuş vaş gulocu bir çanьna cortlav, eki qolun sermerge murat etgenca qьңr etiv allьna uzatxanlaj, vaşь kəkyregine avuv mьrьşgь narat terek avqanca

çықылды. Аны алаж көрүв Аранас вля Виймурза, тырсунлери ақ топрақ ветли волув, асырь қорққан-дан көзлери маңылаяларына сықыв, қысырьқ етив, çылав tilejdile:

— Tutulqanlany da vusaqat çiverejik, manajijme,—dev көzyv-kөzyv tovuqlanyv, çerde syj-reledile.

Ibrahim oraza асылқан кун atasынь voloqаны çыльтырьв, көкүрегин ветинден аққан қан çувув вагқань esine тышув, қама вля ирив, Виймурзань өлтыреди, Аранасынь иги рахат өлтырежим dev veri аяланнаньнда, қара војалқан гөрохун Аранас оқарь ажақьна тarta тура edi.

— Oj! қан icgen вьдыр, қажьгыльрқань кыреçесе!—dev қама вля сермеv, қама тыльнь kesgenca, çумишақ vara-варьв syekge trelgenlej, гөрох атыльв toru аçирни өшунуне тижив çық-сь. Ibrahimni ажақь атнь туvунде қальв, veri алырқа кыреçe турқанияj, оқарь çанында çoldan қоj маңырақан тауш келиv, сивинни қорувлақан-са, көзуне көруне турқан затлань ваşьп silkiv сасыv қарақаньнда, оң ажақьп өрге көлтыгыв silke тура edi.

Qoj syryv vuquдан tuban etdiriv, virgele-rine kelgen ecgile da syryvden бир çанына çal-laj da тырты tereklege uzala, syryvcylerini да ьзларьндан çавьшмақ тajaқь воjunунда, тыгы алыпмақан ат териден etilgen савьрларь ажақь-

larına qatıv, eçileni çolqa tıjarqa savxanlaj, savırlanıv qatxan qulaqlarv bir-birine tije dıqırdav kele edi.

Çyregi syjgen saqıbxıa ketiv turqanlaj, qojla zaran volqanına acıv volıv, syryvny ızından tillerin sıoıarvıv eriniv kelgen køk pariıleni urıroıa dev taşxa ızaloıanında, qol ajazlarında qanıv kerdı. İtleni urıroıa tevregenin da unıtuıv, alqan taşv qan çıoıı volıv çerıge tuşıv, qollarına qaraqanında, køvden veri kesilmegen tırnaqlarv çımduruqların qatv qısxandan qol ajazlarına kiriv çarala etiv tura edile.

Bııı kirgenden saqalıv çer vetli volqan bıı saımaq tonlu qart syryvıy İbrahimni sınnıv çanında sireliv turqanıv keryıv, arıoıandan tajaıqına tajaıa, sordu:

— Nek qanaıandıla, çigit, qolların?

Ne ajtırıoıa vilmej, vaş enişge qarav, varmaqıv vla qolunu sırtında qan sızla ete, ajtdı:

— Tajaıq eteme dev qolıma vısaıqıv azsııq canıxanıa.

Çaşsııqıv qatında tajaıq çonuloıan kormeı, ajtxanına çyregi çıoıoz volıv, çaşsııqıv qollarına qarav ajtdı:

— Aj talannan, qartıv aldasan, qartlıroıa çetmezse, vısaıq çara zat da tyldı, eki qolun da qanaıdıla da, veri tut, vajlajım!

Esgi qavdalıyndan salınlıv turqan vısdırlıv
çırılıv, tajaqlıv bla qazıv mıl topraqlıv sıraqıv,
İbrahimni eki qoluna da tykyryk mıl etıv çaqıv
vajladı, sora savır salamlar şıvırdaı qoj-
larıl vızndan savıv ketdi.

Kesini atasına uşatıv, İbrahim sırvıcy
qartıl vızndan qarav turıv, tavqa ajlandı,
„Çolqa tıvra qavırqada çol etmejim, adamlar
eslerle“ dev kelyne kelıv, uzaq çanıv soqan-
caq vurılv ketdi...

Tөгerek ajlanıv, qajanıv vaşına kelıv sıel-
geninde, ezen ajaz urıv, parat otun kyjgen ijs
keldi. Qarav dorvınqa tyşer çol kormeı, ters
çanıv kelgenine soqurandı, alaj volsada çalan
ajaq volıv, savırlarıl velıvavına taqlıv, qotur
qajalanıv xırtılırlarına ajaqlıv vurılvıv ilin-
dirıv tyşıv tevredı. Bir kesek varqanlaj,
on çanıvndan xıl çel urıv vaşından vır-
kıl tyşırđı. Qaja çarılqanına ajaqlıv ve-
gitıv qaraqanıvnda, bir mazallı quş ser-
merge murat etıv, çiti tırnaqlarıl tyvıne çıja
qılır etıv, vaşında arı-verı uca, tögerek ajlanı
tura edı. Qarav anı kergenlej, İbrahimni but-
larıl, bezgegi tutxan adamca, qaltıradıla, alaj'a
tışlerin qıvıv, kezlik vısaqlıv qoluna alqanlaj,
vaurı bla az az sırkele tyşıv, ajaqlıv qajada
vıtgen zalıqlıdıqa ilinıv bir çanıvna qaraqan-
nında, ullu qaja teşik, anı ici da tykden, sa-

lamdan toluv, quş balala ijis etgen bir qojan
мылькга васыньв тура edile. Qorqoqanьn da
unutub, seirsiniв, quş balalaqqa qarav turqanlaj,
çel ete sьrtьndan bir zat urub dorvunna qav-
ladь. Beri vurulub, qolunda vьsaqь volqanь
da esine kele qaraqanьnda, quş qarav-qaraqьn-
сь çansyegine miniv qьсььq ete, vetine uzalь-
qa tevredi. Quş usyn vaxxandan ørge qoval-
maj, tyvunden vьsaqь volqan qolun sьqarьv
sermegeninde, quş tьrnaqlarь vla vьsьrla qo-
varьv, qanat tauş ete, qajadan ketdi. Ørge qo-
vub qaraqanьnda, dorvun quş tykden toluv,
tøgeregine quş balala vасыньв qьсььqdan al-
dььv qavarqqa temircilej тура edile.

„Siz amanla va ne etesiz“ dev quş tьrnaqla
kirgen butundan asxaj, vьjaqь qajadan vaurla-
ньv tyşyv, dorvunnu tyz tuvrasьna keliv qara-
qanьnda, Qanamat vla Badimat ølgen quşnu
tøgeregine ørge turub søleşe тура edile.

Qanamat quşnu ajaqь vla tyrte:

— Ne ese da vu oñlu-zatxa ullu zaravatьq
çetgendi, ansь vu vьlaj volluq tyl edi. Munu
vojunub vьlaj vьsaq vla sьlqanca sььrca ne
qanatь varь? Birda vu tøgerekde allaj qanatь
volub men vilmejme, sen'a qalaj ajtasa, ne zat
kølyne keledi?—dev Badimatxa sorub qaradь.

Ijiliv quşxa uzalьv, qoluna da bir kesek qara
zatнь alьv, Badimat:

— Bu tьrnaqьna ilinnen sevgen җurunnu көremise, bir işeksiz adam bla kyreşiv volqan-dь, ov men җarьbь, bu җamav men İbrahimni sevgenine salqan җamavoqa uşajdь,—dev qoluna esgi sevgen җurunnu qьsханlaj, dorvunda өрге bla enişge vaгьв, җьlav tevredi.

Ань көlyn vasama dev Qanamat:

— Qoj, qoj, allaj җaravsuz zatlanь necik ajtasa! İbrahimden sora җyn sevgen kijgen җoq-tudu, qalaj alaj bolsada men төgereкge bir qarajьm,—dev dorvundan сьqьв вьqьнь альroа bir җаньна вурuloанlaj, İbrahim tyz allyndan сьqдь da qaldь.

Qanamat oqdan, otdan qorqmaqan җigit adam bolsada, bir kesekni җuncuv turuv, kerti sav İbrahim volqanьн eskergenlej, sermeв qojun-na qьсьв, qajanь taşasьna вuоjunив qьсьrdь:

— Busaqatda İbrahimni альв kelsem, ne eter edin!

Ol tauşnu eşitgenlej, Badimat ullu qara көz-leri җана, җajaqlarьна җьlamuq aqьв kir сьз-сьqla etiv, savьв сьqьв, dorvunnu bir җаньnda İbrahimni Qanamatнь qojununda ajaqlarь salь-na kyle turqanьн көгyв, kesin atьв җаşсьqnь vojununa җавьşdь.

Ekisida bir-birine vermej, İbrahimni qucaq-laqanlaj, dorvunға kiriv tevredile, Qanamat quş-xa авьньв toxдав, İbrahimge qarav sordu:

— Bu mazallı çavalaq quşnu senmi qırqansa?

Çуав етмеј, алај волаһань вегите, Ібраһим аһна қарау, қушну көгүв ыһарды.

Bir kere танықларьн алаһанларьнда, екісидә чаһсықһь ортақа аһв, елден хараһ излев көзүне қарадыла. Ібраһим тырлы тырлы көв хараһны да айтды, артықсызда елге һыһх келгенін алаһ'а атаһыһ тутханларьн Вадиһатһь қатында чаһһыһв айтмады. Сөлеһген заманында, еслеһеј Семјон дев ыһхыһдырғаньнда: „Кимди ол, не адамды?“ дев екісидә көзүв-көзүв сыдеһнаса сорув тохдаһанларьнда, тиһ араһына сиһир ет кирген адамса, амалһыздан тиһлерин аһтырға кыреһив айтды:

— Атам қатыһ Таһсыдан Семјон дев бирдә бир иги адам келгенди. Қандаурһу, Аһанасһь, ол қаһм адамлаһь көгүв воһмајды. Бир күп визде чарль хонһуларьһыһыһь һыһыһв сөлеһгенінде: „Сиз, чарль қаһм, биригив һер иелени һерлерин, вајлаһь малларьн аһрға кереһсиз, биз да, Таһсыда турған иһсиле, сизге воһлуһуқ етервиз“ дев бирдә аһаһат бир иги сөзлені сөлеһди. Атам аһь менден аз сыһмејди, не айтмады дев аузһна қараһанлај турады.

Чаһсық хараһ айтхан заманда, Қанаматһь қаһ орталарь тујулув, қатхан гыһыт һыһыһыһанса, һыһыһыһв айтды:

— Ол иги адам тавлу воһмај оруслу волаһань қалај аһан воһду, мені аһлај бир хали билген

nəgerim bolsa, men qan icgen gьvьlaqа kərgyzyr edim. Çumduruqun dorvunnu tьşь qara-
nьqа silkiv çanьvladь.

Ibrahim, Qanamatnь Semjonqа alaj ajtxanьn uşatmaj, çenil-çenil vurulub ajtdь:

— Atam Taşьdan kelgeninde, alaj ajtxandь:
„Oruslula varьsьda bir tyldyle, alada da Qьja-
mьtca kivikleri keslerini orus çarьlarьn tyjuv,
qanlarьn iciv turadьla“. Bir kyn art eşikden
qarav turqanlaj, Qьjamьtnь ozuv varqanьn kə-
ryv, atam alaj ajtdь: „Ma vu varqan kivik min
tavludan ese Semjonnu auzundan сыqqan bir
çeli kəv da igidi, adam desen vudu, ansь Qьjamьt-
lanь vizni kivik çarьlaqа bir çьlandan vaşxa-
lьqlarь çoqdu“.

Qanamat ajtxanьma qalaj qarajdь eken dev
kəzyne qaraqanьnda, maңlajьnda vьjaqь çьjь-
rьlqanlarь tura edile.

Qanamatnь Semjonqа alaj qaraqanь çyregin
qьjnav, Qanamatnь kesine enci ajtьrma dev qoj-
qan xaragьnь qьjьrьn ajtdь.

— Semjonnu qallaj adam volqanьn sen bir
kəрге edin, Aranasxa anь bir çeri uşatajdь.
Oraza vajram kyn Bijnurza atamь tutarqа tev-
regeninde, ol kyn tav kijimle kijiv, namazqа
varьv, atamь qorujma dev kesini qanьn qujdur-
qan adamdan vaqalь kim volur?—dev Qana-
matdan kəly qalьv bir çanьna vurulub toxdadь.

İbrahimni „atamъ Bijmurza tutarqa tevregesinde“ dev başlağan xaragъ Badimatnъ çyregine vuz gьrtca tuşuv, dьgalas etiv:

— Atam vusaqatda qajdadъ?—dev qarnaşьna qьsьlv sordu.

Kerti volğan zatnъ ajtvъ, egecini çyregin kereksiz qьjnarqa syjmej, çallatvъ ajtdъ:

— Turadъ yjde, bir zat volğanъ da çoqdu.

Qanamat vaş enişge otçaqarqa qarav turuv, kesi allьna: „Meni orus til vilmegenim qalaj amandъ“ dev çuqlana tevregen otnu uzalvъ ьşrdъ.

Ot parat vutaqnъ sajььna çetiv çarьq çançanlaj, İbrahim qarav Qanamatnъ maңlajьnda çьjььlolanlarьn көrmegenine quanvъ ajtdъ:

— Men vusaqatda çetişdiriv ajtalmajma, sen anъ qarav көргенlej çanьndan yluş eterse. Atam Taşььqa işlerge ketgeninde, orusca bir söz da vilmej edi, andan qajtxanьnda, Semjonnu ne zat ajtxanьn Bijnөgerge zatxa ajtadъ. Men da alaj көv söz vilmejme, alaj bolsada Semjonnu ajtxanьn aңlav qojama. Bir kyn ol: „Biz kesi-biz qьjnalvъ, ajaq tyvunde өsген esek da, vajlanъ uatvъ ma munu kivik (meni көrgyzyv) өsyv kelgen savijlege çarьq dunja işlerge керекdi“ dev bir alamat zatlanъ ajtdъ. Anam orus tilden çuq da vilmejdi, alaj bolsada anъ ajtxanlarьn aңlav, gьrçьn ete turqanlaj: „Alajdъ“ dev vaşьn silke edi.

Qanamat İbrahimni vileginden tutub, ørge qovarǵv, bir çapna çallav ajtdǵ:

— Kim ese da ol adam menica unuqqan adamladandǵ, qajdadǵ, anǵ veri keltirirge bir madar çoqmudu?

Badimat eşitmesin dev İbrahimni qulaqǵna şvǵrdadǵ.

Qanamat Semjonna igi køzden qaraqapna qvapǵ, İbrahim anǵ belıvavuna iliniv ajtdǵ:

— Atam da, Bijnøger da, Semjon da tutulub turadǵla, senden bir qarǵv sǵarǵq tyl ese, çojulub ketedile, anam: „Bar da Qanamatxa ajt, elde çaşla keslerin tǵjalmaǵ turadǵla, bir qarǵv etsin“ dev ijgendi.

— Ne volqandǵ, nek tutulqandǵla?—dev acıvdan qaltǵraqandan tişleri sǵǵrdaj, İbrahimni dorvundan sǵarǵv sordu.

İbrahim, øltyrgeñ quşuna ajaqǵnǵ virupı çete, køkny tøven çapnda qalǵn sǵqqan çulduzlaqa køzleri aralǵv, artǵndan allǵna derici elde atasǵ vla anǵ nøgerlerini tutulqan xaparlarǵn ajtv ızǵna qaraqapnda, Badimat qajaqa çavlanǵv çylaj tura edi.

Vla anǵ eslemegen kivik etiv, qatǵ vla ozqanlarǵnda:

— Menden atanǵ tutulqanǵn nek çaşǵrasǵv?—dev Qanamatǵ vojunundan qǵsvv qǵsvǵq etiv çladǵ.

Çылақань влa кетерге хазыраньроға қојмай
çунçутханьнда, Қанамат асунланьв:

— „Ешек ulovun, қатын нөгерин вол-
масын“, дегенлей вери сьмальв турма да арь
тур,—дев тыртерек етив усунден ајьрды.

Вадимат çылақаньн тохдатыв, от çарьқда
çыламуқ çуқи ullu көзлерин çыльтратды, сора
ваşьн өрге tutув, қажьрыльв:

— Igi çaş, sen хьликге етген қатын seni
нөгерин волув çунcutsa ајьв ет!—дев tartыв
қaja çарьқандан қара қамань альв вeline та-
қыв, етеклерин çаньна қажьгьв erлей вьрцьн қajадан
uzатыв тывуне тыşды.

Çалан таусулув cegetge кire, Қанамат влa
Ibrahim Badimatнь ьзьндан çетгенлеринде, ајақ
тывунде сьннан сьмьрталань тауşларь влa: „Bir
çаньлоқань kim da кecedi“ dejди, вu çoldан
сора allaj осал сөз ајтыв çаньн қьјnamат, ti-
lejme кec“ дев Қанаматнь şьвьрдақань вол-
маса, бир çерде бир тауş çоқ edi.

— Qart ştam тырмеге атьльв, мен seni
влa вьлајда көл қалқан сөзлені ајта турлуқ тылме,
варқан çеривизде адамьрцьн көрsem, вu сөзнь
ol заманда ваşларвьз,—дев ьзьна вурулмақан-
лај, ekisin да ьзьндан тизив, el тава ајланьв
ketди...

ONEKINCI BAŞB

Qыһып қарғыу ketiv, кун қарғыв bir kesek turqanlaj, salqып myjyşlede qaloqan esgi qar eriv, şorqacыqla voluv, arbazlanь kirlerin çuva, ullu suvqa qoşuladyla. Ullu suvnu erinlerine çavyşxan vuzla qorav voşaqandyla. Ujny artыnda gardoş vacxada bitgen çanyz alma terekni tyşmej vaşыnda qaloqan cirigen almasıqny ertde kelgen bir cыvcыq vutaqqa qonuv aşajdy. Bir myjyzsyz көк inek arbazqa cыqыv, kesin kynne qыздыrsa, kece tuar orunda çivigen tujaqlarь tyтынlejidle. Ertderек tonun atxan bir çalan cevgen çaş atып arbazqa cыqарғыв, qadalыv сылав syrtedi. Asыгь vek syje volur, atып qыгыс vla qыгыв, апы ызындан salam vuşduq vla сыlajdy; tuvrasындан qarav, kesi allyна ыşарғыв, atып vojунundan qucaqlav көzlerin uvva etedi, daqьda bir çerinde kir qaloqanca көрse, qadalыv alajып ыşajdy.

Suvqa varqan çolnu ortasыnda eki qatып toxdav, quru celeklerin көltyrgenlej, көvden veri uşaq ete volurla, ne zatып ese da qollarь vla bir-birlerine көrgyzyv, eki ajaqlarып көzyv-kөzyv solutadyla. Qara kijgen qatып, ertden vla aşqыv qыsxan соху teşiliv, celeklerin çerge salыv, сохуп çараşдыра, нөгерини qulaq çанына qысыла, ajtdы:

— Fajruz icli volub ajlanğanın көргенmise? Icinde qalqan söz bolsun, bilgen adamla Abdul-Qadır dandь dejdile.

Eki al tişi tyşgen qatın nөgeri alaj ajtxan-laj, sözü uzaqqa keterin тапъв, celeklerin çol-nu bir çапна салдъ, tişsiz auzun çavxan çav-luqun da saqal tyvune tartdъ, nөgerine qarav bir kesek заманъ ысаръв turub, eki erinin ojmaqca çovvı etiv:

— Ov! men çazyq men qurujum, апъ es-lemej turqanma. Unutxanmysa, şьjъx çапъ kel-geninde, qatınlaqa vizni otovciqda çьjъв izin vere edi. Tijrede qatın, qьz tabьlqan çьjъьв, eşikni, terezeni qatъ vegitiv, Abdul Qadır izin veriv, viz da zikir etiv voşav eşikge cьqsaq, Fajruzni cасъ tozurav cьqьvcan edi. Allaj çerde ol tuqum kir zatla vollarqula dev, kimni kö-lyne kellik edi, alaj volqanьqqa kimni çyren-ginde ne zat volqanьн viz qarань adamla qaj-dan vilejik, allьвьзда turqan afendile, onlula qalaj көrgyzsele alaj eteviz,—dev vytev dunja-пъ qьjъньqьна çапъ avruqanca vojunun bir çапна салъв, nөgerine qarav toxdadъ.

Qara sevgen qatın nөgeri көв sөleşgenin uşatmaj turub, vytev bilgen xарарьн ajtalmaj qalama dev qorqub, ol voşaqanlaj, issilegen atca, vaşьн eki çапна көzyv silkiv, xарарьн ajтъв vaşladъ:

— Şы́х, Fajruznu atasы́на қавығына сүгүв, қавыр нур қаһары, zemzem ijis etedi dev харапар сьарқарлај оқунда, Fajruznu халиси тававолмақанын eslegen edim. Sen neni ajtasa, Muxammad-Amin afendini yjynden көсүв, eki—yc ajnъ Fajruzlada turқандъ. Endi da aladan қаларық volmaz edi, анъ қарыны volқанындан ығылава, elden қорқув вьжақъ afendide toxдақандъ. Fajruznu қарнашлары қошда қалыв билмеј турадьла ансы, ala анъ сасындан тартыв, el аллына сьарғыв, қарынын тартарьқдыла.

Eki al тиши тышген қатын, нөгеринден ешитген харапарны elge қарарға ашықыв, celeklerine uzalқанында, Fajruz bir қара тышы tonnu kijiv, beti ақарыв сувоға kele тура edi.

Қарав анъ көргенлеј, харапар ajta турған қара cevgen нөгерини ажақындан vasыв, көзу, қашыла kele турған Fajruznu көргызды. Ekisida sözny toxdatыв, қызоға çiti қарав турив, ol аръ ozқарлај, қара cevgen қатын ана ешитдире ajtdъ:

— Қарын турқузив сьарғаса қархмені буаз volқанын билмејдире dev тура volur dejme. Вьжыла саванла sizni кизikle ycyn қаран қалқандьла.

Tykyryklerin caca, көв сөleşгиден аузуну eki қыжык көгере, Fajruznu ызындан қарав, eki çumдuruқун бир-бирине urdu.

Unutuv, esine тышген харапарны ajtajым dev бир қаһына қарақанында, eki al тиши тышген нө-

geri tijrege xapar çajarqa aşıqıv suvqa var-
qanıp da qojuv, celeklerin dınyrdada, yjyne
ajlanıp ketiv vara edi. Anı alaj kergenlej men-
den alqıp ol ajtadı dev qorqıv, qara sevgen
qatıp da suvqa varqanıp qojuv, nögerini ızın-
dan gavaşlarım tuşedi dev qorqıv, sırt-sırt ete
çımuldu...

Qıynıq elge xapar volqanıp Fajruz çol-
da tybegen qatınladan eşitip, qalaj suv alqan-
ıp bilmej, çolda adam tybese da maña qaraj-
dı dev tonnu qıyır bla qatıp çavarqa ky-
reşe çılaqıv tamaqıp vuvqanlaj, yjlerine ke-
liv qart anası sojunlanıp çıvarqa kyreşe turqan-
laj, teşiniv ıpıxav orunna kirdi.

Qart qatıp, sojunlanıp çıvqan qıl vıuşdu
qıv bilek aqasıp artıpa sala, orunduqnu allıpa
keliv sordu:

— Ne volqandı saña, carxıpı tutxan vo-
lurmu? Tonnu çavajım.

Fajruz teşiv atxan tonnu aqas orunduqnu
qılaqıvndan alıp usıne çavdı, ajaqların qısdır-
dı, sora tyvge salqan kijizcikni orunduq allı-
pa atıp kesi da olturdu.

Qara sevgenli qatıp bla anı tişsiz nögeri,
çaz qırqıq qavdanı qıyırından ot salqanca,
ekisi tijreni eki çanından kiriv, Fajruznu usın-
den elge qara xaparı çajdıla. Alanı tirilikleri
bla, Fajruz suvdan keliv orunduqqa çatıpı,

xararnь caldьş caldьşdan bir-birine uzatьv, elni çartьsь bildi.

Tavda çasaqan qьz tьşьrvnqa, Fajruzni qьjьnlьqьsa, vi tuqum qьjьnlьqь bla vir tuqum bir qara qarqa çaryь qatьnlanь auzlarьna tuşgenden ullu nasьvsьzlyq çoqdu. Savijleri çьlaqanna, yjlerinde işleri qalqanna qaramaj, varьşьn atьv, auzlarьna xarar tuşgenlej anь vytev elge çetdirmej tьnclyq tavmajdьla. Alanь alaj kyreşgen qьjьnlarьna kişi çuq vermejdi, alaj volqanlyqqa otçaqa bla suv ьzь volmasa çuq көrmej turqan adamla bir acь xarar eşitiv anь çajarqa tavsala, analarьndan çanь tuvqanca volub qaladьla. Ne etsinle xariv, xararсь qatьnla da çьldan, ajdan bir degenca tillerin bir tatьran tuzluqqa uruqqa tavmasala, alanь çaşavlarьnda saңьrav volub da qalьr edile, alaj vol-sada virevny, keslerini kici egeclerini qьjьnlьqьnda көz actmasala, igi volluq edi—ne ete-rikse, alanь qьzьv varqan zamanda allarьn tьjama dev savsan, vetini sojub keterikdile, ol seveden alanь bir zamanqa derici çyrytgen işlerinde qojub, vizni ertdeden şaqrejeribiz Mu-xammат-Amin bla Abdul-Qadьrqa көcejik, acь xarar cacyqandan sora alanь ne ete turqanlarьn көcejik.

Kertisi bla qarasan, Fajruzdan ese, artьq-sьzda qara cevgenli qatьn bla anь nөgeri tişsiz

qatından ese da elge çajlıqan xapar afendi vla anь „şьjьx“ nөgerin qьjnarqa kerekdi. Kesigiz bilmegen zat tyldy, Fajruznu qarьnda savijni atasь tьşьrvlanь tögeregi begigen otovqa çьjьv alaqa „izin verivcy“ Abdul-Qadyrdь. Kesi da unutmagan esegiz, tyrmeden cьqqanlaj Muxammat-Amin afendi vla keliv, tav ellede Qьjamytnь „şьjьx“ çalcьсь volub turadь. „Şььx“ qulluqun voşasa, xaqьna ne allyqьn vilmejme alaj volsada busaqatda asьь qьjnalьv turmajdь. Kete tevrese, vьjaqь Qьjamyt qara kyvyrny acarь tylmydy, anь quru qojmaz, mezigitni vaşьndan salьnqanь çaratьv, „unutmam seni qьjьnьь“ dev sьrtьndan sьlaqandь. Qьjamyt teli adam tyldy, vaşxa zat ycyn çuq verlik tyl ese da, çaşь „Qandaur ertden namazdan ketiv kyn tijerge fajqamvarnь qavyььna varьv kelgeni“ ycyn da bir çuq uzatььq volur—kөyrvьyz!

Qьjamyt vьa nөgerleri orta cotlarьn tyzete tururla, busaqatda vizni qьjnaqan Fajruzdu, sizni razьььqььz vla anь qajqьсььna көceme...

Kyn tijgen zamanda çьь volub, anda-тьnda qaloqan qarlanь eritse da, inir voloqanlaj, eriv çollaqa, arbazlaqa çajlıqan valcьq suv qavyьcaqlanьv, çolda çyrysen, artьqsьzda qatxan savьrla vla, tьqьrdaqan tauşun bir tijreden bir tijerge varadь.

Namazdan kecigiv сьррџан qartla viri-birine çulduzlanь көrgyзyв, кyн qajtхань, mal ne zamanda tojarьџьп sanajдыла. Kesleri qartльq-dan yjde turџанльqџа, eki—yc tuarларь tav qьş-льqlada çazџа qalaj сьџарьqlарьп bir kesekni eslerinden ketermejdile. Namazльqда dua tilesele da, em aлџьп „tuarcьqla çazџа carьmaj сьqџа edile“ dev anь tilejdile. Artьqsьzda вьjьл qurџaq çьл volub, az mallарь volџанla tolu viceп çьjmaџандьла da кyн aman volамьдь dev çatxan çerlerinden kece saьjьп eki—yc kere turub көkge qarajдыла. Bir-birde qarав көkde vulut көрsele, qajџьдан vaşxa madar tavmaj, qart qatьnларьп qovarьв, „mal, vaş, ne ete turadь“ dev anь bilirge taş salдыradьла. Qарьvларь volџанlaџа qurџaq çьл qulaqlарьна кирmejdi, qajsь stanise volsa da birinde atamanna çalatьв, stanise çerni aльв, mallарьп qajџьсьz etgendile. Zekat qaq qавьrџalaџа, tuzluq celeklege elde iş tavmaj дьgalas ete ajlanьп birer çarльнь çazџа deri çalџа tutub, kesleri көрpe tonlaџа kiriv, вөrklerin tik kijiv ajlanadьла. Afendile va, çañь et taџьlџан gөzenne tyşgen kişdikleca, bir zatxa da qajџь etmej, melxumџа vatьв turadьла.

Muxammat-Amin, Qьjамьт, Abdul-Qadyr afendilada olturub turџанlaj, aşарьq etgen yjden soxan ijis urub, çavnu tavada kyjyв cartlaџан

tauşu keledi. Et хъсьннь ијисин аңылав, қара киш-
dik ујде ашьқъв, арь-вері мақыгъв сугујды. Аша-
гъқ еtile туоқан çerге варъв, sautлань ијисgev
tevregeulej, afendini qatънь uruv qъsdasa, kec
ertde bolsa da хъсьннь kelir çerin biliv, otov-
qa мақыгъв kiriv, вьјаоънлај төgerekge ajлана
turuv, sekiriv stolqa minedi, anda da afendi
kimlege ese da çazъв yc vykleв turоқан duala-
нь ијisgev, kereksiz ertde ашьқоқанън vilgenca,
orunna varъв, quv çasdъqlaqa avnav xurul-
dajdъ.

* Мухаммат-Амин тьјьқларънь erinine salъn-
nan tyklerin гьтмх қьрқоқанъ ьсарқанъ vla
çьлаоқанън adam tanъmazca vaş erinin қьјьқ
ete, Қьјамьтха көз қьsa, ajtdъ:

— Sen da, men da allax camlanъandan kerі
qalajъq. Izin vergen qъzларън vuvaz vola tevre-
gendile, şьјхнь alaqa onovu qalaj volоқанън
eşitirge syje edim.

Şindikni сьқьrdata, аръна tajanъв Abdul-
Qadьrqa qarav toxdadъ.

Qalън çamcъ kivik salъnнан qaşларънь tyvyn-
den көzleri çьltъraj, qamiş qalam vla ojnaj:

— Meni bir тьşьгьвоја zaranъm volmaq-
a нь kesine tuvradъ. Sen, afendi adam, vilirge ke-
rekse, zikir ajtьloқан çerde, izin verilgen çerde,
артьqsъзда уј qaraън bolsa, mөlekleni көkden
tyşyv kelgen adetleri vardъ, aladan хьjanat çet-

megen ese, men bu zatdan soxandan, sarsmaqdan tazama...

Busaqatxa derici kesi saqıǵına ketiv, tıǵav turqan Qıjamat kylyv ajtdı:

— Tejri Muxammat-Amin, sen Abdul-Qadırnı sözge çenerze dev tanıma, andan ese buaz volqan qızın ijsi sırdınsı qajınsın korsegiz igidi, Abdul-Qadır vıgyn mında izin veredi, tambla vaǵxa çerge keter, sen bla men mında qallıqız, vıllaj bir kesek zat köv kyreşiv sıyegen qalavızın oıub qajarqa vılluqdu. Bu dualarından xajır çoqtıdu—dev stolda esgi sarı tıǵı kitavın usıne vıkleniv, qalanıv turqan duaları qolına aldı.

Abdul-Qadırnı xılikge etgeni acıvuraq volıv, alaj volqanlarqa bıldirmezge kyreşiv:

— Mөlekle etgendile dev sen meni çenerin çoqdu, andan ese, Qıjamat ajtxanlaj, zamandı qajınsın köyрге kerekdi. Elde men eşitgen xararlaqa tıǵılasam, mөlekleni saqınan adam çoqdu, alaj sıyın atı va xar bir muıyşde ajtıladı. Ne eterge mırat etese?

Abdul-Qadır afendini bir kesek xılikge eterge esine tuşuv ajtdı:

— Mөlek xararı da alıvıvıvıv afendile sıdarqandıla, sen anı nek carlaqanıv men birde bilalmama. Unutmaqan esem, men gitçe zamanda, seni kiviک bir afendi meni elimde

avaz berse, unutxanma, qajsъ ese da bir „tъjъnъ-
lъ“ qatъnnъ mөlek mezgitde „sъrtъnъ sъlav“ buaz
etiv, ikinci andan bir fajqamvar tuvqandъ dev
eşitgenme. Qajda ese da birde qatъnnъ sъrtъnъ sъ-
laqan mөlek bu tav xavaqa keliv sълajalmajmъdъ?

Carlav Abdul-Qadъrnъ tълalmazlъqъn biliv,
afendi sөzny çumuşatъr çanъndan vaşladъ:

— Kerti sen ajtxan qatъn „mөlekden savij
tavxandъ“, alaj volqanlъqqa ana erişiv Fajruz
savij tavxanъn kөrsele, viz ucyvuzge mъnda
çaşarqa tar volluqdu, andan ese bir auzdan
onov etiv madarъn kөryrge kerekviz. Elde çy-
rygen xaparla meni çuqlarqa qojmajdъla,—dev
voluşluq izlej, Qъjamъtxa qaradъ.

Kumuş vaş gulocun yj tuvune qaqa, tama-
qъn arъta, anъ vla iş qajqyъlъ iş volqanъn ta-
nъta, Qъjamъt ajtdъ:

— Mөlek, sъjъx sълaqan ese da, „çaşъrtъn
vuqarqa tursa, turu qozlar“ dev sөz vardъ, za-
manъ çetgenlej Fajruz, artъqsъzda anasъna uş-
aqan ese (ol eri vla bir vөlek zamannъ turqan-
laj çeti çaş vla bir qъz tavxandъ), eki tavmasa
da, birni tavarъna bir sөz çoqdu. İşge men
sizden usda tylme, alaj bolsada icin keterir
madar eterge kerekdi.

Muxammat-Amin şindigin Qъjamъt tava tar-
tъv, ajtxanъmъt yjny qavъrqlarъ eşitirle dev
qorqanca, qulaqъna qъsъlv:

— Oqaj, oqaj, iş ol madarladan ozoqandь, vaşьvьzda aj tausulsa, segizinci ajь çetedi, men vygyn qatьnladan tyz xapar bilgenme, andan xajьr çoqdu, savij dunjanь kergyncy vaşxa madar kerekdi,—dev çelkesin kereksiz qaşьj, Abdul-Qadьrqa qaradь.

Abdul-Qadьr, emen çertlөvykden tojqan to-nuzca, vaş enişge qarav turub, kişdik съсхань marlaqanca, şьvьrtsьz nөgerlerini qatьna qь-sьlvь, şьvьrdaв ajtdь:

— Sizni eligizde „fajqamvar tuvarqa“ madarь volmaqanь aman boldu. „Fajqamvarнь anasь“ qavьrь pyr çannan atasьнь çanьna ketmese vollar tyldy, dua çazqan suvnu icirgenca, ma vu aq sarqьldьm unnu Fajruzqa icirige ke-rekdi,—dev bir zugul mijalanь xurçunundan съqarьv Muxammat-Aminne uzatdь,—qoluna çetdirme, un volqanьlqqa, vek acь qavadь, men bir çolda vьllaj bir undan bir kesekni atьv bir adamqa icirgenimde, men yjyme qajtxьncь ol dunjaqa ketgen edi.

Muxammat-Amin Abdul-Qadьr vergen mijala sautnu çan xurçununa sala, өрге qovub aş yjge qьсьrdь:

— Men çassь namazqa derici avruqanь kөre varьlqma, xantьң xazьr volqan ese kel-tir,—dev nөgerlerin da stolqa caqьra aşxa xazьr-lanьv olturdu.

ОНУСУНСУ БАШ

Отчақада кылге кирив, төрт ајақын тывуне
сьяьв, қарт кишдик ујана да мурулдај җуқ-
лајды. Инірде тамьзылаң отну көсөвлери
отну арасьна җетген қыяларь җапыв во-
шав җуқланнанларын вилдире, сьқырдајдыла. Сьрах-
танда парат сьрақдан қовхан екі—ус җо-
нурсха оҗақдан җел урлап саян җуқлапьрға
теврев, дақьда валузларын төгув җанадыла. Фай-
рузни қарт анась орундуқ альна сөгув ваҗ
қарады. Қызынь ыпсхақань җуқу арасьнда
қулақьна келив, ваҗын көлтурув, узальв ичирги
җувурапнь асьв Файрузни ақарыв турлап бетине
қарајды, ујатмајым дев қорқив ақьртын дақьда
җувурапнь җавады. Файруз сувдан келив җатха-
пьндан вери орундан қовтақандь. Санларь сав
волаңаньрға, замансьзлај җаҗ ваҗьна қыяпльқ
көргенине җырегі җарьльв, аузу қурақьсьв,
ытев санларь отда қызлаңса қызьв җатады.
Инҗилив, санларь мual волув, көзлери җуқуға қь-
сьльв тебрегенлеј, қара сақалль көзыне көрунув,
елгенив ујанады. Дақьда өзenni җаңур тиван
васханса, қыяпльр, сьсьзь, усуз волув арвазға
сьрағға қарьви волмај, тырме җаҗави ваҗын
васьв турлаңлај, җысек анасьнь тывунде қьмыл-
дақанса қарьпьнда савији қьмылдақанлај, қа-
вьрғасындан ијне сансьлаңса, елгенив, көлек

allın kəzlerinden qujulqan çylamıqla çivitib, qovıv orunduqda olturadı.

Ne qadar kyreşe da, tişsiz qatın vla anı nəgeri qara sevgenli qatın kəzynden ketmejdile. Ekisida ışara, kyle, caldışlada xapar ajtxanlar kəzyne kərynyv qacarqa kyreşedi, alaj volqanlyqqa tişsiz qatın qolların uzatıv syryv kelgen volmasa toxdamajdı. Aladan qacama dev olturıv turqanlaj, qollarına tajanıv aqac orunduqnu qulaqına vaşın urqıncı varadı. Çanından tojub bir çanına qaraqanında, qart anası orunduqqa vaş tijiv qalqıv tura edi.

Aqırtın, qara cası tovuqlarına çete, orunduqdan qovıv qara tışlı tonnu çalan kəlegini usyne qavlav, çalan ajaq tauşsuz eşikni asıv arvazqa sıqdı. Aj çarlı kece bir caldışdan qara saqallı, bir caldışdan da tişsiz qatın vla nəgeri allına sıqıanca kəzyne kərynyv: „Oj anam!“ dev qısqıq tauş etiv, qara tışlı tonnu eteklerin çel syze ızna qaraj çaqıqı qacdı.

Kəv çıllanı alqa varqanca, esgi kərynyvıvy vla ulla sıv, taşlaqı tuvej da ızna qajırgıla, şıvuldav vara edi. Kərynyvıv qulaq kəlekge etgen ajlanmada arı-veri sıjqalıv aj sarqala edi. Çyregi qatı urqandan tılvıvun alalmaj, Fajruz kərynyvıv ortasında toxdav, tonnu usynden atıv sıvqa qarqanlaj, tişsiz qatın ızna ızna sıvıvdan kəzyne kərynyv, qısqıq etiv

ьъна ујге қасдъ. Сувиқсурақанъ вѣа ырегі қорққанъ бир-бирине қошуб, безгекден қалтырақанса қалтырав, ујге киргенінде, вѣақъ сьрахтаңда сьрақла ыана, анъ ајақ таушана кішдик ујапъв, көзлерин астақанлај, хурлдав кылну илев ващладъ.

Ырегім сартлав кетеді дев бир қолу вѣа тутув: „Не етејім, аланъ көрмез ыер қайдан таваям“ дев қавьрқадан аташьн аташьндан қалқан есгі ullan қара вьсаққа көзлері аралъв турқанлај, ешк дьқырдақан тауш келів қарт анасън ујатдъ.

— Кел, аврувуну алаям, кел, афенді!—дев анасънъ сөleşген таушу қулақъна келів, қавьрқадан көзлерин аяръв қарақанънда афенді, мьнсақ тарта, оғундуқну алънда өрге турув тура еді.

— Авруқанънъ ешитген едім да ыассъ намаздан сьққанлај ујге буруб, ицеге два ыазъв келтиргенме. Бир ішексіз, ыаш адам, сана, ыін заранъ ыетгенді, ма бир два сув иц, тамбла да бир келірме,—дев Файрузну қарт анасънъ қолундан стаканънъ вѣлі вѣа бир сув алъв, алън қаранъқа бурув зугул мияланъ ицінде унну қујду. Қолундан стаканънъ аръ-вері сѣлків: „Ма, харів, сана аллахънъ келамъндан ыазьлақан дуаланъ сувларъ ыарасън“ дев стаканънъ Файрузқа узатдъ.

Қарт кішдик тьш адам келгенине қайқьл вобув мақыгъв, ујну туынде аръ-вері вара еді.

keliv uluma da, yjyn qurusun, yjyne var“ dev qolu vla silkin vьzьna qajьtьroja tevregenlej, da- oьda it uluqan tauş keliv arvazoja sьqьv qaraqanьnda, yj allьnda bitgen çanьz alma terekni oqarqь çel qatь uruv vaş vulcuqlarьn çerge çetdirgenca ijilte tura edi.

Terekcik vu qatь çelde sьnmaqa edi dev saqьş ete yjge kirgeninde, „anam“ degen tauş qulaqьna keliv, qьzьna ijiliv tьpьlaqanьnda, em axьrьnda erinlerin bir kesek qьmydatьv tьpuvu sьqoqanь toxdadь.

Çel qatьdan-qatь uluv, sьraxtanda çana turqan sьraqsьqlanь çuqlatdь. Qart anasь usyne qavlanьv, çьlatuqlarь vla çavaqь çuvurqanь çivitiv turqanlaj, taң atxanьn bildiriv oçaqdan kyn çarьq tijiv tьvьrьn çarьtdь.

ONTӨRTYNCY BAŞB

Çel toxdav çьv kyn tijgendi. Keşeneni icinde bitgen itburun terekni usyne qonuv, gergeçьz senilcekca silkiniv ucalqan da etalmaj çьrlav toxdasa, uzalьv vurunu vla kɵkyregin qaşьjdь. Qьşnь ketgenine şaqtatьq ete, qavьrlada qalьn qavdannь tyvyn den çanqozla qarajdьla. Muxammat-Amin afendi Fajruznu mezigitden alьnqan esgi qatapa kyjyzge sьrmaqlan ɵlygyny vaşьna olturuv azvarlaj „ijasьnnь“ sozuv oqujdu. Faj-

ruznu qarnaşlarǵnъ ekisi bellerine egecleri xarla tikgen kirirek çançavluqlanъ qъsъv, kôzleri qъzarǵv, kôvuv, vaşlarǵn enişge tutuv, qavъr qazylqanǵa qarajdъla.

Qavъr qaralъv, auzun aсъv, Fajruznu çutarqа hazъr volqandъ. Fajruznu qarnaşlarǵ malcъqlarǵnъ çarǵsъn satъv devyrge cacarqа keltirgen kumyş axcalarǵn vaşlqqa tyjuv, afendini qoluna verdile. Tajmaj, kirir çeri volmaj, mezirtede çaşaqan asxaq qart Mustafa qumqanlanъ keltiriv qazylqan qavъrǵn төven çanъna salъv, ölykny vaşъna cögyuv, tirmen qaqqъşca dъqъrдав, vaşъn eki çanъna atъv, kôzlerin vaşlq tyjylgenden ajъrtaj, meltege cъmalqan kir xamajъcъqqa qarav, „ijasъn“ oqurqа kyreşedi.

Abdul-Qadъr, çaşil avasъn kijiv, cъmmaq aq sarъxъ vla kaçileni ortasъnda olturuv, mъncaq tarta, imvaşlarǵn qaltъrata, bir-birde „allah“ dev tauş etiv eki çanъna silkinedi.

Çanazъnъ ally vla Fajruznu qarnaşlarǵnъ biri, qolçavluqqa tyjuv keliv, Abdul-Qadъrqa kumyş somlanъ uzatъv: „Bu çarlъ savijni duandan unutma, „şъjъx“—dev esgi çevgenini qojulundan bir tyjymcekni cъqara, Muxammat-Amin afendi taва vuruldu.

Minitav, qararqа çijirgeniv vaşъn vajlaqanса, qara vulutxa vaşъn cъmadъ. Gergeçъz, çъrlaqanъn toxdatъv, itburun terekni silkindire, ucuv

ketdi. Qavьrqa aььrьv qijuloqan topraq bla taьla tyьuv, kende tov aьloqanca, qavьr qanalanь dьnyrdetdile.

Авdul-Qaдыr, kьmyь somladan xurьunu ьene, qavьr qanalanь keltirgen eьekni syryv varoqanlaj, Qasьm bla Iьrahimni qatь bla ozuv tevregenlej, Qasьm ьenil atlav, qatьna ьuvuq vaгьv:

— Sen itden tuvqan itni ьarьlaoqa qььnlьq saloqanьq toxdarьq tyldь, men seni toxdatajьm!
—dev getmen bla kerilgenlej, etekleri ьel ete qasьv Qьjамьt bla Muxammat-Aminni ortasьna kirdi.

Birinci ьltav voьaldь.

Отв. редактор А.-С. Гербеков. Техредактор Ш. Блимьотов.

Отв. корректор А. Джириков.

Сдано в производство 8/Х 1935 г.

Подписано к печати 21/Х-1935 г.

Формат 114x162¹/₃₂. Тип. зн. в 1 бум. л. 44,160, печ. лист. 8.

Тираж 2100.

Зак. № 291.

Обллито № 196.

Типография Кароблнациздата
Кисловодск 1935 г.

110 603

Вақасъ 3 сом.
Цена 3 руб.

НА КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ
Типография Кароблианияздата